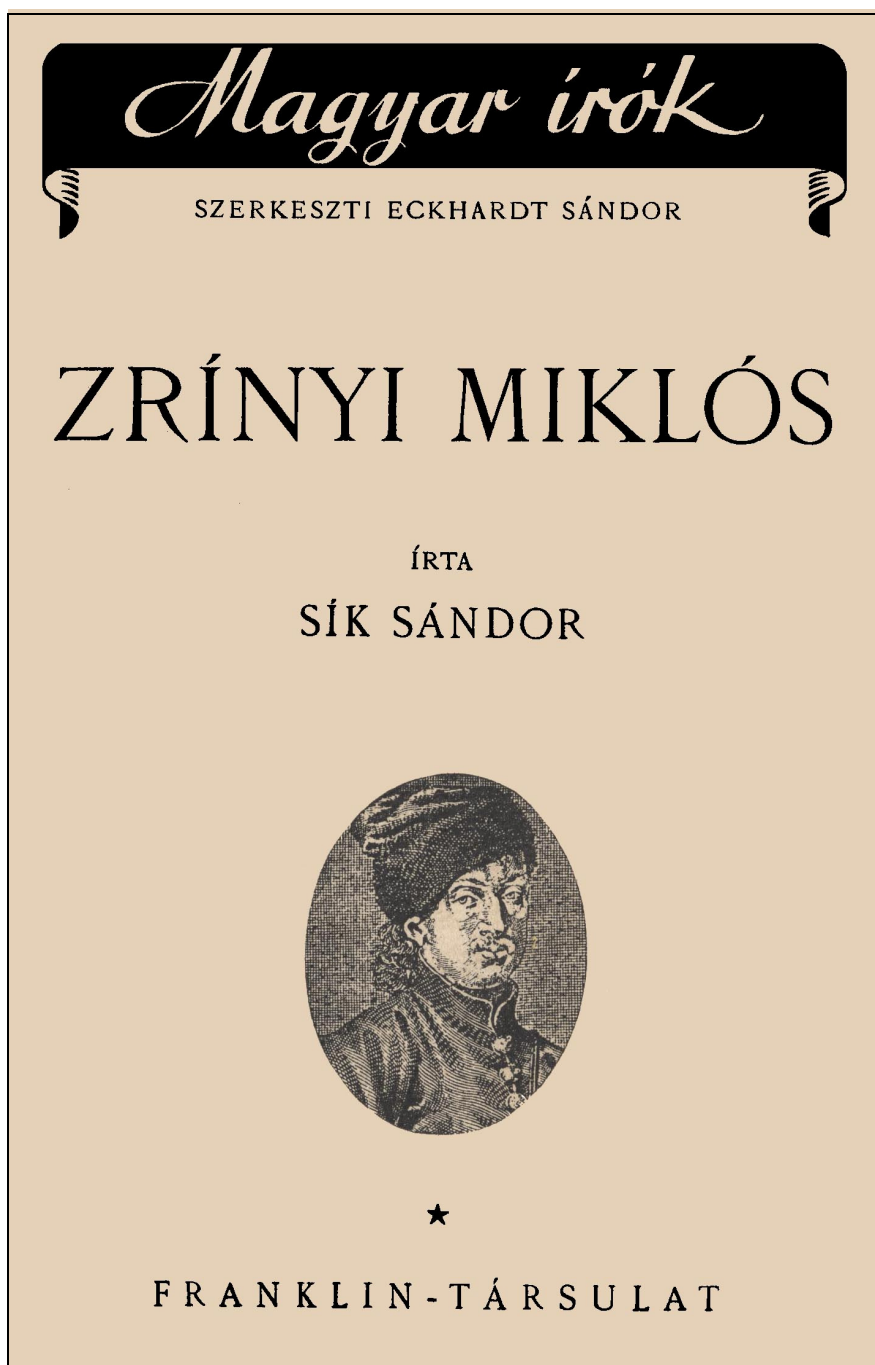

Sík Sándor Zrínyi Miklós

mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyarnyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a <http://www.ppek.hu> internetes címet.

Impresszum

Sík Sándor
Zrínyi Miklós

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció az azonos című könyv elektronikus változata. A nyomtatott könyv a Franklin-Társulat kiadásában jelent meg h. n. [Budapest], és é.n. [1940]. Az elektronikus változat a Piarista Rend magyarországi tartományfőnökének az engedélyével készült. Az elektronikus könyvet szabadon lehet használni lelkipásztori célokra. Minden más szerzői jog a Piarista Rend magyarországi tartományáé.

Tartalomjegyzék

Impresszum.....	2
Tartalomjegyzék.....	3
Füljegyzet.....	85
Előszó.....	5
I. „Zrínyi fia”.....	6
1620.....	6
A Zrínyiek.....	7
Batthyányiné.....	8
Pázmány.....	9
A kollégium.....	10
Itália.....	12
II. Mars és Venus.....	15
Csáktornya.....	15
Végbéli élet.....	16
„Két pogány közt”.....	17
Eusébia.....	19
„Szerelemnek édes verse”.....	21
III. „Fegyvert s vitézt.”.....	24
A Szigeti Veszedelem fogamzása.....	24
Eredetisége.....	27
Mondanivalója.....	29
Fenség és élet.....	31
Emberei.....	32
Költő és hős.....	35
IV. „A magyar romlásának seculumjában.”.....	37
A bán otthona.....	37
Könyvek.....	38
Belső harcok.....	39
Tábori Kis Tracta.....	41
Vitéz Hadnagy.....	42
A Szerencse filozófiája.....	45
„A század Fénixe.”.....	46
V. „A század hitványsága.”.....	49
Harc a nádorságért.....	49
Zrínyi és II. Rákóczy György.....	50
Zrínyi és Lippay primás.....	52
Elmélkedések Mátyás királyról.....	54
A nagy „propositum.”.....	56
Erdély romlása.....	58
VI. A Török Áfium.....	61
„Ne bánts a magyart!”.....	61
„Fegyver, fegyver, fegyver!”.....	62
„Hallj meg engem, élő magyar”.....	65
VII. „Provokálom a Fátumot.”.....	66
Zrínyi-Újvár.....	66
„Csaknem magam vagyok.”.....	68

Montecuccoli Rajmund.....	69
Az 1662.-i országgyűlés.....	72
Irodalmi harc Montecuccolival.....	73
VIII. „Avagy most, avagy sohasem.”.....	76
„Rajtam kezdje el...”.....	76
A téli hadjárat.....	77
Zrínyi-Újvár eleste.....	79
Zrínyi Bécsben.....	79
A csáktornyai vadászat.....	81
Jegyzetek.....	83

Előszó

Néz nyugotra, borús szemmel néz vissza keletre
A magyar, elszakadott testvértelen ága nemének ...
Kérdjük óhajtvá: vezért s költőt még ad-e hasonlót
Hozzád, hajh! te korán elirigylett fénye szemünknek!
Vagy kárhozva levénk, hogy örökké visszasohajtsunk,
S nagy példákra magyar már nagygyá lenni ne tudjon?
Vörösmarty: Zrínyi.

Ez a könyv hármassal célt óhajtott szolgálni. Szeretném megrajzolni Zrínyi életét; a külsőt is, a magyar történelemnek ezt a tragikus hőskölteményét; de még inkább a belsőt: ennek a pályának – embernek, műnek és cselekvésnek – páratlan és csodálatos, művészi és hősi egységét. Igyekeztem megmutatni, hogy úgy is, mint ember, úgy is, mint történelem-intéző akarat, úgy is, mint vates és próféta: a magyarság nagyon kevés legnagyobbjai közül való. És végül, szeretném megéreztetni, hogy amit érzett, gondolt, írt és tett: mindez égetően termékenyítő és végzetesen szól a mának is. Tanítása és tanúsága a szó legigazibb értelmében nekünkvaló, magyar értelemben örökkévaló.

I. „Zrínyi fia”.

1620.

Zrínyi Miklós, akit a szigeti hőstől való megkülönböztetésül a *költőnek* nevez történetírásunk, aki azonban hősnek sem kisebb nagy dédapjánál, 1620. május 1-én született Ozaly várában, a Balatontól az Adria-tengerig terjedő országnyi Zrínyi-birtokok tengerparti felének középpontjában. Zavaros és veszedelmes idők jártak. Európa szívében javában dúl a harmincéves háború. Az országnak a töröktől szabad részei jóformán mindenestül a győzelmes Bethlen Gábor kezében, és a besztercebányai gyűlés rendjei augusztus végén magyar királlyá választják a fejedelmet. II. Ferdinánd és hívei, köztük Pázmány, az esztergomi érsek, Bécsben várják a hadiszerecsene fordulását. Ez nem is várat magára sokáig: nov. 8-án a fehérhegyi csata véget vet a protestánsok előretörésének és Csehország szabadságának. Franciaországban a kiskorú XIII. Lajost anyjával, Medici Máriával, már békíti a fiatal luçoni püspök, aki Richelieu néven hamarosan kezébe keríti Franciaország, sőt nem kis részben Európa sorsának intézését. Angliában Jakab, az első Stuart, az ország érzéseivel szembeszállva, közömbösen szemléli vejének, a „téli királynak” fehérhegyi bukását és szemét Spanyolország felé fordítja. Északon Gusztáv Adolf ezidőtájt szilárdítja meg hatalmát a balti államokban s foglalja el az oroszoktól Karéliát, a lengyelektől Észtsországot, hogy aztán egy évtized múlva Németországban is megvesse lábát. A szultánt, II. Oszmánt, aki épp ebben az évben vesztett háborút III. Zsigmond lengyel király ellen, a janicsárok gyilkolják meg; országa a folytonos katonai lázadások és a véget nem érő perzsa háború alatt egyre nagyobb zavarokkal küzd. Még mindig elég félelmes azonban arra, hogy magyar hódoltságbeli basái állandó félelemben tartsák, ha nem is a végvári magyarságot, de a bécsi kormányt. A múzsák természetesen hallgatnak a vérszagú levegőben. Káldi György bécsi száműzetésében fordítgatja a bibliát, amelynek megjelenéséhez néhány évvel utóbb Bethlen Gábor is elküldi aranyait. Rimai János Konstantinápolyban jár, mint Bethlen követé. Szenczi Molnár Albert a német Heidelbergában rendezgeti sajtó alá *Imádságos könyvecskéjét*. Ugyanott tanul a fejedelem unokaöccsének kísérőjeképpen a fiatal Geleji Katona István. Veresmarti Mihály Forgách Zsigmond nádor gácsi várában húzza meg magát, onnan próbál védekezni a győzelmes fejedelem hatalmas papjának, Alvinczi Péternek tüzes írásai ellen. Egy fiatal tanító, Szepsi Csombor Márton egy eldugott zemplénmegyei falucskában jegyezgeti nagy európai utazásának emlékeit. Itáliában, ahová a fiatal Zrínyit első tanulmányútja fogja majd vezetni, még él Tasso emléke, Marino pedig, az édes költő, javában dolgozik főművén, a szép Adoniszról készülő nagy költeményen. Spanyolországban dicsősége csúcspontján ragyog a világ legtermékenyebb költője, Lope de Vega, de egy éve már, hogy egy költői pályázaton feltűnt egy Calderon nevű tizenkilenc éves ifjú. Angliában már közeleg a művészetellenes puritánizmus uralma, és még senki sem sejtí, hogy az a négy éve meghalt jómódú stratfordi polgár és egykori színigazgató, akit Shakespeare-nek hívtak, mi lesz egykor az emberiségnek. A francia Corneille még gyermek, Racine és Molière még csak a következő években fognak megszületni, Németországban pedig Opitz Márton egyelőre még latin nyelven próbálja bizonyítani, hogy a német nyelvnek is létjoga van a költészetben.

A Zrínyiek.

Az ozalyi gyermek hatalmas történelmi családnak sarja. Ereiben bosnyák, horvát és dalmát fejedelmek vére folyik, de sokszoros rokonság útján a Frangepánoké, Széchyeké, Forgáchoké, Thurzóké, Batthyányiaké, Bánffyaké, Nádasdyaké, Országhoké, Drugetheké is, még az Árpádokéból és az Anjoukéból is vegyült bele egy kevés, ősei, a Brebiri grófok, már II. Endre korában urai voltak a horvát partvidéknek és a XIII. század óta védik messze délen a keresztény hitet és a magyar király hatalmát. Mióta Nagy Lajostól adományul kapták a zágrábmegyei Zrín várát, Zrínyinek nevezik magukat és érzelmeikkel, becsvágyukkal Magyarország felé fordultak. Zsigmond király óta életelemüké vált a terjeszkedő török elleni harc. Egy Zrínyi ott volt a mohácsi elesettek közt is, a szigeti hős óta pedig a Zrínyi név úgy szerepel a keresztény Európa köztudatában, mint a kereszténység izlám-elleni küzdelmének szimbóluma. A „Szigetvári Hektor” azonban nemcsak hős volt, hanem nagy birtokszerző is, annyira megnövelte a családnak régóta terjeszkedő birtokát, hogy ötven kövővárat hagyott utódaira, vagyis e szónak XVII. századi értelmében ötven birtokot, helyesebben ötven kis gazdaságilag, sőt bizonyos értelemben katonailag is önálló birodalmat. Ő kapja adományul Csáktornya várát; ettől kezdve ez a vár a család központja.

Fia és unokája (a költő atyja) hűségesen folytatja a nagy hagyományokat. Vitéz harcos és szenvedélyes törökverő. „*Zerin oglu – Zrínyi fia*”: ahol ez a kiáltás felhangzik a végvári csatatereken, ott riadoz és fut a török. Híres vadász, de feltalálta magát az udvarban is, és a király szívesen látta környezetében. Értett a zenéhez, szerette az éneket, pengette a lantot és megtanította rá kisfiát is. Tizennyolc éves korában nősül, huszonnégy éves korára horvát bán, huszonnyolc éves korában pedig ezer lovassal száll síkra királya védelmében Bethlen Gábor ellen. A király környezetében találkozhatott először Pázmány Péterrel is. A nagy kardinális egyénisége hatalmának ő sem tudott ellenállni: a család, mely kevéssel előbb még a magyar protestantizmus egyik támasza volt, vele tér vissza a régi egyházba. Politikai hitvallása II. Ferdinánd és Pázmány barátjára vall: „Az mi Magyarországot és annak koronáját illeti, nekünk minden elejünk az Magyarország koronájához hallgattanak és az Magyarországi igazsággal éltenek elejítől fogva. Azon országért, vérek hullásával sokat próbáltak, szegény ősünk érte meg is hala... Édes hazánknak, kinek eddig sok javát vettük, mi sem lehetünk idegöni és háládatlan fiai”. A királlyal való barátsága azonban nem mentette meg – a magyar történelemben annyiszor ismétlődő jelenség! – a német udvar bizalmatlanságától és ellenszenvétől. Újra meg újra összeütközik a fővezér Wallensteinnel, és amikor a vágmenti táborból elragadja a harctéri járványos betegség, a közhit azt suttogja, hogy Wallenstein mérgeztette meg.

A kis Miklóst Ozalyban, majd öt éves korától Csáktornyán a nagy családi hagyomány levegője, a török elleni folytonos portyázó harcok izgalma és ennek a fiatal főúrnak élénk, erőszakos és előkelő szelleme veszi körül. Amit maga körül lát és hall, mind családja hatalmáról és harcos hivatásáról beszél: maga a vár erős bástyáival, falairól ásító ágyúival és mindig éber őrségével, a falakon lógó tarka zászlók, spáhi-kardok, janicsár-puskák, tatár kézijjak, az ősök képei és a harcaikat ábrázoló festmények, a tömött kamrák, pincék, tárházak, a halastó és a gőzfürdő, a télipalota és a kisebbik palota termei, drága szőnyegek, ékszerei, az öreg harcosok, akik el-elemlgették fiatalkori harci kalandjaikat, az ő őseinek dicsőségét, a horvát és magyar énekek, amelyek ugyancsak őket dicsőítették, a beszélgetések, amelyeket atyjának asztalánál ellesett, és amelyek alig szóltak egyébről, mint harcról, vadásatról, politikai, vallási és birtokköri súrlódásokról. Szelídebb, érzelmesebb hangot vajmi ritkán hallhatott; – édesanyját, Széchy Magdolnát korán elvesztette. Annál többször látta atyját vitézei élén kivonulni, Kanizsa, Kottori, Kosztajnica vagy Légrad felé, a betörő török ellen, és visszatérni győzelmesen, por- és vérlepte legényekkel, vidám kurjongatással, gazdag zsákmánnyal, dárdákra tűzött törökfejekkel. Egy nem egészen valószínűtlen adat

szerint hároméves volt, mikor atyja először vitte magával ilyen portyázó kirándulásra; hasonló esetek, főleg a törökök oldalán, nem ritkák ebben a harcias korban.

Miklós mindössze hétéves, öccse Péter egy évvel fiatalabb, mikor atyja a pozsonyi primási palotában az érsek karjai között meghal.

Batthyányiné.

A fiúk nevelése most atyjuk végrendelete szerint egy öttagú gyámi bizottságra szállott, akik közt a család rokonain és előkelő horvát és magyar főurakon kívül, mint főgyám, a király szerepelt. A tulajdonképpeni intézkedő hol személyesen, hol Sennyey püspökkancellár által természetesen Pázmány volt; neki (az ő „szerelmes atyjának”) az utolsó harcába induló apa külön is szeretetébe ajánlotta gyermekeit. A rokonságból nagybátyjuk, Batthyányi Ferenc dunántúli főkapitány, a szigeti hős unokája állott legközelebb az árvákhoz; az ő özvegye, Lobkowitz-Poppel Éva, a századnak ez a nagyszerű nőalakja lett anyjuk helyett anyjukká. Jobb kézbe alig kerülhettek a Zrínyi-fiúk, mint Batthyányiné meleg és lélekébresztő körében. Poppel Éva ereiben anyai részről magyar vér folyt, Széchy Margitnak, a XVI. század egyik legtekintélyesebb magyar nagyasszonyának, a paprika meghonosítójának volt dédunokája és többszörösen rokonságban állott a Zrínyiekkel, sűrű, meleg érintkezésben Zrínyi Györggyel is. Úgy meg tudta magát szeretettni a fiúkkal, – még fehérműjüket is maga varrta, – olyan anyai szeretettel bánt velük, hogy Miklós, aki édesanyjáról egy szót sem szól, csak mint szerelmetes édesanyját emlegeti. Ifjú korában ünnepezt szépség és divatkirálynő, később a kornak talán legismertebb, legcsodáltabb és legszeretettebb nagyasszonya lett. A németújvári Batthyányi-udvar az ország egyik legnagyobb és legelőkelőbb központja, szinte fejedelmi ház, ahol nagy számmal nevelkednek a magyar, horvát és osztrák előkelő családok ifjai, kisasszonyai. Poppel Éva egyénisége az eddiginél is nagyobb fényt és vonzóerőt kölcsönzött ennek a nagyúri háznak. Finom, meleg és művelt lélek, aki jól ismerte Balassa Bálint verseit, hiszen valamikor ezekkel udvaroltak neki az ország legelőkelőbb ifjai. Híre, tekintélye nem állt meg az ország határain. II. Ferdinánd az országgyűlés alatt „mindennap tudakozza”, megérkezett-e. Mikor gyengélkedik, a lengyel királyné vigasztalja leveleivel. Nagy támasza protestáns hitfeleinek, de jó barátságban áll Pázmánnyal, Esterházy nádor családjával és bőszesen támogatja a jezsuitákat, pálosokat, ferenceseket is. Kézimunkái európai híreik, virágai éppoly híresek, mint pompás cipői; gyümölcssel, mézzel, viasszal messze országokra kereskedik. Orvosságaival a félországot gyógyítja.

Batthyányiné háza, amelyben sűrűn megfordulnak, az apai otthon színes és harcias környezete után egy másik, még színesebb, de egészen másnemű bensőséges, meleg, lelkes otthont ad az árváknak. Itt érzik meg az anyai szív nevelő melegét, itt támad sejtelmük a házias és mégis nagyszabású, szellemileg sokigényű és mégis foghatóan gyakorlatias élet sokoldalúságáról. A jámbor nagyasszony bizonyára féltő gonddal ápolgatta lelkükben a vallásosságnak azokat a meleg csíráit, amelyeket a szülői példa lelkükbe ültetett; de aligha tévedünk, ha Poppel Éva anyai szelidségének és tapintatosságának, első sorban pedig élő példájának emlékét keressük abban a különös és századában oly ritka jelenségben, hogy Zrínyi később, a protestánsokkal vívott országgyűlési harcok idején, katolikus részen mindig a legtürelemesebb álláspontot képviseli. Hogy Zrínyi Miklós, aki jóformán egész életét harctéri és politikai küzdelmekben tölti, aki magát elsősorban katonának érzi, mindamellet megmarad a szellem emberének, hogy eszmékben élő, művészetet értő és pártoló nagyúrrá és költővé lesz, ennek a fejlődésnek gyökerei alighanem a Batthyányi-ház talajába nyúlnak vissza.

Pázmány.

A harmadik és döntő egyéni hatás, amely atyja és Batthyányiné után az ifjú Zrínyi lelkét érte, a kor legnagyobb magyar egyéniségének, Pázmány Péternek részéről jött. Pázmány már atyjuk életében is rajta tartotta szemét a Zrínyi-fiúkon, most pedig a főgyámmal, a királlyal való állandó egyetértésben egészen ő intézi iskolázásukat. Zrínyi sűrűn megfordul a nagy primás udvarában, sőt nagyszombati diákoskodása alatt közvetlen környezetében él. Ilyen hatalmas egyéniséggel való érintkezés a nyíltlelkű és nagyfogékonyságú gyermekre nem lehetett a legnagyobb hatás nélkül. Zrínyi ekkor abban a korban van, amelyben a fiúgyermek ösztönösen keresi az atyai barátot és semmi iránt sem olyan érzékeny, mint az erős és férfias egyéniség iránt. Pázmány személye senkire sem tévesztette el hatását, aki egyéniségének sugárzatába jutott. Hiszen nemcsak a fölényes elme, lenyűgöző tudás és országintéző akarat erői áradtak belőle, hanem a nagyúri kedvesség, finomság, szellem és valami kedves humor szelídebb vonzóereje is. Alakját páratlan tekintély övezte. A császár barátsága, európai fejedelmek kitüntető figyelmessége, hitfeleinek rajongó csodálata, az ellenfél megfélemedett tisztelete vette körül. Nagyszombati udvara a királyi Magyarország szellemi és politikai középpontja. Megfordul benne a kor minden nevezetes embere, a nádortól és a püspököktől az erdélyi fejedelem követeiig és a Magyarországon járó külföldi előkelőségekig. Fejedelmi asztalánál a kis Zrínyi a legelső egyházi és világi nagyok között ül, beszélgetéseikben a kor történelmét mozgó kérdésekkel ismerkedik meg, vitatkozásaikban korán élesedik zseni elméje, látóköre páratlan tágasságot vesz. Senki sincs e században, aki ilyen előkelő és gyakorlati politikai iskolát látogatott volna, aki előtt ilyen fiatalon ilyen széles szemhatár nyílt volna meg. Nem szabad felednünk: az a Pázmány, akinek udvarában Zrínyi él, a hetvenedik évéhez és halálához közeledő Pázmány, ez már nem a régi, nyugtalan vitatkozó, nem a szenvedélyes térítő, hanem egy megállapodott aggastyán, a prédikációk bölcse, a higgadt államférfi, a békesség és az egyensúly embere. Az ellenreformáció harcának az ő részéről már körülbelül vége. Zrínyi Pázmánya már nem a Bethlen Gábor ellenfele, hanem Rákóczi György levelező barátja. Már megjárta Rómát, ahol belelátott a világpolitika boszorkánykonyhájába és kissé fanyar szájjal jött haza. De belelátott a bécsi államvezetés titkaiba is, már rájött, hogy „csak addig vagyunk nekünk elégséges hitelünk a mi kegyelmes keresztény császárunk előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni.” Nem tudjuk, mit és mennyit mondott el gondolataiból nagyrahivatott gyámfia előtt, de hogy a tizennégy-tizenöt éves gyermek mindebből sokat megsejthetett, alig kétséges. Későbbi keserű tapasztalatai közepett alighanem felrémlett benne egy-egy gyermekkori emlék, a nagy érsek egy-egy akkor félig értett mondata, amelyre egész világot csak az ő vívódásai és kudarcai derítettek.

A vele való érintkezés és az ő irányítása alatt kapott nevelés rendíthetetlen meggyőződéssé, mélységes és mindent átfogó élettartalommal fejlesztette benne hazulról hozott katolikus hitét. Több ez benne, mint az egyházi közösséghez való tartozás tudata, több mint érzés és tudás: a világlátásnak és az életérzésnek katolikuma úgy betölti lelkét, mint néhány kivételes egyházi nagyunkon kívül nálunk senkiét: a természetfeletti világ realitásának meggyőződése írásainak tanúsága szerint kemény és elkeseredett evilági küzdelmei között is olthatatlanul ott virraszt lelke mélyén.

De el kellett mélyülnie a horvát fejedelmek ivadékában az érsek oldalán magyarsága tudatosságának is. A magyar múltban nincs érdekesebb és ékesszólóbb példája a faji erők bonyolult voltának és nincs beszédesebb bizonyítéka annak a ténynek, hogy magyarnak lenni nem a vér, hanem a lélek dolga, mint a két Zrínyi testvéré. Egyformán *Comes a Zrin, Hungarus* néven írják be magukat a gráci kollégium anyakönyvébe (holott más horvát nemesek mint „nobilis Croata”-k szerepelnek), de Péter egész életében horvát maradt. A tüzes horvát öntudatú Frangepán-családból házasodott, horvát költővé lett és horvát ízlés és

érzés szerint „Horvátország védői”-nek dicsőítésére dolgozta át horvátra bátyja eposzát. Miklós pedig, ugyanannak a vérnek örököse, ugyanannak a nevelésnek részese, magyarul beszél és gondolkodik, a magyarság nemzeti eposzát írja meg, és egész életével, minden írásával úgy tűnik fel előttünk, mint a magyarság legigazibb lényének egyik legtökéletesebb megtestesülése. Ennek a nagy különbségnek gyökerét alig kereshetjük másban, mint Pázmány egyéniségének és környezetének még szavak nélkül is döntő hatásában: a kongeniális Miklós egészen másképpen, sokkal elevebben és termékenyítőbben szítja ezt fel magába, mint sokkal kisebb arányú és amúgy is még túlságosan fiatal öccse.

És még egy irányban elhatározó lett Zrínyi jövőjére a Pázmánnyal való érintkezés: kiirthatatlanul elmélyítette és gazdag virágzásnak indította benne a szellemiek iránti érdeklődésnek Batthyányiné ültette csíráit. A század magyar nagyura harccal és vadászattal tölti idejét, ezen kívül nem érdekli más, mint a birtokszerzés, a politika és imitt-amott a vallási küzdelem. Zrínyi egész életén át olvas, ír, tanul, könyvtárt gyűjt, sohasem szűnik meg tudománnyal foglalkozni, és abban, amihez hozzáfog, nem nyugszik, míg szakemberré nem képezi magát. Az a leírás, amelyet Tollius Jakab, a holland utazó a bán csáktornyai kastélyáról ad, némely részletében arra a képre emlékeztet, amely az elszórt adatok összerakásából Pázmány barokk nagyúri udvaráról alakul ki bennünk.

Nem egy apró jel mutatja, hogy Pázmány megérezte, milyen nagyrakelendő lélek lakozik gyámfiának kissé még esetlen és zárkózott alakjában. Szemmel láthatóan tiszteletben tartja a gyermek korán ébredő önérzetét. Nem egyszer feddi, olykor keményen is, de meghallgatja néha kissé önfejtően nyilatkozó akarátát, foglalkozik vele, és van rá eset, hogy a többi gyámokkal szemben is pártjára áll. Gondja van rá, hogy biztosítsa számára az országos emelkedést. Nyolcéves korában főlovászmesterré neveztetik ki, – hiszen apja is az volt! – tehát az ország egyik első zászlósurává, úgyhogy a gyermek aláírása az országos törvények érvényességéhez szükséges. Tízéves korában elviszi az országgyűlésre, hogy lásson és szokják a „nagy élet”-hez.

A kollégium.

Tanulni – miután a két első gimnáziumi osztályt már odahaza, világi tanító vezetése alatt elvégezték – Grácba küldi a Zrínyi-fiúkat, abba a jezsuita kollégiumba, amelyben maga is élt és tanított, amelyben maga a császár is tanult négy testvérével, a magyar, horvát és osztrák katolikus nemesség egész előkelő ifjúságával. A gráci kollégium, a Habsburg-országoknak akkor legjelesebb és legelőkelőbb iskolája, ebben az időben élte virágkorát. Másfélezer tanulója volt, és közel kétszáz jezsuita atya működött benne. Itt tölti a két Zrínyi-fiú iskolázásának első négy esztendejét, természetesen nagyúri származásukhoz méltó módon: saját bérelt palotájukban, saját nevelőjük vezetése alatt, saját papjukkal, prefektusukkal, szolgaszemélyzetükkel, sőt paripáikkal. Élelmet, takarmányt, még borbélyt is hazulról kaptak. Itt nevelkedik Miklós, a jezsuita nevelés bölcsen kifejlesztett, immár megállapodott formái közt. Klasszikusokat olvas, vallást, latin és görög nyelvtant tanul, emlék és vitatkozik, verseng és szónokol, résztvesz a Mária-társaság ájtatosságáiban, az iskola fényes ünnepein, végignézi a kollégium színpadán a drámai előadásokat: Szent György lovagnak a sárkányokkal való viadalát, Codrus király hősiességét, Szent Vitus mártíriumát, és együtt gyönyörködik társaival az igaz hit győzelmében és a gonosz eretnekek megsemmisülésében, hiszen az athéni Codrus története félreérthetetlenül Pappenheim generális hősi elesét dicsőítette.

Nincs rá adatunk, hogy ő maga is fellépett volna az iskolai színpadon, de tudunk egy más iskolai szerepléséről. Abban az iskolai évben, amelyet 1634-ben Pázmány intézkedésére jórészt a bécsi jezsuita kollégiumban tölt, már láthatóan vezérszerepet visz társai közt. A bécsi kollégiumban még uralkodik a régi középkori rendszer: a diákok nemzetek szerint

tagozódnak. Ezeknek a korporációknak egyszerre vallásos és nemzeti színezetük volt, ami legjobban kifejeződött a nemzeti védőszentek buzgó tiszteletében. A magyar nemzet az egyetem négy nációjának (osztrák, szász, rajnai, magyar) egyike, Szent László királyt tisztelte védőül. A szent királynak azévi ünnepén Zrínyi mondotta a dicsőítő latin ünnepi beszédet, mégpedig a Szent István-dóm szószékéről. A beszéd, amelyet persze nem bizonyos, hogy mindenestül maga szerkesztett, nyomtatásban is megjelent és az ünnep minden résztvevője kezéhez kapta. Mindenesetre rá vall, hogy a szent királyt mindjárt az elején mint katonát akarja jellemezni, aki „Dáciát Magyarországhoz csatolta, Illyricumot meghódította, Dalmáciát leigázta, a Sarmaták országába benyomult, a ruténeket megalázta és a kúnokat megsemmisítette.” A szabályos iskolai szónoklatot nagy magasztalás fogadta, utána pedig az egész hallgatóság, az egyetem rektorával és a bécsi püspökkel az élén, harsonaszó mellett vonult át a Zrínyi-palotába, ahol Miklós gazdag ünnepi lakomát adott.

Ez a bécsi tartózkodás is mutatja, hogy a gráci tanulás négy esztendeje kissé nyugtalan és változatos időszak volt. A kollégium, amely a katolikus birodalomnak valóságos idegközpontja volt, a kor történelmi életének minden rezdülését megérezte. 1631-ben a háború miatt szünetelt az előadás hosszabb ideig, két év múlva a protestáns előnyomulás elől menekülő németországi jezsuiták serege tette hangossá a házat, majd a járvány elől futott szét a diákság. Miklós is hol Nagyszombatban, hol Bécsben tűnik fel, hol megint visszatér a gráci kollégiumba.

Hogy sokat tanult a kornak ebben a legjobb iskolájában, kétségtelen. Sokoldalú és mélyreható műveltségének itt vetette meg alapját. Itt szerezte bizonyára nyelvismereteinek egy részét is. Hazuról alighanem magával hozta a magyar és a horvát mellett a török nyelv ismeretét is, németül talán még Poppel Évától, de olaszul bizonyosan Grácban tanult meg, elég valószínű, hogy belekóstolt már ekkor a franciába és a spanyolba is: írásainak és könyvtárának tanúsága szerint mindenezekben otthon volt. Pedig az iskola megszokott tanulási menete, amelynek egész elgondolása az átlagos intelligenciájú ifjak mértékéhez volt szabva, nem nagyon volt inyére. Elégedetlenségét Pázmány előtt sem titkolta.

A rendelkezésre álló gyér adatokból is kitetszik, hogy jellemének alapvonásai már ebben a zsenge korban is határozottan kirajzolódnak. Kezdetből különös komolyság, magánakvalóság, zárkózottság jellemzi. A vidám és robusztus Péter mellett, aki mindig a pillanatnak él, felolvad a többiek életében, sűrűn rugódozik az iskolai fegyelem ellen és a tanulásban „elméje ki tudja hon nyargal”, Miklóst az előkelő szellemek magányossága és a választottak szent borúja látszik körüllebegni. Batthyányiakhoz írt legkorábbi leveleiben sincsen semmi gyermekes. Míg Péter tréfálgozik és tárgyról tárgyra ugrál bátyja leveleihez ragasztott kurta utóírataiban, ő úgy ír, mint egy megfontolt felnőtt. Péter örül, ha mulatni lehet, szereti a bort. Miklós már ekkor elhatározza, hogy bornemisza lesz; egyetlen zajosabb szórakozása a „kobzolás”. Zárkózottságán még talán Pázmány sem tudott keresztültörni. Legalább egy kijelentése arra vall, hogy talán mégsem ismerte igazi valójában. A bécsi siker után Miklós kijelenti, hogy nem akarja folytatni a retorikát, hanem egyenesen az egyetemre akar menni, filozófiára. Pázmány ellene mond, mert a filozófiát nem tartja az ő fejének valósnak. Vajjon úgy kell-e ezt érteni, hogy egyáltalán nem, vagy még nem, vagy talán éppen úgy, hogy Miklós számára nem kívánatos az a filozófia, amelyet a bécsi egyetemen tanulnak? Ne feledjük, hogy a bécsi egyetem és a jezsuiták állandó versengésben állanak egymással. Ha a tényeket nézzük, még akár úgy is érthetjük, hogy Zrínyi nem szorul rá az iskolás filozófiára. A valóság csakugyan ezt mutatja. Nem tanult filozófiát iskolai mesterektől, olvasni is, úgy látszik, csak kevés efféle olvasott – igaz, hogy elsőrendűeket. Könyvtárában Plato, Aristoteles, Szent Ágoston, Cicero, Bacon, Fonseca képviselik a tudományt. De gondolkodása és írása a szó legmagasabb értelmében vett filozófiai iskolázottságot, szabatoságot, a kor bölcséletében való biztos és könnyed jártasságot tükröz. Honnan ez a meglepő szellemi fensőség? Csak egy lehet a válasz. A lángelme szuverenitása, amely

ösztönös biztossággal találja meg a neki való táplálékot és kevésből is ki tudja építeni a maga szellemi világát.

Talán legfeltűnőbbben szokatlan erejű akarata mutatkozik meg már a gyermekben. Megmutatkozik olykor gyermeki köntösben, önfejűség, akaratosság, makacsság formájában. Amit egyszer belátott, abból engedni, amit jónak megismert, arról lemondani többé nem tud. Később rokonaival – még forrón szeretett öccsével is – hosszas vitákba, sőt ellenségeskedésbe sodorja ez a dacos makacsság. Bizonyára elkezdődött ez már az iskola mikrokozmoszában is. Mindennél beszédesebb megnyilatkozása kemény akaratának az az állhatatosság, amellyel újra meg újra, családdal, a gyámokkal, még Pázmánnyal szemben is, gyerekfővel kezébe veszi – és ki nem engedi többé – életének intézését. Lehet-e jellemzőbb mindkettőjükre: Pázmány végül is enged a gyermek férfiúi akaratának. A bécsi hónapok után egyszer csak otthon találjuk Csáktornyán, birtokai felett átveszi (a gyámok tudtával, ha nem is beleegyezésével) az intézkedést, rendelkezéseket oszt, az új jószágfelügyelő gyámnak ő utal ki fizetést és kijelenti, hogy nem akar tovább tanulni, mert az „árt az egészségének” hanem „országokat akar látni vagy őfelsége udvaránál lenni”. Magának a királyi főgyámnak kellett akaratát nyilvánítania, hogy legalább még a retorikai év befejezésére visszatérjen az iskolába. De Grácba már nem ment vissza, hanem a csodált atyai barát mellett a nagyszombati kollégiumban tett eleget a királyi akaratnak. Az iskolai év végéig magát Pázmányt is sikerült meggyőznie terveinek helyességéről: maga a primás terjesztette a király elé javaslatát, hogy a két Zrínyi-fíú – a kor nem ritka szokása szerint – tanulmányútra mehessen, Olaszországba. A király meg is engedte az utazást, de csak a következő esztendőre, hogy jól felkészülhessenek az útra.

Itália.

Az előkészületek valóban nagyszabásúak voltak, nemcsak Miklós, hanem a királyi gyám részéről is. Az udvar felszólítja a gyámokat, hogy gondoskodjanak útiköltségről és előre utasítja a római és velencei császári követeket, hogy Miklóst fogadják és támogassák. Pázmány Senkvicz Máttyás esztergomi kanonokot adta melléje, aki ismerős volt Olaszországban, és beajánlotta Barberini bíborosnál, a pápa öccsénél. 1635 végén indult el, de öccse nélkül. Tizenhat éves volt.

Az út első nagyobb állomása Bologna lehetett, egyeteme mellett virágzó horvát kollégiumával. Ha igen, nyilván megbámulta a „nagy” Guido Reni körülrajongott képeit. Innen azonban útiterve nem egészen egyezett meg a gyámok szándékával; Zrínyi a maga feje után indult. Hirtelen elhatározással nem áll meg Rómában, a kíséző kanonokot, akit hivatalos dolgai Rómához kötnek, otthagya és egyenesen Nápolyba megy. Később járt Velencében és Firenzében, némi valószínűség szerint Pisában is. „Láttam egy florenciai hercegnél az Török Császár fiát nagy gondolatokat forgatni” – mondja egy jegyzetében, egy menekült török hercegről; a Szigeti Veszedelem egy képe feltűnően emlékeztet a pisai Campo Santo világhírű freskóira. Az Olaszországban töltött esztendő az önállóságnak és a világlátásnak első nagy kalandja lehetett számára. A benyomásoknak egész életre szóló frissességével és gazdagságával színezte ki magával hozott lelki világát, és gondolkodására, ízlésére, műveltségére egyaránt eltörülhetetlen jegyeket nyomott. Az élmények koronája azonban Róma volt; erre esett mégis a nyolchónapos olaszországi tartózkodás leghosszabb része. (Egy évvel utóbb jár Rómában Milton, a nagy angol költő.)

Ez a Róma a nagy Barberini-pápának, VIII. Orbánnak városa, a nagy politikusnak, diplomatának és hadvezérnek, műpártolónak és költőnek nyugtalan, színes, vonzó és ösztönző, elgondolkodtató és ellentmondásokra készítő világa. A harmincéves háború egyik gyújtópontja a pápai udvar. Ide járatta követeit mind a két fél; egyszer a császár követei (köztük maga Pázmány is) vagy a spanyol „katolikus király” hatalmas és gazdag bíborosai

sürgetik a pápa hathatós támogatását, máskor Richelieu ékesszavú püspökei óvják a Habsburgok túlhatalmától. Orbán pápa nagy határozottsággal, hol diplomatikusan, hol nyersen képviseli a maga következetes egyéni és franciás politikáját. Közben lázas energiával alakítja a maga képére a nagy elődöktől már világsodájává ékesített Rómát. A nagy barokk művészet virágkora ez. Zrínyi odaérkezése előtt tíz évvel szentelte fel a Sz. Péter-székesegyházat. A keresztény művészetnek e legmonumentálisabb szentélyében ez időben faragja nagyszerű szobrait Bernini. A városban Borromini épít és Domenichino festi Sz. Ceciliáit, vadászó Dianáit. A bíborosok a szentatyával versengve dolgoztatják a kor nagy művészeit; palotáikban Claude Lorrain és Poussin festi képeit. Amilyen fejedelmi bőkezűséggel emeli a pápa palotáit, templomait, éppen olyan tudatos energiával fejleszti hadseregét és mikor a szükség úgy parancsolja, nem habozik a Pantheon előcsarnokának hatalmas ércgerendáiból ágyúkat öntetni. Különben maga is költő, versei a kor latin költészetének jó átlagához tartoznak.

A fiatal Zrínyi, aki a horvát rengetegekből és Grácnak, Bécsnek, Nagyszombatnak az örök városhoz képest barbár és szegényes falai közül érkezik az ó és új művészet középpontjába, a Sz. Péter-templom, a Sixtus-kápolna, a Pantheon és a Colosseum városába, ámuló és szomjas lélekkel szívja magába az óriási benyomásokat. Senkvicz kanonok, aki már többször járt Rómában, avatott kalauz lehetett. A pápa is fogadja, a keresztény Európa egyik legdicőségesebb nevének viselőjéhez, a császár gyámfiához illő megbecsüléssel, szívesen elbeszélget vele és megajándékozta latin költeményeinek kötetével, amelybe egy udvarias horatiusi idézetet ír be számára („Fortes creantur fortibus et bonis”).

Az irodalmi élet egyébként is élénk ütemben folyik a Barberiniek Rómájában. A nagy lángelmék már nem élnek; az akadémiák világa ez, a művelt és élénk utánczó, a finom és aprólékos stílművészek, a szellemes csevegők és a terjedő ízlés kora. Taaso hamvai már negyven éve nyugszanak a Sz. Onofrio oltára alatt, de stanzái jobban élnek, mint valaha és Zrínyi nem kevesebbszer hallhatta őket utcai énekesek, sőt koldusok ajkairól, mint a bíborok szalonjaiban. Olvassa is és mohón szívja magába a *Megszabadított Jeruzsálem* ragyogó költészetét, hiszen mindent megtalál benne, ami fiatal képzeletét foglalkoztathatta: áhítatot és hősiességet szent eszmékért, szépséget és szerelmet, mesét és varázslatot. Olvassa, szinte könyv nélkül tanulja és viszi magával leendő csáktornyai könyvtára számára Petrarca édes énekeit, és olvassa, szívébe fogadja azt a másik költőt is, akinél jobban senkit sem ünnepeltek a római akadémiák, és akinek idilljei, eposzai behízeltgöen csengő, érzékeny varázslatos verssorai még ekkor is, tíz évvel halála után elragadják Itália műértőit: Marinót. De talán nemcsak olvassa mindezt; talán már ekkor megfogalmazhatott lelkében a gondolat: hátha ő is utánozhatná őket. A barokk eposz, a kereszténység és a barbárság harcait éneklő hősköltészet buján virágzik ebben az időben Tasso nyomán nemcsak Olasz-, hanem Spanyol- és Franciaországban is. A mester megírta a műfaj elméletét is. Zrínyi olvassa, bámulja Marino *Feldúlt Jeruzsálemét*, az *Aprószentek megöletését*, Chiabrerót és társaikat: a lepontói csatáról, Granada bevételéről, a János-lovagok máltai vitézkedéséről éneklő eposzokat¹. Hogyne érezte volna magában az erőt, a buzdulást: talán ő van hivatva arra, hogy ezeket az édes és felséges műzsákat meghonosítsa a véráztatta magyar földön.

De olvasott mást is. A költészet és a művészetek kérdéseinél izgalmasabb tárgyak is foglalkoztatták ebben az időben az olaszság jobbainak lelkét. Hiszen Itália drága földje még mindig ütköző pontja a külföld nagyhatalmainak. Nápolyban a spanyol király helytartója székel, az idegen politika hol ezt, hol azt a kis olasz hercegséget nyeri meg érdekei szolgálatára, az ország hemzseg a barbár zsoldosoktól. A nagy Macchiavelli álma: az

¹ Németországban hasonló ízlésű, de protestáns felfogású eposzok keletkeznek Weimári Bernát, utóbb Gusztáv Adolf hőstetteiről.

idegenek kiűzése, az olasz föld felszabadítása még mindig csak álom. De a nagy izgató olasz hazafinak gondolatai, írásai még mindig elevenen élnek. Zrínyi újra meg újra szembetalálkozik velük. Itália felszabadításának gondolata lehatott már a széles néprétegekbe. Még a borbélyok is arról beszélnek, hogyan lehetne kikergetni a spanyolokat Dél-Itáliából, hogyan „válthatnák meg” Itáliát a savoyai hercegek. A műveltek körében gazdag politikai irodalom virágozik fel. Legnagyobb hatású képviselője, Boccacini két évtizeddel ezelőtt írta meg *Parnassusi tudósításait*, a kornak legszellemesebb és leghatásosabb szatírját, amelynek középponti gondolata szintén a felszabadítás eszméje, és műve még mindennapi olvasmánya az olasz hazafiaknak. Zrínyi mohó érdeklődéssel falja ezt az irodalmat is. Könyvtárában 40 idevágó művet találunk és megtaláljuk Macchiavelli összes munkáit.

Íme a légkör, amelyben Zrínyi ezt az évet töltötte, íme a benyomások, indítások, amelyekkel visszatért Csáktornyára, hogy most már maga is elkezdje életét. Ennek az életnek nagy életnek kell lenni, méltónak a Zrínyiek fiához, Pázmány tanítványához, méltónak ahhoz a képhez, amely Róma termékenyítő levegőjében felrémlött lelkében.

II. Mars és Venus.

Csáktornya.

1637 januárjában Zrínyi hazatér Itáliából, februárban meghal II. Ferdinánd, márciusban meghal Pázmány Péter. Mintha eddigi világának két legerősebb oszlopa dőlt volna ki. A két Zrínyi-fió ettől kezdve önálló férfiúnak számít. Aggályos gondossággal megosztóznak az örökölt birtokon. Most négy évig együtt laknak Csáktornyan és együtt harcolnak a török ellen. Négy év múlva Péter megnősül és Ozalyba költözik. Miklós ettől fogva magányosan él Csáktornyan.

Élete most jó ideig ehhez a mocsárövezte vízvárhoz kapcsolódik. A kétemeletes, belül palotaszerű épület, amely a renaissance fényűzésével, egy nagylátóköri, európai kultúrájú nagyúrnak igényeivel volt felszerelve, mocsarak és őserdők között, a nagy uradalom közepén emelkedett. Katonailag is védővára a Mura és Dráva között elterülő szántóföldekkel, szőlőkkel, vadászterületekkel bővelkedő, áldott félszigetnek, a Muraköznek.

A holland utazó, Tollius Jakab, aki néhány évvel utóbb járt Csáktornyan, így írja le Zrínyi környezetét:

„... Amint Csáktornyához közeledtünk, több kémmel találkoztunk vágató lovakon, kik gróf Zrínyit tudósították érkezésünkről. Így tehát, midőn körülbelül ezer lépésre voltunk a vártól, elénk jött a hős lóháton, körülte szinte lóháton egész háza népe. Mindjárt leszállván lováról, kölcsönös ölelések közt kocsira ültünk, és a felállított katonai állomások mellett elvezetett palotájába. Ez igen fényes és tágas volt, a törökök ereje ellen hatalmasan védve. Csaknem minden oldalról mocsár környezte. Csak a falu felé eső oldala áll szilárd földön, de annál erősebben körül van sáncolva. Csudáltuk a pompás épületet, a művelt családot, a gazdag bútorozást, a mindenütt látható legmagasabbrendű csínt, – itt, köröskörül műveletlen népek közt. A csarnokokban török diadaljelek, íjak, puzdrák, buzogányok, pajzsok s más ilyféle fegyverek voltak felfüggesztve, de fényüket elhomályosította a damaszkusi kardvasak csillogása. Voltak köztök, melyeknek markolatja ezüsttel, arannyal volt ékes, másoknál a befoglalt drágakövekkel fényes hüvely kápráztatta a szemet. Az előszoba falain a törököktől nyert zászlókat lehetett látni, melyek sok vérrel bemocskolva, véres és harcos győzelmekről beszéltek. Képeket is mutogattak, melyeken a gróf hőstettei voltak lefestve; emlékszem egyre, melyben visszafordulva vágja le egy török fejét, aki hátulról megfogta mentéjét és felemelt jobbával halállal fenyegette. Ez volt ifjúságában első haditette, – ebből az egyből elképzelheted a többieket.

Megérkezésünk után harmad- vagy negyednapra elvezetett a könyvtárba, mely kitűnő és nagyszámú könyveket foglal magában. Onnét a fegyvertárba, mely minden várakozáson felül telve volt rézágyúkkal, mozsarakkal, dzsidákkal, kardvasakkal s egyéb fegyverekkel. Lekötelező szívességgel felnyitották a kincstárt is, hol többek közt nem megvetendő a régi pénzek sokasága ... Voltak ott képek is, királyok, fejedelmek, híres emberek képei, kis kerek domborművek, valószínűleg vésővel kidolgozva. Megmutatták nekem Luther Mártonnak és Katalin feleségének különösen sikerült választékos képét is. Később a gróf kertjeiben sétáltunk, melyeknek fényét és szépségét szavakkal nem tudom kifejezni; képzelj el Alcinousnak régi kertjeit, akkor fogalmad lesz róla.”

Végbéli élet.

Egy fél évet sem élt még birtokán Zrínyi, és már az 1637. év fele nyarát szüntelen csatározásokban töltötte. Ezzel elkezdődik számára az az élet, amelyet rövid megszakításokkal haláláig folytat: a portyázó végvári vitéz izgalmas, veszélyes, dicsőséges és hálátlan élete. A magyar király és a török között voltaképpen Zrínyinek utolsó éveigi szerződéses béke van. Ez a béke azonban a kor felfogása szerint a gyakorlatban csak annyit jelent, hogy nem használnak egymás ellen nehéz vártörő ágyúkat. Valójában ott, ahol a két hatalom területe érintkezik, vagyis a hódoltság határán, a harci tevékenység alig szünetel egészen. A török a határszéli várakból állandóan átjár, hol nyíltan, hol – a legtöbbször – alattomban a még meg nem hódított területekre, zsákmányolni, pusztítani és rabokat, a kor egyik legjövendőmezőbb értékcsikkét gyűjteni. A szegény védtelen falvakban mérhetetlen károkat okoztak ezek a becsapások. Esterházy nádor iratai között nagyszámú lista maradt fenn a károkról, amelyeket az egyes török portyázó csapatok garázdálkodása után összeírtak. Ugyancsak tömeg a száma a fenyegető leveleknek, amelyekkel a határszéli török adózásra akarja kényszeríteni még meg nem hódított falvak lakosságát. Leírhatatlan nyomor, elkeseredés és az élet teljes bizonytalansága járt e rabló hadjáratok nyomában. Egész falvak pusztulnak el, a kényszer hatása alatt egész falvak lakossága maga is, otthagya a munkás életet „szabad legénynek”, vagyis fosztogatónak áll. Természetes, hogy a magyarok sem nézték tétlenül ezt a pusztulást; ahol lehet, meglesték a harácsoló törököt és iparkodtak visszaszedni a zsákmányt, megtizedelni a rablókat. De ezzel sem érték be; a bátor végvári kapitányok maguk is visszaadják a kölcsönt. Amikor tehetik, szívesen ütnek be ők is a török hódoltság területére, pusztítani és főleg zsákmányolni. Az efféle portyázások a legénység körében nagy népszerűségnek örvendtek, hiszen gazdag zsákmányra nyújtottak lehetőséget, ez pedig annál is kedvesebb volt a végbeli katonának, mert vajmi szűken, elkésve, legtöbbször egyáltalán nem kapta meg törvényes zsoldját. A hódoltsági területek magyar jobbágysága persze ezeknek a magyar becsapásoknak sem örülhetett, hiszen ilyenkor is az ő jószágá pusztult, az ő házat égették, hogy a török földesúr károsodjék. A kor felfogása azonban természetesnek találta ezt, és a magyar kapitányok, amennyire éppen tehatték, iparkodtak, hogy a szükségesnél nagyobb kárt mégse okozzanak a magyar parasztnak.

A Zrínyiek hosszú nemzedékeken keresztül ezekben a kalandos és az egyéni ügyességet, bátorságot ugyancsak megpróbáló helyi csatározásokban töltötték életüket. Csáktornya, Légrad, Bajcsivár, Szécsisziget és többi váraik állandó támaszpontjai voltak a legvakmerőbb védő és támadó harci kalandoknak. Amíg Kanizsát ők védelmezték, ez volt a déli végek harcainak magyar vezéri központja. Mióta azonban 1600-ban Paradeiser feladta a várat, azóta Kanizsán is török basa székelt, és a vár legveszedelmesebb kiröpítő állomása lett a török portyáknak. Innen és délről, a boszniai basaságból fenyegették állandóan a Muraközt, a Zrínyiek birodalmát. Ezt a kis országot viszont, amely különben is önálló katonai terület volt, a Zrínyiek állandó hadikészenlétre szervezték meg. Erős kis váraik, ügyesen szétosztott strázsáncolatuk, mindig éber katonai őrségeik, ügyes kémeik minden pillanatban készenálltak, hogy hírt adjanak a készülő török rablóállalatról vagy a támadó becsapásra kínálkozó alkalomról. Zrínyi apja és nagyapja híres törökverő portyázó kapitányok voltak. Tollius írja: „A magyar nemzet dísze, a hős Zrínyi Miklós... gyakori, szerencsés kitérősei a Törökbirodalomba, hírokkal az egész keresztény világot betöltötték és rettenetessé tették a Zrínyi nevet a töröknél. Amint Hunyadiról olvassuk, és amint a régi batávoknál Drususról, Tiberius öccséről beszélték: a török gyermekek abba hagyták a sírást a közelgő Zrínyinek nevére ...”

A két Zrínyi úrfi hagyományának és fiatal korának megfelelő szenvedélyes kedvvel vetette bele magát ebbe az életbe. A szomszédság fiatal nagyurai – elsősorban a bátor és vad Batthyányi Ádám, Poppel Éva fia, aki kedvtelve nevezte magát „könnyűhátú katonának” –

szívesen csatlakoztak hozzájuk legényeikkel. Kettejük közül Miklós volt az óvatosabb, Péter a vakmerőbb, de mind a kettő egyformán elszánt. Bátorságuk odáig terjedt, hogy még Boszniába is betörték olykor, sőt még a tengeren is szerencsét próbáltak elszánt horvát parti legényeikkel. Ezeknek a portyázó kalandoknak módjára világot vet Zrínyinek következő levele, amelyet Batthyányinak írt 1647 novemberében. Kémeitől megtudta, hogy Kanizsán 3–4000 török gyülekezik, hogy hidat verjen a Rábán és rátámadjon a Körmend-környéki falvakra. „Én édes bátyám uram, ha így gondolja jónak, én így végeztem magamban: én mihánt az török gyülekezetit meghallom Kanizsára, mindjárt postán egy lovas által tudtára adom kegyelmednek Lentibe ... Magam is minden tehetséggel mentül több lovast, gyalogost kaphatok, Lentibe sietek előbb, hogysem az török megindul Kanizsáról, ha lehet. Immár édes bátyám uram kívántatik az, hogy kegyelmed, mihent az én katonámtól az hírt meghallja, vagy leveletem látja, mindjárt nagy sietséggel Lentibe jöjjön mentül több lovassal s gyaloggal, előbb ha lehet, hogysem az török addig jönne ... Minden fundamentuma ennek az dolognak az hamarságon áll és az titkon! Ha egyikben ezek közül fogyatkozás esnék, semmi jót nem várhatunk belőle... Immár ha az Isten engedné, hogy megegyezhetnénk Lentiben, lassan utána mennénk. Az üdő, az alkalmatosság és az Isten megtanítana tovább, mit kellene cselekednünk... Ez az én discursusom, édes bátyám uram, melyhöz ha kegyelmednek kedve vagyon, kérem, sietséggel tudtomra adja. És ha immár egyszer elvégzi magában, az élő Istenért senki szavátúl, tanácsátúl ne hagyja magát elverni. Nem mindenkoron jobbak az különböző tanácsok, hanem az mint Sándor mondotta: diu delibera, cito fac! (hosszan fontolgass, gyorsan cselekedjél) Az Úristen úgy adjon mindenhez jó szerencsét, ha ezeket, amelyeket megírtam kegyelmednek, mind megtartom. Viszont rontson el, ha meg nem állom... Az Isten áldja meg kegyelmedet és azt az mi szándékunkat. Kegyelmednek igaz szolgálja míg él és alázatos öccse Gróf Zrínyi Miklós.”

„Két pogány közt.”

Igen nagy volt azonban a különbség a XVI. századi ragyogó végvári világ és a Zrínyi-korabeli csatározások között. Akkor a magyarság színe-java vitézkedett a végvárakban, a győzelmes hősokeket bátorítás, dicséret, sőt jutalmazás követte, a várakban elszánt, lovagias és többnyire bizakodó szellem uralkodott, a magyar közép-kornak az a késői lovagi virágzása, amelynek lehellelte olyan friss erővel csap meg bennünket Balassa Bálint vitézi énekeiből. Most a papiroson béke van, és az ország sorsát intéző bécsi köröknek nincs forróbb óhajtásuk, mint hogy ezt a békét semmi se zavarja. A király a német birodalomban van elfoglalva, a vallásháború gondjai izgatják, minden erejére szüksége van a szövetkezett protestáns hatalmak ellen; sem érkezése, sem pénze a török elleni háborúra. A főgond: kerülni mindent, ami a törököt kihívhatná, ami háborúra vezethetne és gyengíthetné a németországi háború erőit. A magyarság pusztulása, a hódoltság alattomos terjeszkedése addig nem bántotta őket, míg a tűz az örökös tartományok határaitól távol lappangott. A magyarság erejére, amelyet ez az állapot lassan, de biztosan fogyasztott, úgysem nagyon számítottak, annál is kevésbé, mert a meggyengült szegény, protestáns többségű országban, a minduntalan a támadó erdélyi fejedelmek mellé álló magyar urakban sohasem bíztak igazán. Még az olyan elszánt és következetes királypárti nagyok is, mint Pázmány, vagy az egymást felváltó nádorok, tele vannak keserű panaszokkal e bizalmatlanság miatt. A nagy Esterházy Miklós végül is e miatt mond le a nádori székről és éppen ebben az időben vonul vissza elkeseredve nagy höflányi magányába. Ennek a bizalmatlanságnak következménye az is, hogy a végvárakban egyre fogy a magyar katonaság és egyre nő az idegen zsoldosok száma. Ezek nem érznek közösséget az ország népével; vadságukat, rablóságukat a szélsőségig megnöveli, hogy sem fizetésüket, sem élelmezésüket nem igen kapják meg. Élnek hát, ahogy tudnak; rabolják azt, amihez hozzáférnek. Ez a fegyelmetlen, mohó és

kegyetlen zsoldos csőcselék semmivel sem volt kisebb átok az országon, mint a török, amelytől pedig éppen neki kellett volna megvédelmeznie az országot. A Zrínyiek, Batthyányiak és a hozzájuk hasonló lelkes nagyurak, ha meg akarták védelmezni a rájuk bízott országrészeket, kénytelenek voltak a maguk pénzén tartani hadinépüket, felszerelni váraikat, sőt nem egyszer a maguk zsebéből fizették, élelmezték a királyi katonaságot is, amelyre rászorultak. Zrínyi György egymaga 70,000 forintot adott kölcsön e célra a királyi kincstárnak, amelyet persze sohasem látott viszont. Miklós óriási birtokainak jövedelmét egész életén át legnagyobbbrészt ugyanerre a célra fordította. Ez annál nagyobb önzetlenséget kívánt, mert Horvátország ebben az időben hadi és pénzügyi tekintetben Ausztriához tartozott, úgy hogy az itteni hadsereg fenntartása jogilag voltaképpen Stájerország kötelessége lett volna.

Mindezek következtében érthető, hogy az udvar és a haditanács nem nézte jó szemmel a magyar urak törökharcait. Annál is kevésbé, mert a kanizsai és a budai basa, sőt a nagyvezér is folytonos panaszokkal zaklatta Bécszet ezek miatt a „törvénytelen” csatározások miatt. Ők maguk persze sokkal nagyobb arányokban gyakorolták ugyanazt, nem egyszer még olyan fontos várakat is megtámadtak, mint Győr, Léva, hiszen a török államnak e zavaros korszakában a végbeli basák jóformán azt tették, amit akartak. Mégis folytonosan elégtételt követeltek és a bűnösöknek, elsősorban a két Zrínyinek megbüntetését. A Zrínyiek nem húzhatták ki kardjukat a nélkül, hogy hol Bécsből, hol Grácból, hol bécsi parancsra a nádortól vagy a magyar kancellártól kemény dorgálásban ne részesültek volna. Egyre feddik őket, újra meg újra Bécsbe citálják dorgálásra (amire hol megjelentek, hol nem), sőt a haditanács nem egyszer egyenesen fogságba vetésüket javasolta a királynak. Valójában persze mégsem merték bántani őket, beérték a hivatalos dorgálással és a török előtt való békés fogadkozásokkal. Legkeservesebb feladatot a magyar főembereknek, a nádornak és a kancellárnak kellett vállalnia, akik szívükben teljes meggyőződéssel helyeselték a Zrínyiek tetteit, hivataluknál fogva azonban kénytelenek voltak kárhoztatni őket. Esterházy pl. az őt jellemző tiszteletreméltó becsületességgel, felfelé egyre hangoztatta, hogy a törökverő magyar főkapitányok csak védekeznek a béketörő, rabló törökök ellen, és semmi olyant nem tesznek, amire az ellenség ne adna példát és okot. Lefelé azonban elfojtva keserűségét, lojálisan közvetítette az uralkodó akarátát. Bizalmas barátai előtt persze nem titkolták érzelmeiket. Esterházy így ír Pálffy Istvánnak: „Bizony nem mondhatok egyebet, hanem hogy Isten ostora ez rajtunk, hogy inkább mind akkor jön parancsolat reánk az udvartól, hogy ne bántsuk a törököket, amidőn ezek leginkább nyomorgatnak mind együtt, mind másutt, csaknem minden szegletiben az országnak bennünket, s visszatérőben szájába viszi prédánkat. Immár parancsolnák azt is, hogy ne oltalmazzuk magunkat tőlük. De azt kellene megírni kegyelmednek oda fel, hogy nem efféle parancsolatokkal kellene ezt a szegény végbeli vitézlő népet az törökre való csatázástól elfogni, noha úgy tetszik, a török nem is várja őt magára, hanem honjokra jön szegényeknek, – hanem fizetnének meg nekik, s az volna az ő disciplinájuk.” Egyik utóda, Pálffy Pál nádor, így ír Batthyányinak, mikor hiába sürgeti Bécsben, hogy védelmezzék meg a pusztuló magyar területeket: „Ez uram a szép bátorság, az kit az mi veszedelmünkre és romlásunkra csinálnak! De úgy köll meglenni; mert azok által dirigáltatunk, kik másnak inkább, hogy-nem minekünk hisznek akármit is hamarább el, nem értvén sem egyik, sem másik közülük az mi nyavalyánkat... Nagy Isten ostora s méltán bűnünkért való büntetése vagyon rajtunk; mivel szemeink előtt való veszedelmünket s fele nyájunknak romlását nézván, nem merjük ellenségünket bántani, attól tilalmaznak bennünket... Isten előtt adjon számot, valaki oka ennek.” Maga Lippai primás is megüzeni egyszer Zrínyire vonatkozólag Esterházynak, hogy „azért agyon nem ütjük kegyelmeteket”.

A Zrínyi úrfiak nem szorultak efféle biztatásra, végezték a maguk dolgát, harcolták a maguk harcát, a maguk feje szerint, makacs következetességgel és elszánással. „Tilalmazták

kegyelmedet a kiütéstől? Minket is tilalmaznak. De ami meglesz, az ugyan megleszen” – írja Zrínyi egy barátjának. Az ő számára ezek a harcok nem epizódok, ez az életmód nem időtöltés, nem a vadászatnak egy izgalmasabb neme, nem is a gazdagodás és hírszerzés eszköze, hanem hivatás és élettartalom. Semmi sem igazolja ezt ékesszólóbban, mint az a mód, amellyel 1644-ben a birodalmi háborúba hívó királyi felszólításnak engedelmeskedik. Pázmány gyámfia, a jezsuiták neveltje, akinél meggyőződésesebb és odaadóbb híve a katolikus vallásnak alig akadt, csak vonakodva, kellenül vesz részt a vallásháborúban, mikor már semmiképpen el nem kerülheti. Úgy érzi, hogy nem ez a fontos, nem ez az ő hivatása, neki itthon kell küzdenie, a magyarságra „vigyázni”. Batthyányinak írja: „Palatinus uram úmaga levelében azt írja, hogy valami száz lovast vinnék föl melléje és kegyelmeddel abbul az dologbul értsek. Nem tudom, önagysága miképpen gondolta meg, hogy az véghelyt üresítsük, holott nem kisebb szükségünk az itthon való vigyázás! ... Önagysága jól emlékezhetik reá, az mit országunk szabadságáért énáltalam kegyelmednek üzent. Talán nem ártana azt is felejtünk teljeségesen az úmaga üzenetén kívül is, melyet az mostani felülésünkkel nem kevésbé láttatunk letörni.” Végül mégis csak elment a háborúba és egy horvát dandár élén Puchheim altábornagy seregében részt vett a felvidéken Wrangel svédjeinek kiűzésében. A félelmes törökverő harcos itt is kitűnt bátorságával; egy adat szerint magának a királynak szemei előtt ejtett el több mint kétszáz svédet és majd ugyanannyit ejtett fogságba. Utóbb – életében először és utoljára – magyarok ellen is harcolnia kellett; az ónodi ütközetben Kemény János hajdúit verte szét, akiket I. Rákóczi György küldött svéd szövetségeseinek segítségére. A hadjáratból mint császári tábornok és a horvát hadak főkapitánya tért vissza, – hogy tüstént kanizsai Ali basa ellen induljon Péterrel és Batthyányi Ádámmal.

Ekkor következik életének egy máig sem egészen tisztázott mozzanata. Alig érkezik haza a háborúból, egy franciskánus barátot követségben Velencébe küld és egész seregével, ezer lovassal és háromezer gyalogossal, felajánlkozik a signoriának condottiere, zsoldos hadvezérképpen. A vállalkozásból nem lesz semmi, mert Velence egy udvarias ürüggyel (a lovas katonákat nem használhatja) kitér az ajánlat elől. Mi lehet az oka ennek a különös próbálkozásnak? Sokféleképpen próbálták magyarázni, de Zrínyi életének és műveinek ismerője előtt alig lehet kétséges az ok. Keze alatt, a kor viszonyait tekintve igen tekintélyes számú kipróbált, harcedzett, magához szoktatott hadsereg, és ezt most el kellett volna bocsátania, holott élete főcélját, a török elleni küzdelmet jobban szolgálhatta volna velük, mint eddig bármikor. Jól tudta, hogy ha megmozdul velük, azonnal megállítják Bécsből. Meg is unhatta már a folytonos dorgálást és zaklatást, így fogamzhatott meg lelkében a gondolat: ha nem ronthatja a törököt idehaza, megteheti ezt még hatásosabban Velence szolgálatában. Hiszen az adriai köztársaság állandóan harcban állt a pogánnyal. Talán arra gondolt, – a Colleonek, Gattamelaták példája lebeghetett szeme előtt, akiknek szobrai ifjú tisztelettel csodálta meg olasz útjában – hogy vitézségével vezéri helyzetbe juthat és talán Velencéből lehet elindítója egy nagy törökellenes európai szövetségnek. Akárhogyan volt, a terv meghiúsult, és Zrínyi a következő években egyre jobban visszavonult csáktornyai magányába. Körülveszi magát könyveivel, olvas, elmélkedik, jegyzeteket készít: készül valamire, amiről talán még maga sem tudja pontosan, hogy mi. Csak annyi világos előtte, hogy amit akar, az valami nagy dolog, – célja, értelme, végelemzésben csak egy: az egyetlen cél, amelyet ismer: az ország felszabadítása.

Eusébia.

A csáktornyai magány azonban ebben az időben voltaképpen már nem is magány. 1645 júniusában jegyet vált Draskovich Mária Eusebiával, és 1646 februárjában megtartja az esküvőjét. Házasságának egyszerű története ugyanazt a határozott, kemény akaratú,

törhetetlen kitartású férfiút állítja elének, aki már a gyermek Zrínyiben is megmutatkozott, ki egész életén át, az egész környező világ ellenére véghezvitte harcos és makacs akaratát. Ahogy élete céljával jóformán még gyermekfővel tisztába jutott, élete párját is egészen korán kiszemelte és a látszólagos lehetetlenséggel szemben is kivívta magának. Még nem volt egészen tizenkilenc éves, amikor megkérte a trakostyáni várúrnak, a pazar és mulató Draskovich Gáspárnak, Draskovich János horvát bán unokatestvérének leányát. Azok a gyér adatok, amelyek érzelmeinek még korábbi megmozdulásáról szólnak, nagyon is bizonytalanok és semmiesetre sem komolyak. Az egyik Mikulics Tamásnak, a gyámi bizottság egyik tagjának leányára vonatkozik, akit azonban úgy látszik, inkább a számító apa adott volna hozzá szívesen az ország egyik legjobb házasulandójához. Egy másik adat Poppel Éva kisebbik leányát emlegeti; ha ez igaz, aligha lehetett szó egyébről, mint futó gyermekszerelemről. Az a történet, amely Esterházy Júliával, a nagy nádor tizenhárom esztendő leányával hozza összekötetésbe nevét, akinél Kázmér, a későbbi lengyel király és Nádasdy Ferenc, a későbbi országbíró lettek volna vetélytársai, éppúgy mesének bizonyult, mint az a bonyolult szerelmi vígjáték, amelyet Széchy Károly, Zrínyi életírója szerkesztett meg Zrínyinek későbbi felesége és annak unokahúga, Draskovich Borbála között való ingadozásáról. A kétségtelen valóság ennyi: Mikor a tizenkilenc éves ifjú megkéri Eusebiát, kosarat kap, mert a leány már el van jegyezve Frangepán, másnéven Tersácky Farkasnak. Zrínyit a kedvezőtlen válasz nem riasztja el. Leendő apósától csak annyit kér, ígérje meg, hogy legalább addig nem adja férjhez leányát, míg az tizenhetedik évét be nem tölti. Mi történt ezután, nem ismeretes; csak annyit tudunk, hogy Zrínyi hat évvel utóbb, csakugyan eljegyzi, újabb egy évre rá feleségül veszi a leányt, akit kiszemelt magának, és öt éven át, annak haláláig zavartalan házasságban él vele. Hogyan hajlította magához a leány szívét, nem tudjuk, de sejtjük, hogy része lehetett benne annak a kis bokrétányi költeménynek is, melyeket ezekben az években nyilvánvalóan hozzá írt, és amelyeket okunk van hinni, hogy a koboz mesterségéhez jól értő költő énekszóval juttatott el választottjához. Hogy ez a küzdelem húzódtott-e el hat esztendeig, vagy a történelem eseményei, a folytonos török portyázások és a svéd háború késleltette-e a kis szerelmi történet szerencsés befejezését, csak találgathatjuk. Bizonyos csak annyi, hogy a hadjárat befejezése után, 1645 nyarát és ősztét jórészt Klenovnik várában tölti, ahol akkor választottja, utóbb már menyasszonya tartózkodott.

Úgy látszik, hogy a kemény katonát és az olasz költészet el-ellágyuló humanistát ez a reménytelenül induló, hosszú és harcos udvarlás tette költővé. „Ifjú elmével Játszottam szerelemnek édes versével, küzdöttem Viola kegyetlenségével” – írja később. 1651-ben Bécsben megjelent könyvének, amely az *Adriai tengernek Syrénája* címet visel, nagy hőskölteményén kívül elsősorban ezek az Eusebiához írt szerelmes versek alkotják tartalmát. Mestereinek, Tassónak, Petrarcanak Marinónak ízlése szerint, hol mitológiai alakoknak, Orpheusnak, Ariannának szájába adja szerelmi bánatát, hol meg önmagát teszi az idillium hősévé, és mint a divatos pásztorversek Tityrusa vagy az erdőn bolyongó vadász, éneklő Violához fájdalmas és sóvárgó, türelmetlen, sőt haragos szerelmét.

Ezek a versek annyira egyéniek és a műfaj sablonjainak keretén belül annyi kiérezhető célzást tartalmaznak szerelmesre és egymáshoz való viszonyukra, hogy szinte csábítják az embert a belőlük kiolvasható adatok életrajzi értelmezésére. Nem csoda, hogy a kutató írók nem igen tudtak ellenállni ennek a csábításnak. Ha azonban nem akarunk elhamarkodott következtetésekbe esni, nem szabad elfelejtenünk, hogy a lírai költeménynek az élményhez való viszonya nem olyan egyszerű, mint ahogy nem egyszer még irodalomtörténetírók is elképzelik. Míg az életbéli nyersadatból a fantáziában – az anyaggal való küzdelem és a sablon egyformásító erejével való viaskodás során, – költői motívum válik, sokszor olyan nagy átalakuláson megy keresztül, hogy az eredeti tényre már alig lehet ráismerni. Főleg a humanista költészetben, ahol jóformán minden egyes motívumnak hosszú irodalmi története

és szinte kötelező ereje van, vajmi vakmerő dolog egy-egy szóból, szójátékból, hasonlatból olyan tényekre következtetni, amelyeket különben máshonnan nem ismerünk. A Lycaon név pl. kétségtelenül farkast jelent, de azért egyáltalán nem bizonyos, hogy Frangepán Farkasra vonatkozik, noha, lévén Frangepán legalább egy ideig Zrínyi vetélytársa, ez éppen nem lehetetlen. Hogy azonban Széchy Károly módjára (aki Frangepán Farkasról még nem tudott), a Zrínyi környezetében szereplők közül pusztán e költői kép alapján a Zrínyi portyázásában elesett Erdődy Farkast tegyük meg vetélytárssá, ez nyilván több, mint merészség. E versek életrajzi vonatkozásaira nézve alig látszik több bizonyosnak, mint hogy közülük négy (*A vadász, Violához, Tityrus és Viola, Arianna sírása*) Eusebiára vonatkozik. A két első egész tartalmánál fogva alig értelmezhető másként, mint hogy a bennük panaszló szerelem abból az időből való, amikor Zrínyi magához próbálta hajlítani Eusebia Viola szívét. A *Tityrus és Viola* már az egymást megértés boldogságának kifejezése, *Arianna sírása* valami közelebről nem ismert félreértés emlékének látszik, *Orpheus keserve* és *Orpheus Plutónál* viszont kétségtelenül a korán elhunyt Eusebiát siratja.

„Szerelemnek édes verse”.

Ezek a versek azonban önmagukban véve, mint költői művek is megkapók és érdekesek. Jellemzők a kornak lírájára, annak egyik legelterjedtebb és ránk ma már meglehetősen mesterkélt ható irányára, de az, amit Zrínyi a sablonból alkot, jellemzők a költőre, az ő férfias, erőteljes, meleg egyéniségére is. A *marinizmus* divata, amelynek árájába ezek a versek is beletartoznak, a már többször említett Marinótól indul ki. Ez a mesterkedő, díszeskedő, szellemeskedő, cikornyás stílus a nagy-barokk hanyatlását, egyre üresebbé, külsőségesebbé válását jelzi. Lényege a mindenáron ékes beszédre való törekvés, többnyire megfelelő tartalom nélkül, Az előkelő, fenséges és szellemes stílus, képek és szójátékok hajszolása mutatja a kor ízlése szerint a költő ügyességét. Ez az ízlés-áramlat végigjárta a XVII. században egész Európát: Franciaországban precieus stílusnak nevezték, Angliában Shakespeare kortársának, Lyly-nek *Euphues* c. regényéről euphuismusnak, Spanyolországban Gongora nevére gongorizmusnak vagy culteranizmusnak; nyomát éppenúgy megtaláljuk Calderon színműveiben, mint Shakespeare vígjátékaiban, sőt drámáinak képhalmazásában is. Persze ezeknél a nagyoknál, akiknél a mondanivaló áradó gazdagsága, a színek csillogása és az ötletek bősége betölti a formát, ez a divat is megnemesedik és megkapó kifejezésbeli gazdagságként jelentkezik. Így nemesedik meg a marinista sablon Zrínyinél is. Mérsékli nála a stílus mesterkéltését már az előkelőbb tassói és petrarcai minta is. Még inkább egészséges ízlése, amely legtöbbször visszatartja a mértéktelenségtől és majdnem mindig az üres képektől. De főként megkapóvá, nemessé teszi a vers belső igazsága, a pihegő élmény, az eleven egyéni érzelm. „Az én homlokomon látod szívemet” – mondja egyik versében, és ez a mondat jellemző valamennyire. Marino és követői szép frázisokat, szellemes szójátékokat, imponáló mitológiai idézeteket adtak a szereplők szájába, Zrínyi a maga érzését. Amennyire felette áll Marino a formában, annyival különb Zrínyi belső tartalmában. Mintegy jelképe ennek a belső igazságnak az a látszólag jelentéktelen változtatás is, hogy Marinónak Theokritos-Vergiliustól örökölt pásztorai helyett itt egy magyar vadász beszél. Az árkádiai idill-háttér helyett a drávai erdők jólismert élő környezete a keret. A képeknek jórésze nem sablon, hanem a vadászat élettől duzzadó motívumaiból való: a vad kerecsenről és a sebes sólyomról, amelyet kézre süvölthetni, a Dráva vizeiről, amelyek a költőnek nem sebesek; a bánat úgy hordozza a szerelmet, mint erős szájú ló. Ha átkot akar mondani magára, azt mondja, hogy forduljon rá vissza az első szarvasra lőtt nyila. A versek egész flórája csupa jólismert magyar virág, a népdalok kiskertjéből: rozsmaring, viola, tulipán. Olykor egészen népi a hangja:

Tudod-é, fagyalfának fehér virága,
 Lehull az földre s nem lesz semmi haszonra!
 De noha fekete az szagos viola,
 Felszedik és tépik süvegkarimába.

Az érzés helyenként oly igazán árad, hogy megvan benne az az elemezhetetlen valami, ami a legnagyobb költők líráját jellemzi:

Mint ama könnyű köd az forgószél előtt,
 Eltűnsz én előttem és szemeim előtt,
 Mint hideg hóharmat nap melege előtt,
 Mint fűj karvaly előtt, mint árnyék nap előtt.

Nem egyszer ellenállhatatlanul a népköltészetre, az elveszett virágének hagyományára kell gondolnunk:

Fuss tőlem, verseid mert nekem éles tőr,
 Dér virágnak,
 Kű búzának,
 Horog hálnak,
 Lép madárnak,
 Háló vadnak,
 Métély juhna,
 Nyíl szüvemnek,
 Bús kedvemnek,
 Mirigy életemnek.

Máskor a székely ballada formájára ismerünk:

Az minap egy reggel ezen a hegyen föl,
 Gondolkodva jártam, harmaton sétáltam,
 Szép eperjet szedtem, kerékben kötöttem.

Van ezek közt a kisebb költemények közt két egészen egyéni vers is. Ezekben nem öltözteti mondanivalóját sem allegóriákba, sem marinista frázisokba, hanem az igaz érzésnek és a költői közvetlenségnek azon a tiszta, mély hangján szól, amelyet a régi magyar irodalomban egyedül Balassa Bálint tudott megszólaltatni egyik-másik versében. Az egyik ezek közül *Fia halálára* írott megkapó elégiája. A kisleány siratja, akiről azt remélte, hogy egykor majd Zrínyi jó névvel, vitéz magyar kézzel kedvet tesz néki, de akit megláttak az angyalok és elvittek a paradicsom kertjébe; a virágot tavasszal plántálják, ütet is most ültetik kisdudangyalkák. Gyönyörű madárkája, kicsi fülemüléje, igen hirtelen elrepüle tőle. De „így akarta Isten, az ember mit tegyen, vele nem pörölhetünk”. Legremekebb költeménye azonban a *Feszületre* írt vers. Itt a zsoldáros XVI. század áhítata szólal meg, a legtisztább bensőség és egyszerűség hangján. De ez a hang is milyen egyéni! A katonaköltő így szólítja meg Istenét:

*Vitézek Istene, te függsz az körösztfán,
 Ki győzedelmes vagy s ezer sereged van.
 Hun karod, fegyvered, hun vitézséged van?
 Hun van angyali kar, hun istenséged van?*

Látod, mi érdekünk, mint küvön hangyanyom,
Sok bűnünk peniglen, mint levél az fákon,
Mint örvény tengeren, és fővény az parton,
És mennyi madár jár levegőben szárnyon.

De mind ezeknél is nagyobb te kegyelmed,
Annak vége nincsen, s azért bízunk benned.
Mi haszon féreggel neked törvényközned,
Hatalmot mutatnod, és ránk fegyverkezned?

Többi kisebb verse jelentéktelen apróság: történeti epigrammfélék, amelyeneket úgy szeretett ez a kor, amelyeneket pl. a jeles latin történetíró és költő, Zsámboky János írt a magyar királyokról; mintha Zrínyi is őt akarná követni. Attilával és Budával kezdi a sort, de aztán, mintha megunná ezt a nagylélekzetű munkát, hirtelen elárulja érdeklődése körét, és a szigeti hősökre tér át: Szigeti Zrínyi Miklósról, Deli Vidről, Farkasicsról, Radivoj és Juranics vajdákról ír epigrammát. De valamennyi kisebb költeményénél érdekesebb *Az idő és a hírnév*, ez a sablonos és ügyetlen versike, amely váratlanul két nagy versszakkal végződik, két olyan versszakkal, mely tartalmilag és formailag egyaránt a nagyság lehelletét árasztja:

Nem írom pennával
Fekete tóntával,
De szablyám élivel,
Ellenség vérivel,
Az én örök híremet.

Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó,
Óram tisztességes csak légyen utolsó,
Akár farkas, akár emésszen meg holló:
Mindenütt felyül ég, a' föld lészen alsó.

III. „Fegyvert s vitézt.”

A Szigeti Veszedelem fogamzása.

A fiatal Zrínyit azonban sem a szerelem, sem a lírai kísérletek műkedvelő játéka nem tudta betölteni. Sokkal nagyobb szabású egyéniség volt, semhogy a magánélet, még annak legteljesebb boldogsága is, kielégíthette volna. Bármennyire szerette az irodalmat, bármilyen kedvteléssel játszadozott szerelemnek édes versével, tisztában volt vele, hogy a lírai költészet terén csak előkelő dilettáns lehet. Egy-egy idillium megírása aligha jelentett többet életében, mint egy-egy olasz dalocska vagy kedves virágének, amelyet elénekelt olykor kobzának hangjai mellett, egy negyedórai szórakozásul vagy egy-egy nekiáradt érzelmi hullám elcsendesítésére. Tisztában volt vele, hogy az ő hivatása más. Nem boldog embernek és nem lantosnak született, hanem katonának, mint minden őse. A nagy származás tudata, a hősi elődök öröksége jóformán gyermekkorától a felelősségtudat roppant erejével nehezedett lelkére. Az ő számára ez az örökség elkötelezés és hivatás volt. „... Nem másra használ eleink tündöklése nekünk, – írja, – hanem hogy égő szövétneknél, fényes fáklyánál futjuk mi életünk pályáját, nem lehetünk setétben, sem mi, sem az mi cselekedetünk; ha jól viseljük magunkat, azoknak fényességénél mindjárt minden ember meglát: ha rosszul, úgy sem kerülhetjük újjal való ránk mutatást.” Tisztában volt vele, hogy hírét nem pennájával kell keresnie, hanem „rettenetes bajvívó szablyájával”, az ottomán hold ellen való életfogytiglani harccal. El is kezdte ezt a harcot jóformán gyermekfővel és tudta, hogy nem fogja abbahagyni, míg csak „hazája hamujával nem borítottatik”. Csakhogy ezt a becsvágyat, ezt az életre-halálra szóló elszánást nem elégíthették ki a végbeli portyázások apró csetepatéi. Nem ilyen harcokról ábrándozott ő, mikor az iskola padjaiban a nagy ókori hősök tettein lelkesedett, sem mikor Pázmány személyének országgraszoló hatását bámulta; valami olyanféle nagyon nagy dolog vágya forrongott benne, aminők az olasz eposzok hőseinek küzdelmei: ahol nem néhány kis falu jobbágyaiért, nem egy kis félsziget biztonságáért hull a keresztény lovag vére, hanem a hitért, az egész kereszténységért, Isten országának érvényesüléséért.

Másrészt azt is éreznie kellett, hogy az ő harcaiban, ha még olyan makacsul védi is a rábizott országrészt, ha még annyi kárt okoz is a kanizsai vagy a boszniai basának, voltaképpen komoly eredményt nem is érhet el. A legtöbb, amit remélhet, hogy megakadályozza a török további terjeszkedését; de mit ér ez, mikor az ország nagyrésze a pogány igájában nyög, és sohasem tudhatja, hogy a bécsi kormány békevágyó tehetetlensége vagy az erdélyiek nyugtalankodása melyik pillanatban hoz új török hadakat, új hódításra. Olyan ennek a szegény országnak helyzete, amilyennek Itáliáét ismerte meg, a Macchiavelliek és Boccaliniek irataiból. Itt is, mint ott, „megváltóra” volna szükség, aki megtisztítsa a szent földet a barbároktól. Hősre, aki mindenkinél nagyobb, aki magában hordozza a magyarság lelkét, megtestesíti nemzetének minden erényét, akit az Isten is kiválasztott, aki vezére, ha kell vértanúja lesz a nagy küzdelemnek, amely végképpen visszaverje a törököt. Olyan hősre, aminőnek ő a maga nagy dédapját képzelte, a „Szigeti Hektort”. Előveszi Istvánffy históriáját és újra elolvassa a jólismert történetet. A lapszéli jegyzetek, melyekkel az olvasmányt kíséri, máig megőrizték azt a lelkendező, boldog lelkesedést, amellyel a nagy ősré nézett. „Hej jó Zrínyi!” – „Mert ember volt ám ez!” – „Jó Zrínyi Miklós jó bán volt” – Mikor mások kudarcairól olvas: „Nem voltál te jó Zrínyi Miklós!” – „Bánfi, nem Zrínyi módjára harcolál!” „Comes voltál, de nem jó Zrínyi Miklós!” – Mikor a török bevesz egy várat, odairja: „Absens fuit Zrinus!” Ez volt a hős! Híre ma is

betölti a keresztény világot, pedig csak egy kis végvárat védelmezett, – igaz, hogy ez alatt a vár alatt esett el Szolimán, a legnagyobb török hódító, és pedig, mint a hagyomány erősödött, magának a hős Zrínyinek kezétől. Az sem a szigeti hősnő múlt, hogy egy végül is hiábavaló várvédelemben kellett eltékoznia életét, hiszen Istvánffy históriájából tudta, hogy már 1564-ben felszólította a királyt, indítson nagy nemzeti háborút a török ellen, mert itt az idő, hogy a nemzet lerázza magáról a rabságot. Ez az a hős, akire a nemzetnek szüksége van. Ez lett volna az a háború, amely méltó a Zrínyi névhez. Pedig azóta már a negyedik nemzedék vívja az örök harcot. Most pedig kedvezőbb volna a helyzet, most nem Szolimán uralkodik, és a török hatalom csak árnyéka már az egy századdal korábbiak. Most kellene az új hős, az új Zrínyi!

Lelkében „nagyra kelendő képzeletek” kergették egymást, mint nagy eposzíró utódjában: a keresztény epika emlékei, a nagy ős képe és a maga hivatása egymásba olvadva kavarogtak benne. Határozott képpé, célkitűzéssé, egyelőre nem alakultak ezek a gondolatok. Talán végig sem merte őket gondolni egész vakmerőségükben. Egyelőre az óriás érzelm forrongása töltötte el lelkét. Ez az érzelm egyre ragyogóbb és tisztább alakot kezdett ölteni egy nagy vízióban: a nagy ős emberfeletti arányokra magasodó alakjában. Ekkor mozdulhattak meg lelkében az itáliai irodalmi élményeknek a portyázó harcok zajában talán rég elcsitult emlékei. Most már sokkal határozottabb szándékkal, egész más lélekkel vette elő újra a *Megszabadított Jeruzsálem* stanzáit. Egy csendes téli estén nagyot gondolt, megmártotta a pennát és felcsendült lelkében a jólismert históriás énekek kissé egyhangú, férfias muzsikája:

Én, az ki azelőtt ifjú elmével,
 Játszottam szerelemnek édes versével,
 Küzdöttem Viola kegyetlenségével:
 Mostan immár Marsnak hangosabb versével,
 Fegyvert, s vitézt éneklek, török hatalmát,
 Ki meg merte várni Szulimán haragját,
 Ama nagy Szulimánnak hatalmas karját,
 Az kinek Európa rettegte szablyáját.

Mikor belefogott, talán nem is gondolta mindjárt komolyan. Még nem sejtette, mi lesz belőle. De amint belemelegedett, egyre jobban hatalmába kerítette a nagy vállalkozás, és a minden tetterre jellemző nagy lendülettel, kemény alaposággal fogott munkához. Összeszedte a forrásokat, elolvasta a mintákat, tisztázta magában a poétikai elveket amelyek szerint dolgozni akart, és megcsinálta a nagy mű tervét, apróra kidolgozta és „egy esztendőben, sőt egy télben” megszületett a legnagyobb magyar hősköltemény, a *Szigeti Veszedelem*.²

² Isten letekint a földre. Látja, hogy a magyarok nem járnak azon az úton, melyet Fia rendelt; a jóságos cselekedeteknek és az erkölcsnek nincs becsülete, lábbal tapodják a régi, szép hitet s különféle vallásokban gyönyörködnek. Ezért Isten hatalmat ad a töröknek; addig terhelje igával a magyarok nyakát, míg Urukhoz vissza nem térnek. Ha megbánják bűneiket, eltöri haragja vesszejét: a törököt. Akarata szerint csakugyan megindul Szolimán hada, a nagy felhő, melyet a haragvó Isten Magyarországra önt. Szolimán habozik, Egerre vagy Szigetre törjön-e? Szigetben a nagy Zrínyi bán a kapitány, a vitéz és jámbor lovag. Egy reggelen szokása szerint a feszület előtt imádkozik bűnei bocsánatáért és hazájáért. Az Úr kegyesen fogadja imádságát: a feszület háromszor lehajlik hozzá és biztosítja, hogy kegyelme vele marad; Isten magához fogja venni lelkét, de előbb vértanúságot szenved a pogánytól, ám Szolimán is az ő kezétől esik el, s így ő semmisíti meg a magyarság és kereszténység legfélelmetesebb ellenségét. Zrínyi, Isten választott hőse végrehajtja a rábízott feladatot. Megtámadja a pogányt, s így magára vonja Szolimán haragját. Főlesketi vitézeit és elszánt lélekkel várja velük a törököt. Szolimán Sziget ellen vonul és megkezdődnek a harcok. A szigetiak közül a bán, Deli Vid, török részről Delimán és Demirhám a legjelesebb harcosok. A harcokat megkapó epizódok tarkítják: Deli Vid feleségének

Hatalmas készüléttel fogott hozzá. Becsületes hűséggel akart ragaszkodni a történeti igazsághoz és mindent elolvasott, amit a forrásokban talált; a kor nagy magyar történetíróit: Istvánffy Miklóst, Sambucust, Forgách Ferencet, horvát krónikákat és német feljegyzéseket, a Szigetről szóló magyar verseshistóriát (a Lugossy-kódexben), Schesaeus erdélyi szász humanista latin, és Karnarutics horvát eposzát; gondosan felhasználta a szóbeli hagyományt, amely a család, a végvári vitézek körében még eleven volt. De átvette ebből a hagyományból azt a szemléletet is, amely a török-magyar viszony felfogásában száz éve általános volt: a török Isten büntetése, mert a magyar megromlott erkölcsében és vallásában; ez a csapás csak akkor szűnik meg, ha a nemzet megtér. Ezek azok a nagy alapvető gondolatok, amelyek lépten-nyomon felbukkannak a kor költőinél (Farkas András, Batizi András, Szegedi Kis István, Tinódi) és prédikátorainál (Károli Gáspár, Magyar István, Pázmány). De általános volt ez a gondolat az egész keresztény Európában, amint hogy általános az a felfogás is, hogy a török hatalom megrendülőben van, az idő tehát alkalmas visszaszorítására. Szigetvár ostromától a *Szigeti Veszedelem* megjelenéséig jóformán minden évben jelent meg valahol könyv, amely a török hatalom megsemmisülését jósolta, némelyik pontos évszámmal is. Zrínyi jól ismerte „amaz köz profetiákat, akiket mind török, s mind keresztény nyelveken forgatnak, hogy közel vagy az török hitnek romlása”, később, reális politikai és katonai tapasztalatai után keveset ad rájuk, de most még, a fiatal lelkesedés és könnyű képzelődés korában szenvedélyesen hirdeti maga is.

De nem krónikát akar írni, hanem hőskölteményt, a nagy klasszikus eposz, elsősorban Vergilius értelmében, úgy, amint a kor csodált remekírója, Tasso tanította, és amint példát is adott rá. A *Megszabadított Jeruzsálem* költője két értekezésben is kifejtette a keresztény eposzról szóló gondolatait. Az eposz tárgyának valószínűnek kell lennie, hogy az olvasó elhiggye, de ugyanakkor csodásnak is, hogy fenséges lehessen. Valószínű akkor lesz, ha igazságot ír, tehát a történelemből kell merítenie tárgyát. De a történelemnek olyan részletét kell kiválasztani, amely alkalmas a csodálatos kidomborítására is, vagyis ahol az Istenségnek is szerepe van. Erre való volna mindenekelőtt a Biblia; de a szent könyv tartalmát nem szabad megváltoztatni, ez tehát mégsem alkalmas költői alakításra. Erre a keresztény történelem való, elsősorban a lovagkor, a kereszties hadjáratok története. Ezt a tárgyat, a keresztény és pogány világ harcát, vallásos jelentősége az egész emberiséget érdeklővé teszi. Az eposz csodás eleméül az igaz vallást kell felhasználni: azt, amiben hiszünk; az igaz Istennek kell szerepelnie, és azoknak a lényeknek, akiket ő ruházott fel természetfeletti erővel: angyaloknak, ördögöknek, szenteknek. A történetet persze fel kell ékesíteni mesés elemekkel is, így aztán szerepelhetnek varázslók, tündérek és az ókori mitológia lényei is. Zrínyi, az olasz mester fogékony tanítványa, mindenestül átveszi ezt az elméletet, de nagyon jellemzően két olyan *változtatást* tesz rajta, amelyek az eposzi fenség ködös magasságából, a történelmi múlt és a mesevilág bizonytalan messzeségéből az élet közvetlen közelségébe hozzák a költeményt. Keresztény-pogány harcokat énekel ő is, ám ezek a keresztények nem a középkori lovag típusának fenséges, de nagyon is általános, elmosódó megjelenései, hanem *magyarok*, húsból és vérből való végvári vitézek. A harcok nem a messze múltban, nem a mesés keleten folynak, hanem a jól ismert magyar földön: Siklós, Palota, Sziget falai alatt;

története, aki férfiruhában követi férjét, a két kedves barát Radivoj és Juranics hősi vállalkozása, Kumilla és Delimán szerelme, a török gyermek éneke, haditanács és viszály a török főemberek közt, stb. Az Isten a magyarokat segíti; a törököt oly sok kudarc éri, hogy Szolimán már azon gondolkodik, miképp vonulhasson el szégyen nélkül Sziget alól, mikor egy postagalambbal kezébe jut Zrínyinek a királyhoz írt levele, amely elárulja, hogy a szigetiek végső inségre jutottak. Szolimán egy utolsó, döntő ostromot rendel, amelyre egy török varázsló az alvilág szellemeit is felidézi a törökök mellett. Zrínyi seregével együtt készül a vértanúhalálra, buzdítja vitézeit és elbűcsúzik tőlük. Az Úr Gábor angyaltól mennyei koronát küld Zrínyinek s a gonosz lelkeket pokolra űzi. Zrínyi a világbíró Szolimánt saját kezével ejti el, azután ő is meghal vitézeivel együtt. Lelküket angyalok serege viszi az égbe.

hőseiket névszerint ismeri költő és olvasója, hiszen unokáik még élnek, és tetteik emlékezete élő hagyomány a családok körében. Már ez a kettős módosítás elég volna arra, hogy Zrínyi zsenialitását és eredetiségét biztosítsa.

Eredetisége.

Mert ezt az eredetiséget és vele költői jelentőségét nem egyszer kétségbevonták. Zrínyi humanista műveltségű költő, a barokk kor embere, és mint ilyen, Tassóval és minden társával együtt abba helyezi legnagyobb becsvágát, hogy minél jobban hasonlítson a csodált klasszikus mintákhoz; minél többet vegyen át Vergilius, Homeros és természetesen Tasso jólismert, kedves motívumaiból, fordulataiból, sőt kifejezéseiből. Az irodalmi ínyenc – és többé-kevésbé minden humanista az – éppen az ilyen kedves, jólismert helyeket élvezni legjobban, a tudós poétát ezekért becsüli legelső sorban. Dehát az eredetiséget nem az ilyen tudatos átvételek száma dönti el. A kérdés az: *hogyan* vesz át a költő? Van-e saját kincse, amibe beleolvastja az átvett apróságokat? saját mondanivalója, amelynek szolgálatába tudja őket állítani? saját hangja, íze, stílusa, amelyben felolvad, áthasonul, egyénivé válik az átvétel is? Zrínyiről kongeniális lángelme, Arany János mutatta ki, mennyire eredeti költő, mennyire magáévá tudja tenni, sőt többé, értékesebbé, jelentősebbé azt, amit átvesz.

Igen jellemzően mutatja ezt például az a mód, ahogyan Tassónak az eposz csodásságára vonatkozó elveit alkalmazza. Zrínyinél mindenekelőtt összehasonlíthatatlanul csekélyebb szerepe van a természetfeletti elemnek, Arany a *Megszabadított Jeruzsálemben* csak futtában harminchét csodás jelenetet számolt meg, amelyeknek egyike-másika fél vagy egész éneket tölt be. A természetfölötti elemnek ilyen arányú alkalmazása, ha nem a kor szemével nézzük, szinte már komolytalan játéknak tetszik. Zrínyi csodássága mindössze annyi: az elején megszólal Isten és üzenetet visz egy angyal; a végén a küzdelemben angyalok és ördögök avatkoznak be; szerepel a pogány mitológia fúriája és a bűbajos Alderán felidézett pokoli serege. Igazában csak az eposz elején és a végén szólal meg a túlvilág. Közben csak egyetlen csodás jelenetet látunk: a feszület megszólalását és meghajlását; ahol még csodásnak látszó fordulatokkal találkozunk: „Isten angyala a csapást feltártá” – „az Isten téríté tanácsát, hamar megfordítá Szigetre haragját” – ezek a „félcsodás” helyek (mint Arany nevezi őket), úgy tetszik nekem, hogy nem egyebek, mint a keresztény nyelvszokás szólásmódjai: annak az embernek kifejezései, akinek gondolkodásában természetes helyet foglal el a Gondviselés állandó jelenléte. De nemcsak kevesebb Zrínyi csodássága, a Tassóénál, hanem ha szabad ezt a szót használni, keresztényebb is. Isten és ördög nála nem nagyjából egyenlő ellenfelek, mint Tassónál, Isten az egyetlen hatalom, a poklon is úr, az alvilág is csak az ő ösztönzésére működhet, és csak addig, ameddig Isten engedelmet ad rá. Csak egy akarat van: az Istené. Egyáltalán: az eposz természetfeletti mozzanatai közt nincs egyetlen olyan elem sem, amelyet „machinának”, a sablon kedvéért felvett fikciónak kellene nevezni: csupa olyan motívum, amelyekben a keresztény ember mindenkor hitt és ma is hisz; ami ezzel ellentétben van, – a török vallási elemek és a babona-motívumok – azokban hisz a török és hisz a babonás ember. A lényeg az, hogy a csodás elem sohasem hagyja el a lélektani igazság és a művészi becsületesség talaját. Íme, mennyire mássá, mennyire Zrínyi-szerűvé lesz a tassói elmélet!

Gyönyörűen kimutatja ugyanezt Arany János például a két eposz elején szereplő invocatióra, az epikus segítségül-hívásra nézve is. Tasso, mint keresztény költő, múzsaként a Boldogságos Szűzhez fordul. Őt hívja segítségül és bocsánatot kér tőle, ha a valóságot művében költött díszekkel ékesíti, hiszen a világ Parnassus csábjait szereti, ezek kedvéért elfogadja az igazság okulását is, mint a beteg gyermek „ha kóstolólul Mézzel kenők a csésze ajkait. A keserű nedvet csalódva issza, Hogy a csalásban éltét nyerje vissza”. Zrínyi kap a nagyszerű gondolatot: ő is a Szent Szület választja múzsájának és Tassónak erre vonatkozó

négy sorát jóformán lefordítja. Aztán egyszerre elhagyja Tassót, a gyönyörű csészehasonlatot is, és mint Arany mondja „önszárnyalást vesz”:

Músa! te ki nem rothadó zöld laurusbul
Viseled koszorúdat, sem gyöngye ágbul;
Hanem fényes mennyei szent csillagokbul
Van kötve koronád, holdbul és szép napbul;

Te, ki szűz anya vagy, és szülted uradat,
Az ki örökkén volt, s imádod fiadat,
Úgy mint Istenedet és nagy monarchádat:
Szentséges királyné! hívom irgalmadat.

Adj pennámnak erőt, *úgy írhaszak, mint volt*
Arról, ki fiad szent nevéért bátran holt,
Megvetvén világot, kiben sok java volt;
Kéért él szent lelke, ha teste meg is holt.

Engedd meg, hogy neve, mely most is köztünk él,
Búvöljön jó híre, valahol nap jár-kél,
Lássák pogány ebek: az ki Istentől fél,
Soha meg nem halhat, hanem örökkén él.

A kiindulás Tasso (a Mária-motívum), látszólag a befejezés is (tanulság), de a lényegben minden más, eredeti, nagyobb. Tasso költött dolgokat ígér, világi szépségeket, Zrínyi úgy akar írni, *mint volt*, egy vértanúról és hősről; a tanulság is az életnek szól: a mai töröknek. Tasso magasan indul, aztán leesik a világfi hangjába, úgy is folytatja: az invocatio után az Estei Alfonzónak szóló udvaronci ajánlás következik. Zrínyi négy strófája minden egyes sorában emelkedik, hangban is, tartalomban is, és az áhítat orgonabúgásszerű hangján jut el a következő sorig, ahol „az nagy Mindenható” letekint a földre. „Aki érezte az igaznak, és annak, ha a költő egész lelke mélyéből szól, minden poétai cafrangnál hathatós erejét, az érteni fogja a különbséget”. (Arany).

Ugyanilyen fensőséges szuverén, alakító erővel jár el, bárhonnan kölcsönöz is. Szolimán lovának leírását pl. majdnem minden motívumában Karnaruticsból veszi át. De mivé lesz Karnarutics hosszú, bőbeszédű, banális leírása Zrínyinél!

Egy fekete szerecsen ló volt alatta.
De képiró falra szebbet nem írhatna;
Nem vélnéd, hogy éri földet száraz lába,
Oly szépen egyaránt s halkkal változtatja.

Véres nagy szemei ugyan kidültenek,
Száraz fejcskéjén van helye üstöknek.
Az orra likjain langos szellők mennek.
Szája tajtékot vér, mint vízi istennek.

Magasan költ nyakán fejét alá hajtja,
 Szálos rövid serényét szél hajtogatja.
 Széles melylyel elefántot hasomlítja;
 Körmmel, száraz ínnal szarvast meghaladja.

Jámborul csendesen császár alatt jára;
 De hogyha az ember fogdosni akará,
 Mint az sebes sólyom, mikor kél szárnyára,
 Vagy ha könnyű evet ugrik farul fára.

Mennyire benne van ebben a néhány sorban az egész Zrínyi: a végvári vitéznek a lóhoz való szeretete (száraz fejecskéjén) a lóval mindennapi bizalmasságban élő ember eleven szemlélete, benne a barokk műveltségű főúr freskókon fejlett ízlése (képíró falra szebbet nem írhatna), de benne a költő is, aki a naturalista képet megneemesíti (szája tajtékot vér, mint *vízi istennek*), mesebeli vonásokkal (nem vélnéd, hogy éri földet lába), eredeti jelzőkkel (langos szellők) teszi szemléletessé és élővé a képet, és végül az elefánt-hasonlattal, amely egészen az övé, ezt is, mint jóformán minden motívumát, a fenség közelébe emeli. Ez Zrínyi alakító módja. Mindig egyszerű, komoly, jellemzetes, igaz és átélt; gondolatjárásának iránya mindig a nagyság, a fenség felé tart.

Mondanivalója.

Mit akar mondani ez a nagy költemény? Az irodalomtörténészek talán semmiről sem vitáztak annyit a *Szigeti Veszedelemmel* kapcsolatban, mint a mű ú. n. alapeszméjéről. A legelterjedtebb, a köztudatba átment felfogás szerint, amelynek Beöthy Zsolt a főképviseelője, a *Szigeti Veszedelem* alapgondolata a „megváltás eszméje”. Beöthy voltaképpen a katolikus dogmatikának arra a tanítására gondol, amely szerint a szentek és a vértanúk életükkel és halálukkal kiérdemlik, hogy Isten másoknak is megbocsássa vétkeiket. Zrínyi hősi halála ebben az értelemben megváltaná a magyarságot és kiérdemelné számára a töröktől való szabadulást. A másik felfogás szerint, amelynek Riedl Frigyes a legelőkelőbb képviselője, nincs szó a költeményben efféle megváltásról, hanem annál inkább politikai célzatosságról. A protestánsok elleni küzdelemből érkező fiatal harcos elitéli benne a hitújítást és biztatni akarja a magyarságot: itt az idő a török kiűzésére, hiszen most él a harmadik-negyedik generáció, amelynek idejére Isten az I. énekben a szabadulást ígérte.

Melyiknek van igaza? Nyilván mind a kettőben van igazság, de így mind a kettő egyoldalú és erőszakolt. Megváltást a kereszténység nem ismer a krisztusin kívül, és a „felesleges jócselekedetekről” a költeményben sehol sincsen szó. Lehetséges-e, hogy az a tudatos nagy költő, aki a *Szigeti Veszedelemet* megalkotta, éppen azt a gondolatot ne fejezte volna ki benne félreérthetetlenül, amiért megírta? Kétségtelen, hogy van benne célzatosság is, – katolikus is, és törökverő is – az volna csodálatos, ha Pázmány gyámfia és a harmincéves háború tábornoka nem tenne hitet katolikus meggyőződése mellett, ha a végvári kapitány, akinek egész élete a török elleni harcban telik, le tudná írni ezt a török elleni dicsőséges haditényt, a nélkül, hogy odakiáltaná kortársainak: mi is így tegyünk! De a célzatosság még nem alapeszme, és főképpen nem művészi cél. Ha csak ezt akarta volna mondani, nyilván vallási vitairatot vagy politikai röpiratot írt volna, nem hőskölteményt. Mindkét elmélet közös esztétikai tévedése, hogy túlozzák az alapeszme jelentőségét és félreértik mivoltát, amikor felteszik, hogy minden műben kell lenni egy logikusan megfogalmazható központi eszmének. Kétségtelenül van minden műnek, a *Szigeti Veszedelemnek* is valami mondanivalója, ez azonban nem mindig, sőt csak a legritkább esetben fogalmazható meg logikai-prózai

szavakkal; a legtöbbször nem is alapeszme, hanem alapézés vagy alapvízió a költemény esztétikai lényege.

A *Szigeti Veszedelem* mindenekelőtt egy nagy *alapézésből* született: a századnak abból a nagy, szenvedélyes, heroikus lendületéből, amely a monumentális barokk világézés lényege, amelyből a Szent Péter templom kupolája, Michelangelo freskói, Calderon és Corneille drámái születtek. Ez az ézés egy nagyszerű *vízióban* testesül meg: a keresztény nősnek, az *athleta Christine*nek alakjában, akiben az emberi nagyság természetfeletti magasságokba nő, a hit, az erény, a kötelességteljesítés és az önfeláldozás nagysága, Isten kegyelmének, megtapasztalható segítségének erejével óriássá teszi. Ez az ézés feszíti a költő lelkét, ez a vízió tölti el képzeletét, ennek ad költői megjelenést a szigeti hős alakjában; helyesebben: az unoka lelkében ez az ézés kezdettől fogva a nagy ős alakjához fűződött, ez a vízió gyermekkor óta annak arcvonásait viseli magán, hiszen mióta esztét bírja, mindig ebben a világításban látta maga előtt a szigeti dédapát. Így a nagy barokk vízió mindenestül *élő és magyar* alakot vesz fel a költő lelkében; a kereszténység hőse egyszersmind a magyarságnak is hőse, és a költőnek magának, a büszke, nyomába-buzduló unokának is szíve-hőse. De hiszen nem is csak magyar vonások ezek, nem is csak a nagy dédapa vonásai: valójában – tudta-e, nem-e a költő? – *magának a költőnek vonásai*. Azt a hőst rajzolja, aki ő maga lenni szeretne, azt a hőst, aki úgy gondolkozik és úgy érez, mint ő, úgy harcol, mint ő, úgy dicsőül meg és úgy akarja megmenteni a magyarságot, ahogyan ő fog harcolni, küzdeni, magát odadobni egész életén keresztül. Íme, a barokk világézésnek, a magyar elszánásnak és az egyéni ihletnek teljes és csodálatos egysége egy nagy költői vízióban! Persze, hogy óriásira nyúlik lelkében a főhős alakja. A szigeti kapitány: a nemzet legnagyobb hőse, a legkülönb magyar, de több ennél, a kereszténység hőse, Isten választottja, akinek élete és halála a természetfeletti nyúlik át. Nemcsak hős, hanem vértanú és szent. Tette is páratlan tett. Nem véletlen műve: Isten akarata; Isten küldi ellene Szolimánt, Isten ad neki erőt Szolimán ellen. Nem egy vár védelméről van itt szó; ez a harc a magyarság élet-halál harca a török ellen; de több ennél: az egész kereszténység küzdelme a pogányság ellen; még több: az ég és a pokol harca, Isten győzelme a pokol felett. Vége: a hős győzelmes mártírhála, megdicsőülése, a magyarság ellenségeinek megsemmisülése, a kereszténység ellenségének bukása. Ali, a pokolból felidézett török szent vallja:

Szigetben nem laknak olyan körösztyének,
Kiknek árhassanak Alkorán-levelek,
Sem az pokolbéli és koporsós lelkek;
Nagyobb Mahometnél Istene ezeknek.

Mert ő (Mahomet) fog énvelem égni örök tűzben,
Miért gyönyörködtünk az keresztyén vérben?
Nem örül az Isten büntetés-vesszőben;
Mi voltunk, ám küldött minket örök tűzben.

De ezek már más üdök és más emberek,
Látom, az Istennél igen kedvesebbek,
Hogysem előbb kik voltak egyenetlenek;
És ők is elesnek; de jaj véreteknek!

Isten eltörte a törököt, haragja vesszejét, úgy mint megmondta az első énekben:

Ez mindaddig léssen, míg bosszút nem állok,
Harmad-négyed ízig büntetés lesz rajtok;
És ha idején észben nem veszik magok,
Örök átkom, haragom léssen ú rajtok.

De ha hozzám térnek, megbánván bűnöket,
Halálról életre ismét hozom úket.
Jaj, török, néked, haragom vesszejének!
Te vagy, de eltörlek, ha ezek megtérnek.

A vízió, Zrínyi alakja, így szimbólummá válik: Zrínyi a magyarság jobbik lelkének megtestesülése, azé, amelyikért az Isten megkegyelmez; ellentéte, elítélése mindannak, amiért Isten a magyart bünteti. Zrínyi a kereszténység virága, Krisztus hőse, az erény példaképe, ellentéte a bűnnek, a hitetlenségnek, a megalkuvásnak, mindannak, ami az Isten szemében utálatos. Példakép az egész világ számára („mi vitézül éltünk, vitézül meghaljunk. Egész ez világnak evvel példát hadgyunk”). *Ennek a magyarságnak, ennek a kereszténységnek kegyelmez meg az Isten.*

Amit Zrínyi mondani akart ez: Zrínyinek és társainak érdemeiért, a Zrínyi-erényekért Isten megtörte a törököt és megkegyelmezett. De persze a katolikus tanítás szerint – és magától értetődik, hogy a jezsuita tanítvány Zrínyi így gondolkozik – *ezt a kegyelmet mindig újra kell kiérdemelnie mindenkinek.* A kegyelem nem működik gépiesen, aki meg nem bánja bűnét, azért még Krisztus is hiába halt meg, a hit cselekedetek nélkül holt. Tehát Isten megkegyelmez: *ha olyanok leszünk, mint Zrínyi, akkor kiverhetjük a törököt. Isten tervei szerint itt van erre az idő:* a negyedik nemzedék. Csakhogy mindezt nem a prédikáció és nem a politikai röpirat nyelvén, nem a dogmatika és nem a jogászi ítékezés szavával mondja el, hanem mint költő, a művészet nyelvén, a szimbólumok erejével: Zrínyi alakjának, harcának, megdicsőülésének víziójával.

Fenség és élet.

Hogyan nyilatkozik a *Szigeti Veszedelem*ben a nagy barokk életérzése és ízlése? Megmutatkozik már abban a nagy lendületű *alkotói akaratban* is, amely ekkora arányú műbe fog: a nagy barokk kupolák és freskók, tragédiák és eposzok lendülete ez. Megmutatkozik az *antik ideál* tiszteletében, a klasszikus époszi hagyomány követésében, a vergiliusi motívumkincs sűrű alkalmazásában, a barokk művészet *szenvedélyes pátosza*, festői, mozgó, szinte nyugtalan lehelete fű végig az époszon, ugyanaz a nyugtalan szellő, amely a barokk szobrok ruháit fodrozza, gesztusait lendíti. A feszület nemcsak megszólal, hanem lehajlik a szigeti hőshöz. Az angyalok az éposz végén olyan mozgalmassá, színes, eleven gomolygásban szállnak le az égből, mint a barokk freskókon.

Gábrriel magával azért egy sereget
Elvive gyors szárnyon s jelül egy keresztet,
Fénlik vala az ég, merre röpdülését
Tartja az szép sereg, s az ő sietését.

Alázatossággal Szivárvány kapaját
Megnyitá előttük és mond áldásokat,
Az szép tejes-út is megcifrázza magát,
Látván az nagy Istennek sok szép angyalát.

Az Göncös-szekere viszi sok fegyverét,
Mennyei seregek könnyebbíti terhét,
Fegyverhordozó sas készíti menykűvét,
Kivel letaszítsák ördögös seregét.

Barokk a naturalizmus határát érintő *erős realizmus*, amely kedvét leli a valóság képében akkor is, ha az nem éppen „szép”. Az a szenvedélyes realizmus ez, amely a németalföldi festők életképeire, Velasquez degenerált infáns-portréire vagy akár Rembrandt szentképeire és Pázmány némely prédikációjára olyan jellemző. Zrínyi is így rajzolja pl. Alekto fúriát.

Száz lánccal van kötve, száz bilincs az kezén,
Kigyókból áll haja, s kötelőznek fején,
Véres mérges tajték foly ki az két szemén,
Dohos kénkúpára jön ki rút gégéjén.

De barokk mindenekelőtt és mindenestül az eposz *szerkezete*. A barokk kupolafreskók szerkezetének édestestvére ez, amely eget és földet együtt, egymásbafolyva ábrázol, legfelül a Szentháromsággal vagy a megdicsőült Szűzanyával. Építészet, szobrászat, festészet összefolyik itt, a földtől az égig minden egységbe olvad ezekben a nagyszerű alkotásokban. Minél feljebb haladunk, annál egyszerűbb és nagyvonalúbb a kép, minél lejjebb ereszkedünk, annál reálisabb, gazdagabb, gomolygóbb. A freskó messze fenn, a szemlélőtől nagy távolban lebeg, azért nagy vonalakkal dolgozik. Csak a lényegest dolgozza ki, a másodrendűt elhagyja. Csak össze kell vetni pl. a Szigeti várostrom leírását a forrással, Istvánffyval. Ott a leírás részletező, szinte regényszerű; Zrínyi (éppen ellenkezőleg, mint a modern epika, amely a részletek gazdagságával akar hatni), elhagyja a sok futóárkot, ároklecsapolást, mocsaras helyek feltöltését, stb. és alig néhány vonással éri el a teljes igazság hatását. Ilyen grandiózus, mindent összefoglaló, a földtől az égig összekapcsoló egység a *Szigeti Veszedelem* szerkezete is. Istennel indul és a végén újra Istenhez emelkedik. A mennyei keret nemcsak az egységet, nemcsak a fenséget, hanem az egésznek felfelé törő lendületét is biztosítja. Megvan benne a barokk freskó gomolygó gazdagsága is. Körülbelül olyanféleképpen, mint a század nagy utolsó-ítélet-képeiben és csata-jeleneteiben. Két ellentétes világ áll szemben egymással, mint azokon. Az ellentét ereje kiemeli és egyensúlyban tartja mind a kettőt és egységbe foglalja a rengeteg alakot. Az alakok gazdagsága a tolongó, nyüzsgő élet mozgalmasságának érzését kelti. Mennyi alak, milyen változatosság, pl. a pár-harcokban! Pedig az effélék száma aránylag nagyon kevés – mennyivel kevesebb, mint pl. a Zalán futásában! – de mindegyik más, egyéni, külön-igaz. Gyulai felhívja a figyelmet arra a zsenilitásra, amellyel Zrínyi megold egy nagy nehézséget: olyan harcot ír le, amelynek kimenetelét (a hős elését) elejétől fogva tudjuk, mégsem válik érdektelenné. Egyrészt úgy vezeti a cselekményt, hogy a török közben mindig veszít, ez biztosítja a feszültséget: egy kissé mindig úgy érezzük: hátha mégis! Másrészt maga Zrínyi is tudja, hogy el fog esni, mégis úgy cselekszik, mint aki győzni akar: a vértanú önmegadása mellett megvan benne a hős cselekvő lendülete is. Ez a két fogás végig biztosítja a drámai feszültséget; csakugyan, a mű végén a hős halála úgy hat, mint a legnagyobb győzelem: megdicsőülés.

Emberei.

Zrínyinek azonban a cselekménynél és a szerkezetnél is fontosabb az ember: az országos dolognak história-folyása mellett – mint az olvasónak szóló előzetes megjegyzésében mondja – „az magános való dolgokat” is keresi. A költemény legnagyobb ereje az a belső életszerűség, amely egy egészében élő világ benyomását kelti. Él a háttér, a levegő: érezzük,

hogy a megmutatott részletek mögött még sok van, és az író azt is mind ismeri, ha nem hozza is elének. Hogy amit elének hoz, az így van, így kell lennie. Ezer apró fogással kelti ezt a benyomást. Mindenekelőtt azzal a bámulatos *megjelenítő tehetséggel*, amellyel az egyes jeleneteket rajzolja, pl. a győzelmi lakomát, a követek érkezését. Zrínyi sokszor átélte mindezt, nem kell képzeletből merítenie; művészi ereje abban mutatkozik, hogy ezeket az átélt dolgokat úgy is tudja leírni, hogy átéltnak érzzenek. Ide tartozik az *apró részletekben való teljes biztosság*. Tudja, hogy melyik hős kinek a fia („Halul bég volt neve az egyik követnek, Ez fia volt kajeri gondviselőnek, Mondom, Orchamusnak, Mahomed vérenek”). Mindig határozott számokkal beszél: a szultán délután két órakor ér Szigetvárhoz; Csontos Pál lövése egy rőndben harminckilenc testet ront el. Ez az adatszerűség érezteti hogy nem kitalált dolgokról van szó, hogy az író minden adatot ismer, sokkal többet annál, amit elmond. Kápráztató az egyes *alakok változatossága*. Rengeteg embert vonultat fel, de aki csak néhány sort kap is, mint egyén jelenik meg előttünk: mindenki mástól különbözik. A költemény elején két török vezér szerepel, az egyik Palota, a másik Siklós ostrománál. Mind a kettő elveszti a harcot, és mind a kettő saját oktalansága miatt. De el kell olvasni, milyen erős, határozott, egyszeri egyéniség ez a hirtelen haragú, bolondul merész, ópiumszívó, vad muzulmán Arszlán, és ez a fölényes, fiatal öntelt udvaronc, Mehmet. Mennyire nincs köze egyiknek a másikhoz. Zrínyi jellemzési módja (éppenúgy, mint a másik nagy magyar epikusé, Aranyé), a modern realista regény módszerére emlékeztet. Mindenütt motivál, és pedig teljes lélektani szabadsággal. Az egyes alakok cselekedeteinek megokolása láncszem módjára egybefonódó mozzanatokból épül fel. Milyen távolról kezdi pl. előkészíteni Delimán gyilkosságát. Milyen lélektani tapintattal fűzi össze az apró részleteket, míg végre a gyűlölt ellenfél megszégyenítő célzására fellobban a régóta lappangó szenvedély, és gyilkol. Épp ilyen mesteri módon rajzolja a gyilkosságnak a török táborra és a szultánra való hatását. Minden újabb mozzanat újabb lélektani elem, és az egész lázasan pergő pszichológiai tények szövedéke. El kell olvasni pl. az öreg Halul követi beszédét Zrínyi előtt. Milyen bámulatos kis lélektani, diplomáciai, sőt néprajzi remekművecske ez a beszéd: a ravasz öreg politikus, a finom keleti emberismerő, a világcsászár képviselője szól itt a kis vár híres vitézéhez. Ezer apró, jellemző kis vonás mindenfelé. A szultán pl. szereti titokzatossággal venni magát körül, függöny mögül hallgatja vezéreinek tanácskozását: íme a keleti despota ravaszsága. Egyébként mindig nagy méltósággal jelenik meg. Mikor Sziget ellen indul, a világ urának öntudata beszél belőle: nem bosszút állni megy, hanem büntetni. Mikor a fegyelem felbomlik a táborban, megőrzi méltóságát: úgy tesz, mintha ő hívná vissza Delimánt: („Jobb nekem vélek nem tusakodnom, Hanem Delimánért követet bocsátanom. Én küldök és nem ők osztán ilyen módon. Megcselekszem, méltóság rajtam maradjon.”) Zrínyi, a hős, a vértanú, egyszersmind kegyetlen katona is, aki durva szidalommal ajkán öli meg Szolimánt; szellemes arisztokrata is, aki fölényes gúnnyal felel Halulnak; vitézeinek apja, aki sírva keresi a katonák közt édes szolgáját, Deli Videt. Minden jelenetén rajta van a *couleur locale*. A törökökön, a legkisebb mellékalakon is, keleties csillogás árad el. Felejthetetlen példája ennek a szinte ezeregyéjszakai hangulatnak Szkender és Mehmet esti kávézása.

Szkender, ha akarod, ketten együtt háljunk,
Meleg kávé mellett agg szót kovácsoljunk.

Így beszélnek ketten; azonban egy legény
Aranyos bőr zofrát (szőnyeg) földre leterítvén,
Két szép bársony vánkost az zofra mellé tén,
Szerecsen tésztával sátort megfüstölvén.

Vánkosokra ketten ottan leülének,
Egymás közt sok dologról beszélgetének.
Kávét kicsi fincsánból hörpögetének,
Osztán azután vacsorát is evének.

De az étel után egy szép török gyermek
Ura hagyásából a házba belépék,
Szép gyöngyházos tassán (koboz) kezében tündöklék
Fejét betekerte gyenge patyolatvég.

Az egyik válláról szép bársony kaftánját
Lebocsátá, kezdé igazgatni kobzát;
Ablak felé üle összehajtván lábát,
Igy kobza szavával nyitá hangos torkát.

Hőseit is *freskótechnikával* ábrázolja: kevés, nagy vonás, nagy stílus, nagy lendület. Óriási alakokat állít elénk: Demirhámot, aki gyökeréből nagy tölgyfát kirántott, ököllel agyonvert egy nagy elefántot; vagy hogy egy jelentéktelen mellékalakot is lássunk: Stipán Golemit, aki rettentő testtel lépik, mint egy halom, rettenetességgel, és bőre keményebb vasnál, kemény kúnél. Zrínyi és Szolimán a szellem világában ilyen óriások; de azért Zrínyi is száz törököt ver le maga kezével, mint vízi óriás gázol az vérben, és Demirhám, mikor meglátja, maga sem tagadja, hogy reszket, mint nyárfa levele. A nagy alakok nagy tetteit nagy vonások vetítik elénk. A párbaj előtti beszédek néhány szóból állnak; Zrínyi győzelmét egy sor festi: „Futnak az törökök, futó vezérestül”. A visszavonuló Deli Vid „ballag az víz felé, lustos vérrel s porral”. Lehet-e Istenről kevesebb szóval fenségesebben szólni, mint Zrínyi teszi:

Igy monda, de nem nyelvvel és nem szózattal,
Hanem tündöklő isteni akarattal;
Értik az angyalok, mert nagy boldogsággal
Egyeznek az Isten nagy akaratjával.

De nemcsak egyéneket tud jellemezni Zrínyi, hanem *tömegeket* is. Új és kivételes dolog ez a magyar epikában, egészen Arany Jánosig és Keményig nincs párja, sőt azután sem sok. Zrínyi ösztönös jellemző művészetével megérezte, hogy a tömeg nemcsak egyének összesége, hanem valami több is. Ezt a többletet tudja megéreztetni. Ebbéli művészete különösen a török sereg és vezérek festésében ragyog. A magyaroknál inkább egyes hősök vannak, kevésbé rajzolja őket tömegben. Mikor a szultán a divánban felolvassa Arszlán basa levelét, felszólítja a vezéreket, hogy nyilatkozzanak:

Meghallván vezérek az Arszlán tanácsát,
Főképpen császárnak elszánt akaratját,
Senki tartóztatni nem meré az útját,
Hanem minden vezér javallja szándékát.

Milyen finoman érezteti itt a költő a zsarnoki hatalom alatt élő nép szolgálalkúságát! Mikor Delimán gyilkossága után eltávozik, a török táborban felbomlik a fegyelem. A vezérek közül alig van már valaki életben:

Az török táborban
Sok idegen nép között nagy zöndülés van,
Mert sokezer török kapitán nélkül van.

Nem látnál közöttük, csak titkos suttogást,
Félelemmel kevert sok gyakor óhajtást.

Végül megszólal egy és kimondja valamennyiök gyanúját:

Megaggott az császár az ő elméjében.

Költő és hős.

Mindennek persze semmi köze immár barokk ízléshez, renaissance hagyományhoz, végvári élethez: egy lángelméjű költő egyénisége dolgozik itt és árasztja maga körül az erőt, életet, szépséget. Valóban, Zrínyi nem is igen rejtegeti ezt az egyéniséget. Az antik eposzi hagyomány ideálja a homerosi tárgyilagosság. Zrínyi azonban szinte lírikushoz illő közvetlenséggel szól olvasójához, nemcsak az előszóban, hanem újra meg újra a költeményben is. Olyan könnyed és magától értetődő közvetlenség ez, amely ebben az időben még a lírában is ritka nálunk. Még Balassa is igen-igen ritkán találja el ezt a friss hangot. És Zrínyinek ez a szubjektivitása teljesen tudatos. Az egész hőskölteményben állandóan éber a tudat: *én* írok nagy ősről. („Bán cselekedetét az én kezem írja” – „Hova ragadtattam én könnyű pennámtul?” – „Kis elme ez, ki ír nagy atyám dolgáról.”) Legnagyobb erővel érvényesül ez a költemény végén, ahol őse vitéz véérért Isten kedvébe ajánlja magát, és a Peroratióban:

Véghöz vittem immár nagyhírű munkámat,
Melyet írigy üdő, sem tűz el nem bonthat,
Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat,
Sem az nagy ellenség, írigység nem árthat.

Az eposz elején a maga nevében fohászokodott Szűz Máriához, magával is végzi a művet. Közben is meg-megmutatja magát. Egy helyen leírja barátait, rokonait; más helyen elmondja, hogy írás közben harcba kell mennie a támadó kanizsai török ellen. Meg-megszólítja hőseit, mint pl. ebben a nagy írói önérzetű strófában:

Ó áldott, ó boldog, ó erős vitézek!
Ha mit az én magyar verseim tehetnek,
Soha ti dicséretre méltó híretek
Meg nem hal, míg folynak alá sebes vizek.

De belerajzolja magát közvetve is a költeménybe: a maga képére alakítja hőseit. Az a férfias gyengédség pl., amely a magyar hősöket, első sorban Zrínyit jellemzi, bajtársaihoz, „édes, vitéz szolgálóihoz”, „szép vitézeihez”, „édes vitéz barátaihoz” való viszonya éppen úgy a költőre jellemző, mint következetes, engesztelhetetlen törökgyűlöletük (még az angyal szájában is: 15. é. 44!). A hősök vallásos felfogásában, a Zrínyi ajkán megszólaló keresztény rezignációban, a szerencséről szóló elmélkedésekben (hét vagy nyolc helyen) lehetetlen meg nem érezni a költő legmélyebb, legbensőbb líráját.

Mi a magyarázata annak, hogy egy nagy epikai műben ilyen erős líra férhet el a nélkül, hogy epikai tisztasága elmosódnék? Könnyű rájönni a titok nyitjára. Páratlan jelenséggel

állunk itt szemben. Ezt a hőskölteményt olyan költő írta, aki *maga is eposzi hős*, éppen olyan, mint költeményének hőse. Származása szerint hősének unokája; mióta karját emelni tudja, ugyanazzal az ellenséggel harcol, ugyanolyan fegyverekkel, ugyanolyan vitézekkel; vallásról, hazáról, kötelességről ugyanúgy gondolkodik, mint hőse, vagy legalább is ugyanolyan lelkűnek rajzolhatja, ellentmondás nélkül ezt a hőst. Zrínyi a világirodalom egyetlen eposzköltője, aki egyszerre eposzi hős is. Mindazt, amit rajzol, átélte, egészében is, részleteiben is. Mikor hősről ír, magáról írhat. Úgy is ír.³

³ Sajátságos egy alkotás a *Szigeti Veszedelem*. Egyedülálló hegycsúcs, előtte-utána sivatag. Ami előtte jár a magyar elbeszélő költészetben: Tinódi száraz énekei, lapos bibliai históriák, regényes külföldi mesék dadogó átdolgozásai, – ami utána: (Gyöngyösi István költészetének virágos halmocskáján kívül) egész Vörösmartyig megint csak utánzás, dadogás, laposság. A Zrínyiász páratlanul áll, hatása jóformán semmi; olvasói nincsenek, csak bámulói. Igaz, hogy ezek közt a bámulók közt, akik a magyar epika legcsúcsára helyezték és helyezik máig, a magyar szellem legnagyobbjai a szóvivők, élükön Arany Jánossal. A sors, amely költője életét tragédiává tette, nagy művét sem kímélte meg. Semmi nyoma, hogy korában olvasták volna. Példányai – úgy látszik, nagyon csekély példányszámban jelent meg – legnagyobbbrészt elkallódtak, újabb kiadást egészen a legutóbbi időkig alig ért, és mikor megérte, iskolai kötelező olvasmánnyá lett: holt kincs a magyarság számára. Bizonyos, hogy nehéz olvasmány. Azzá teszi kemény, darabos, egészen egyéni nyelve, elavult, döccenőkkel teli (a sietségben tudatosan elhanyagolt) verselése. Ezt a nyelvet Kazinczy óta, ezt a verselést Gyöngyösi, Csokonai, Berzsenyi óta nem tudja elviselni az átlagos magyar ízlés. Pedig milyen kár! Mennyi hasonlíthatatlan érték rejlik még ebben a nyelvben és ebben a dübörgő ritmusban is! Mennyi kincs a tartalomban, milyen páratlan lendület a mondanivaló, a vízió, az egész megalkotás csodáiban! A századok során át heten is megpróbálkoztak külső „megjavításával”, „modernné” alakításával, köztük maga Arany János, legutoljára Mészöly Gedeon. Hiába. Igaza van Beöthy Zsoltnak: van valami varázsa „e rossz ritmusú előadás faragatlan erélyének, zabolátlan menetének s a viharos tárgyhoz illő görgeteges folyásának”.

IV. „A magyar romlásának seculumjában.”

A bán otthona.

Az 1646. év lezárja Zrínyi ifjúságát. A házasság, a *Szigeti Veszedelem* elkészülte és a tábornoki kinevezés mintegy befejezik eddigi életét. A szerelem, költészet és vitézi kalandozás korszakának vége. A házásélet és a magas katonai rang új, komoly felelőségeket hoz. A *Szigeti veszedelem* megírása alatt a maga hivatásáról való gondolatai is határozottabbakká váltak. Minden a magábamélyedésre, a további célok részletes tisztázására, a nagy feladatokhoz való lelkiismeretes felkészülésre indítja. Családi boldogsága zavartalannak látszik; egyetlen fájdalma, hogy Eusébiának Isten nem ad gyermeket. Persze azért nyugalma nincs, a kanizsai törökkel folytonosan kiújulnak a harcok, még 1647-iki döntőnek látszó nagy győzelme után is. Ugyanebben az évben a király kinevezi horvát bánná. Ezek után még jobban megszorodnak gondjai.

A portyázó harcok most már inkább Péterre hárulnak, ő inkább csak utasításaival vesz bennük részt, személyesen csak a nagyobb, veszedelmesebb vállalkozásokban. Igen sok idejét lefoglalják báni hivatalából fakadó kötelességei. Hol a horvát országgyűlésen kell elnökölnie, hol a legkülönbözőbb bíráskodó, egyeztető, tárgyaló tanácskozásokon. Legtöbb kellemetlensége a mostoha történelmi helyzet fakasztotta zavargásokból és nyomorúságokból származott. A végvárak katonái szinte rendszeresen fosztogatják és rabolják a föld népét. Legrosszabbak köztük a Balkánról felszivárgott és nyomorúságukban császári katonának állott különböző szláv csoportok, akiket oláhok, praedauciusok, szlávok néven emlegetnek az egykorú iratok. Kapzsiságuknál csak kegyetlenségük volt nagyobb. A károlyvárosi és varasdi kapitányok, akiknek meg kellett volna őket fegyelmezni, tehetetlenek bizonyultak ellenük, annál is inkább, mert a haditanács, érthető okokból, lehetőleg kíméletesen bánt velük, és a végeszakadatlan panaszokat legtöbbször hallatlanra vette. A bánnak nem egyszer valóságos kis csatákat kellett vívnia ellenük, míg ideig-óráig megfékezhetette őket. Ez a probléma különben végighúzódik bánsága egész történetén. A nehézségekkel a kormány igazában annyira nem törődik, hogy Zrínyi majd két évtizedes bánsága alatt egyetlen olyan sérelem orvoslását sem tudta kicsikarni, amely csak valamennyire is beleütközött a kormány, vagy az örökös tartományok érdekeibe. Nem kisebb bajokat okoztak egyes rablólovaggyá züllött előkelő fiatalok is, köztük pl. Mikulich Sándor, a Zrínyi-fiúk egykori gyámjának, Mikulich Tamásnak fia. Erőszakoskodásai, rablásai, égbekiáltó erkölcstelenségei, gyilkolásai végül annyira felhalmozódtak, hogy országos ítéletet kellett mondani fejére, és csak úgy tudott megmenekülni, hogy a törökhöz szökött. Mindezek olyan nyomorúságot idéztek elő, hogy a föld népe nem egyszer valósággal éhezett, és az adókat néha évekig egyáltalában nem lehetett behajtani. Zrínyi helyzete annál is nehezebb volt ezek közt az elvadult viszonyok közt, mert a bécsi kormány még a báni katonaságot sem volt képes fizetni. Így Horvátország kormányzásának erkölcsi és anyagi felelősége mindenestül az ő vállára hárult.

Bőven látogatták személyes és családi bajok is. Eusébia jelleméről voltaképpen semmi adatunk sincs. Hogy nem lehetett közönséges lélek, és hogy Zrínyi mélyen, elhatározón szerette, azt kétségtelenné teszi hosszas állhatatossága a megnyerésben. Minden okunk megvan hinni, hogy házasságuk boldog volt. Ezt a boldogságot azonban alighanem elég korán befelhőzte Eusébia betegsége, legalább erre enged következtetni korai halála. A gyermektelen fiatalasszony hosszabb betegeskedés után 1650. szeptemberében meghalt. Zrínyi még magához sem térhet gyászából, mikor apósa meghasonlik vele és valóságos háborút indít ellene leánya hozományáért. Efféle családi viszályokban amúgy is bőven volt

része. Egy időben egy örökösödési kérdés következtében még Péter öccsével is hosszú időre elhidegültek egymástól. A szenvedélyes Batthyányi Ádám is minduntalan megsértődik a legártatlanabb dolgokon is, Zrínyi alig győzi leveleiben a maga bensőséges méltóságával és szinte pedagógusi önmérsékletével csendesíteni. Irigyei, ellenségei bőven akadtak a becsvágyó és szenvedélyes horvát nemesség körében is. Az öreg Mikulich Tamás pl. egy feljegyzés szerint magának a királynak vetette szemére egy titkos tanácsulésen, hogy ha a király minden méltóságot a két Zrínyi testvérnek oszt – Péter a sichelbergi főkapitányságot kapta abban az időben, mikor Miklós bánná lett – akkor „többi szolgálainak nem marad más hátra, mint hogy nyakukat és vagyonukat féltve, végre is búcsút mondjanak a szolgálatnak”.

Ebben a zűrzavaros életben, százféle gondja és nehézsége közepett, nincs benne meglepő, hogy a családi kör békéje után vágyódik és második házasságra gondol. Elkerülhetetlenné tette ezt az a keserves körülmény is, amely egyik legnagyobb szomorúsága volt, hogy Eusébia gyermek, főleg fiú nélkül halt meg. Zrínyi mélyen érezte a felelősséget, amelyet a család fenntartásának kötelessége rótt rá. Választásában most is épp olyan elvszerű tudatosság, épp olyan biztos érzék vezette, mint első házasságában. Második feleségét Bécsben találta meg, Löbl Mária Zsófia személyében, egy előkelő német bárói család árva leányában, aki azonban – anyjáról Rátkay-vér – rokonságban állott több horvát és magyar főúri családdal és így nem volt egészen idegen Csáktornyan. Új választottjával haláláig bensőséges boldogságban élt együtt. Ami keveset az új Zrínyinéről tudunk, igen vonzó színben tünteti fel. Hamarosan megtanult magyarul és jó magyarrá lett; ez fiának, Ádámnak nevelésében is megmutatkozik. A „kis asszonyka” (Bethlen Miklós írja így) vallásos, szinte szentéletű nő volt, és – ami, úgy látszik Zrínyit legjobban vonzotta, Eusébia, a nagystílű bán-család büszke lánya után – a csendes, házias, bensőséges női eszmény valóságos megtestesülése. A magyar urak körében nem kis feltűnést keltett, hogy Zrínyi az új asszony megérkezése óta megváltoztatta életmódját. Nagy házat vezet ezután is, de ő maga, amennyire csak teheti, visszahúzódik a nyilvános élettől. Bethlen Miklós emlékiratában olvassuk, hogy Zrínyi „... ettől fogva feleségével, két-három kedvesebb úrfival a maga kis palotájában evett – lévén más nagy asztal uraiméknak a nagy palotán. Amit ebben az időben a magyarok nem is igen dicsértek, mint németes szokást, minthogy a magyar felesége után a német feleséggel kezdette volt, és csak akkor ett a nagy palotán, amikor sok úri fő és vitézli rend vendége érkezett”.

Könyvek.

A családi körben megtalálta azt a termékeny nyugalmat, amely erőt adott az emberek elviselésére, az állásával járó ezerféle apróbb-nagyobb kellemetlen és bizony legtöbbször hiábavalónak érzett munka végzésére. Nem biztos azonban, hogy azt a tökéletes társaságot is megtalálta benne, amelyben mindenestül kiönthette volna lelkét és azokról a nagy, vakmerő, egyelőre szóba is alig-alig foglalható gondolatokról is beszélhetett volna, amelyek egyre jobban foglalkoztatták ezekben az években. Ami szabad ideje a harc és a báni kötelességek után maradt, legnagyobbrészt könyvei között töltötte. Könyvtárának egy elég tekintélyes részét éppen ezekben az években szerezte. Ez a könyvtár – jelenleg a zágrábi egyetemi könyvtár tulajdonában – 1662-ben készült jegyzék eszerint 431 kötetet foglalt magában. Összeállítására éles világot vet Zrínyi érdeklődésének sokoldalúságára, de egyszersmind gondolkodásának, szellemi munkásságának főirányaira is. Tartalom tekintetében a történelem áll benne első helyen, még pedig szemmel láthatóan a hadtörténelmi érdeklődés szempontjából. A szépirodalmat a klasszikus szerzők és az egykorú olasz irodalom képviselik. Feltűnően sok a földrajzi, állattani, gazdasági vonatkozású munka. A már említett filozófiai és néhány teológiai szerző mellett (akik közt természetesen Pázmány is ott van) mechanikai, anatómiai, astrologiai, alchimiai, sőt gastronomiai könyveket is találunk.

Akadnak mágiái tárgyú művek, sőt egy verstani munka is szerepel a könyvtárban. Néhány kéziratos darabja közt ott vannak Balassa virágénekei is, a kor felfogására jellemző Fajtalan Énekek címen.

Zrínyi nem fényűzésből gyűjtötte a könyveket: hogy mekkora belemélyedéssel olvasta őket, mutatja a sok lapszéli jegyzet, amelyekkel olvasmányait kísérte. Nem érdektelen, hogy e jegyzetek legnagyobb része magyarnyelvű, bőven akad latin és olasz, de horvát egy-két szónál több nincs köztük; kétségtelenné teszik ezek, hogy Zrínyi magyarul gondolkozott, latinul és olaszul pedig teljes könnyedséggel fejezte ki magát. (Itt-ott még olasz versikéket is rögtönöz.) Ezek a jegyzetek igen változatos tartalmúak. Érzelmeinek ad kifejezést, gondolatokat, eszébe jutott példákat jegyez fel, gyakorlati megjegyzéseket tesz. Egy kertészeti munkába beleírja, honnan lehet megszerezni az ott említett nemes gyümölcsöket és melyik embere ért a kezelésükhöz. De nemcsak figyelemmel olvasott, hanem kritikával is. Főleg a történeti műveknél, de másféléknél is, sűrű és erélyes bíráló megjegyzéseket vet a lapszélre. Egy szerzőt, miután többször ellene mondott, utóbb „insolentissime asine” névvel illet. A renaissance-pápák viselkedésével szemben nem titkolja erkölcsi felháborodását. Mikor pedig Balassa Bálint halálos megsebesülését olvassa, odaveti: *Hej szegény Balassa Bálint!* Nagy őse hősi erőfeszítése mellé – akit éppúgy senki sem segített, mint őt – ezt írja: *Kevés egy erdőben egy kakuk!*

Belső harcok.

Még a könyveknél is jobban vallanak arról, hogy mi foglalkoztatta legjobban, azok az írásai – Zrínyi hadtudományi munkái néven szokták őket emlegetni – amelyeket ebben az időben írt. Tele vannak ezek a kis tanulmányok, jegyzetek, elmélkedések áruló helyekkel, amelyek olyan közvetlenül szakadnak ki magával küzdő lelkéből, mint a legtisztább líra. Vannak mondatai, amelyek egészen azt a lelkiállapotot éreztetik, amelyből a *Szigeti veszedelem* született. A hősök unokája vívódik bennük lelkének sárkányaival, a nagy lélek a ránehezedő roppant történelmi felelősséggel, az ősök víziójával, amely egyszerre felemel és lenyom, sarkal és a tehetetlen viszonyok közt szinte kétségbeejt. Az a *Dedicatio* melyet, úgy látszik, prózai műveinek élére szánt, a századnak ez a leghatalmasabb lírai költeménye, megrendítő erővel mutatja meg nekünk ezt a roppant egyéniséget, amint a felelősség és önnön nagysága tudatának erőtől ostorozva tragikusan vergődik a tehetetlen kornak és a nyomorult körülményeknek szárnytörő falai közt. „Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai és azok nagy lelkeinek umbrái (árnyai), az kik egyik világ szegletirül az másakra vezették... és egyik tengertül a másikig sok száz esztendeig csináltak kard élivel békességes megtelepedést nekik, nem hadnak nekem alunnom, mikor kívánnám, sem henyélnem, ha akarnám is. Igen szeretője vagyok az ő dicsőségeknek (ahhoz), hogy én elmúlassam (elmulasszam) az ő intéseket, kiket nem csak nappalbéli elmélkedésemben juttatnak, de még étszakabéli elmémben is előmben tüntetnek, mondván: ne alügyál, ne keresd a gyönyörűséget; látod-e romlott hazánkat, melyet mi annyi vérontással, verésekkel és untalan való fáradsággal nyertünk, oltalmaztunk, és sok száz esztendeig megtartottunk... Kövesd a mi nyomdokunkat, ne szánd fáradságodat, ne szánd véredet, ne szánd életedet. Ezekkel az ösztönökkel serkengetnek engemet nyugalmomban. De szerencsétlen én, hogy nem lehet az én mentségem oly nyilván ónálók, mint az ő rettenetes vitézségek és számlálhatatlan érdemek énnálam, mert bizonynyal okkal panaszkodhatnám nekik a szerencsére, nem azért, hogy egyszer hazánkat magassan felvitte, most mind alább-alább szállítja: azért nincs mit panaszkodnunk, tudván, hogy ez a világi törvény, hogy a ki benne született, annak halála is következze, és ez az Istennek akaratja. Sokáig volt dicsőséggel a szerencsének felső kerekén a magyar fatum (végzet), ha most alább szállott, nem szokatlan dolog történt rajta ebben az világban. Hanem azon panaszkodnám a szerencsére, hogy evvel

a geniummal (szellemmel, tehetséggel), evvel az hazám szolgálatjához való készséggel, végzetre evvel a jó igyekezettel, *ebben a magyar romlásának seculumjában* (századában) helyeztetett engemet, és nem azokban a dicséretes időkben, melyekben az Isten kegyelemmel volt a magyarokhoz, és nem fordította volt orcáját őtőlök, hanem rettenetessé tette volt azoknak, akik most unalommal néznek reánk, és csúfsággal említenek bennünket. Talált volna talám (talán) akkor ez a lélek ki bennem vagyon, maga inclinatiojából (hajlamából), dicsőséges foglalatosságokat, és ez is az magyar koronának egy kis fényességet csinált volna, ha nem mással is, de serénységgel. De mire való lész a most, hogy ne aludjam, hogy ne henyéljek? talám inkább ez az idő olyat kíván. Mire való, hogy ne szánjam véretem, ne szánjam életemet? Miért kívánjam tehát halálomat? Kit váltok s kit szabadítok meg véle? Kevés az én életem ilyen nagy csorbát felépíteni, de még kevesebb halálom. Hát mit tegyek? Él az Istennek szent lelke, hogy mindenikére kész vagyok, csak uramnak, hazámnak szolgálatjára legyen. Maradjon ez ebben. Mit csináljak tehát, ha nem aluszom? Imé, ti vitézséggel tündöklő dicsős magyarok, a ti világ fottáig jó hírrel megmaradandó cselekedeteketek mind általolvastam, azokból mind tanultam, mind megbátorodtam; okot adtak azok énnekem, hogy rómaiak vitézségét is szemléljem, mind ezekre oztán magam emlékezetiért ezt a kis könyvecskét írtam. Imé az ti dicsőséges árnyékoktoknak és tisztességgel temetett csontjaitoktoknak dedíálom!”

Elejtett mondatokból pontosan megállapíthatjuk legfontosabb olvasmányainak még a sorrendjét is. A magyar történetírókkal kezdte. Nyilván Istvánffyval, még a *Szigeti veszedelem*hez való forrástanulmányképpen. Mikor a magyarokba belekóstolt, és gondolkozni kezdett rajtuk, szélesebb tanulmányokhoz is kedvet kapott, és a nagy római történetírókhoz nyúlt. Jellemző egész gondolatvilágára, hogy legszívesebben, legalaposabban azt forgatta közülük, aki a legnehezebb, legmélyebb, de legtanulságosabb is: Tacitust. A latin történetírók szinte magától értetődő módon idézték emlékébe Macchiavellit, ifjú éveinek olvasmányát, aki Livius műveit kommentálta és egész történet-politikai tevékenységét a klasszikus szerzőkhöz kapcsolta. Macchiavelli könyvei kelthették fel benne a kedvet, hogy az újkornak többi jelesebb szerzőjét is elővegye, és így jutott el addig a pontig, ahol a történelem jelenné, politikává és katonai tudománnyá válik. Szomjasán veti rá magát a kor legismertebb politikai íróinak és katonai szaktekintélyeinek műveire.

Vannak mondatai, amelyekben még egészen a *Szigeti veszedelem* költőjét halljuk. A *Vitéz hadnagy* előszavában írja: „Az Isten ... túlünk elvonta (a szerencsét); tudom, hogy az mi bűneink elfordították az ő szemeit túlünk és a mi tunyaságunk elundorította segítségunktől... bizony mindnyájan látjuk, hogy alább szállunk”. De a hazának ez a szomorú sorsa most már nem költői álmodozásra indítja, hanem kemény és gyakorlati elhatározásokra. Víziók helyett most már tettek lebegnek szemei előtt. Használni, szolgálni akar. „Én azt akarom kihozni ebből, hogy ki-ki használjon, szolgáljon hazájának, amint legjobban lehet, és ne válasszon magának könnyebbéget, könnyű professiót, avagy életet, hanem olyant, akiből a magyar nemzet tapasztalható hasznot vehet. Én az én geniumomat mindenkor hazám szolgálatjára alkalmaztatom”. Az sem kétséges előtte, hogy ez a szolgálat elsősorban a katonáskodás. „Még az ifjúságtól forr a vér bennem, inkább forgatnám a hadidolgot, hogy sem mást, úgy mint hazám szolgálatjára leghasznosabb állapotot”.

Csakhogy ezt a katonáskodást ma már nem egészen úgy érti, mint az ifjúi vér korában. Akkor a végvári lovag eszménye lebegett előtte: a vitéz, aki személyes bátorságával, kardforgató ügyességével pusztítja a portyázó ellenséget, nyugtalanítja a végvárak törökségét. Most már tisztában van vele, hogy ez a kisszerű hadviselés még akkor sem segít az országon, ha megfontolt terv és rendszer szerint és tudatosan támadó fellépéssel intézik. A cél nem a hódítás megállítása, hanem az ország felszabadítása, még pedig közeli felszabadítása, mostan, amíg a török gyöngye. Hogy milyen lesz az a nagy háború, amely ezt a nagy célt megvalósítja, hogy kiből fog állni a döntő hadsereg, ki lesz a vezér, aki győzelemre tudja vinni, mindez

még nem világos előtte, ezt a jövő mutatja meg. Ez még a történelem útmutatásától függ. Egyelőre annyi a bizonyos, hogy a nagy felszabadító sereg derekas részének a magyarságból kell kikerülnie, tehát a magyaroknak minél jobb katonákká kell lenniük, mert ehhez a nagy hadjáratához még a végbeli vitézség sem volna elegendő. Még a szigeti hős korabeli, virágjában álló végbeli hősiesség sem, hát még a mostani! Kétségbevonhatatlan szükségességként áll előtte, hogy a magyarnak hadi tudományt kell tanulnia. Igen, tanulnia, bármilyen kevésbé tetszik ez „a mai bágyadt saeculumban” nekik. „Bánom, hogy minekünk, magyaroknak, egy bolond példabeszédünk vagy az ellen, hogy nem jó papírosból hadakozni. De mennyi igazsága legyen ez mondásnak, lássa meg az, aki okos”. Itt azonban megdöbbenve eszmélt rá, hogy ő maga is messze van még attól a tanult vitéztől, akire a nemzetnek szüksége van. Hiszen az a tapasztalat, amelyet a portyázó kalandokban szerezhettek, vajmi kevés. Kis csapattal, kis feladatok megoldására talán elég, de a nagy felszabadító háborúra, ahol hadtesteket kell majd mozgatni, ez nem lehet elégséges. Már pedig az eljövendő nagy háborúban a magyar vezéreknek egyenrangú félként kell megállni helyüket a császári generálisok mellett. Ezen a ponton megszólalt lelkében az erkölcsi ember egyszerű lelkiismeretessége is. Hiszen ő a svédek elleni hadjárat befejezése óta császári tábornok! Ha nem akarja, hogy ez a cím pusztán kitüntetés legyen, ha azt akarja, hogy egy elkövetkező háborúban, – amely végre is minden pillanatban kitörhet, akár a török ellen, akár a birodalom valamelyik más tűzfészkében, – gúny tárgyául ne szolgáljon a császári vezéreknek, akkor nem elég a vitézi hír és a nagy név, hanem igazi tábornoki tudományra is szüksége van.

Tábori Kis Tracta.

Mikor idáig eljutott elmélkedései során, világos lett előtte, mihez kell fognia legelsősorban. Beszerezte a múlt és jelen katonai klasszikusait és alapos szaktanulmányokra adta magát. „Én senkit tanítani nem kívánok, hanem magam tanulni” – mondja olvasójának, mikor tanulmányai eredményét papírra veti. Persze, aki használni akar: mikor megtanult valamit, mindjárt arra gondol, hogy amit megszerzett, másoknak is szolgáljon vele. „Én nem praetendálok (igénylek) annyit tudni, hogy mindeneket taníthassak, mert az én experientiám (tapasztalatom) kicsiny és csak egynéhány csatából áll, de olvastam s hallottam annyit, hogy némelyeknél, úgy gondolom, többet tudok”. Azért elhatározza, hogy tanulmányainak eredményét írásba foglalja. Kivonatot készít néhány jeles és tanulságos katonai szakmunkából, aztán hozzádolgozza ezekhez a kivonatokhoz, ami tanulságot a hadsereg részeiről, számszerű adatairól, a fegyvernemekről, csapatokról, táborhelyekről tanult, és összeállít belőle – egyelőre a maga számára – egy katonai szolgálati utasításfélét. Ez a *Tábori Kis Tracta*. Megtaláljuk ebben bőséges olvasmányainak nyomát. A görög Polybiost éppúgy felhasználta, mint Macchiavellit, Gusztáv Adolf hadi rendtartását éppúgy, mint Svendy Lázár és Básta György elméleti munkáit; a tábori szabályzat jórészét pedig a legújabb tekintélyből, a németalföldi Fraytag Ádám 1630-ban megjelent sokatemelegetett munkájából írta ki.

Az idegen gondolatok közé azonban be-beszúrta saját eszméit is. A végvári lovasportyázó, a döntő lovasrohamok korának katonája, már tisztán látja a gyalogság katonai jelentőségét és erősen fel akarja emelni a hadseregben a gyalogság arányszámát, önálló gondolatai vannak az egységes vezérlés alatt álló, de viszonylag mégis önálló hadtestekre osztás, az egyenruha, az ellátás, a fizetés szabályozása és az ágyúk szaporítása dolgában. A modern stratégia egyik alapvető gondolatát (a hadtestek külön-külön meneteljenek és csak az ütközet előtt egyesüljenek), másfél századdal Napóleon előtt kimondja. Egészen szakszerűen, számokkal, adatokkal dolgozik: „A gyalogságnál egy ezer áll 10 zászlóból, s 12 száz legényből, úgy, hogy egy ezredes alá esik 1200 legény. Ennek vicéi alá 600 legény. Legyen itt is a seregben két fő, két viceszállásosztó. Praedikátor is 5. Borbély is 4.” Persze a

tapasztalt harcos élményei, próbált észrevételei itt is-ott is feltűnnek. Mikor a zsákmányról van szó, hozzáteszi (nyilván szomorú emlékek hatása alatt), hogy „a zsákmány igen bolond alkalmatlanság ... több vitézt kongatnak agyon rajta, hogynem mint egy aprólék harcon”. Meg-megszóal magyar szíve is; nemcsak katonáit szereti, hanem a népet is, amelyért harcol. Neki nem mindegy, hol hadakozik, hogyan viselkedik a katona, ki az, akit kizsákmányol. Feltűnő, hogy mennyiszor sürgeti a katonák rendszeres ellátását. Ez nemcsak hadielv nála, hanem keserű tapasztalatok emléke és még inkább szeretett szegény jobbágyságért való aggodás: a magyar parasztság védelme. „Ha magad földjén jársz zsákmánlani, szintén elég romlás csak a széna-, szalma-, fapusztítás a szegény emberen; hogy kenyerét is elvegyék, istentelenség”. – „A szegény vitéznek a parasztembert kell rontani, ha nincs mit enni s mivel ruházkodni; melyre nézve jobb a vitéznek kevés pénzt adni, de amellet mindennap kenyeret s mindenesen minden esztendőn köntöst”.

Vitéz Hadnagy.

Ez a tisztán szakszerű munka azonban még mindig nem tudta kielégíteni Zrínyit. Minden száraz tény, minden gyakorlati hadviselési vagy táborozási szabály, megfigyelés a gondolatok egész seregét veri föl benne. Amint a költőtől nem lehet benne elválasztani a katonát, a katonában is szüntelenül ébren virraszt a gondolkodó, az emberismerő, a filozófus. A *Tábort Kis Tractát* szakszerű katonai szolgálati szabályzatnak szánta, ott tehát nem érvényesíthette közben támadt gondolatainak bőségét. Ezek a forrongó, kitörni akaró gondolatok csakhamar utat találtak egy másik műben, amely szintén az 1640-es évekből való. Ezt a munkát *Vitéz Hadnagy* címen szokás emlegetni; a cím Zrínyitől való: e címen akarta összefoglalni katonai vonatkozású munkáit. Létrejöttét szabatosan elmondja és szerkezetére is rámutat az *Olvasónak* címzett előszóban. „Appalcaltam magamat históriák olvasására. A magyarét először általolvasván, jöttem a rómaiakra, akikből ím tanultam is egy néhány tudományokat, ugyan jobb részét azért experientiával is comprobáltam (tapasztalatilag is megerősíttem). Bizom a magam emlékezetire kezdtem vala írnya, de hogy számot adjak hazámnak itthon való mulatságos foglalatosságimról, ime rendben is vettem, amennyire lehetett, és három részre osztottam”. Az első részben (*Discursusok*) általánosságban szól „a vitézség circumstantiáiról”, azaz a katonai tudományról. De már itt is hozzáteszi, hogy „morális tudományokat” is kever a gondolatok közé, vagyis már ezekbe az első sorban katonai vonatkozású részekbe is minduntalan beleszól a filozófus, a moralista, elmélkedő Zrínyi. A második rész (*Aphorismák*) rövid tömör jegyzeteket tartalmaz Tacitus műveinek egyes mondatai alapján. Megvallja, hogy vitézi dolgot többet lehet ugyan tanulni Liviustól, de tömörsége és rövidege miatt mégis többre becsüli Tacitust. A harmadik rész (ezt valószínűleg *Centuriáknak* akarta nevezni és a címnek megfelelőleg az elkészült 52 kis jegyzetet nyilván 100-ra kiegészíteni) „tanulságokat tartalmaz, akiket látott hallott olvasott”.

Roppant gazdag és sokoldalú lelkiéletre mutat ez a háromféle hangú és formájú, mégis teljesen egységes munka. Minden olvasmánya és megfigyelése egy alapgondolat köré csoportosul: milyenek kell lenni az igazi jó vezérnek, annak, aki a Zrínyi álmodta nagy háború vezetésére alkalmas lesz. Igen sokat kíván ettől a vezértől, sokkal többet, mint amiket hadtudományi munkákban szokás és várna az ember. A vezérnek „annyi szemének kell lenni, mint Argusnak, annyi kezének, mint Briaraeusnak, és annyi eszének, mint száz németnek.” „Szükséges, hogy az ő lelke, szíve és kedve szabadon legyen mindenféle passiótól; egy hadnagynak sem feleségére, sem hazájára, sem más dolgokra nem kell gondot viselni, hanem szüntelen az ellenség veszedelméről még álmodni is, ha lehetne, mint szintén a jó agárnak a vaddal”. Testnek és léleknek, értelemnek és akaratnak olyan erejét, összeszedettségét, egyenesen hősiességét kívánja meg vezérértől a tudományon és a tapasztalaton – sőt mint az ókoriak: a szerencsén – kívül, hogy lehetetlen meg nem érnünk: vagy azt a szent álmot

rajzolja, amely él benne a nemzetet egykor majd megváltó hadvezérről, vagy – talán akaratlanul is, talán nem is egészen tudatosan – önnönmagáról ír. Mástól aligha kívánhat ennyit egy Zrínyihez hasonló realista emberismerő.

Az egyéniség különben is lírikust megszügyenítő állhatatossággal kíséri végig ezeket az elmélkedéseket. Már a példák kiválasztása is, amelyekre hivatkozik, és amelyeket jegyzeteivel kommentál, jellemző az íróra. Az ókorból „Julius császár” a legkedvesebb példája, aki „mindenekfölött áll” az ő szemében. A modern történelemből, a harmincéves háborúból, az angol történelemből, a török harcokból vett példák közt legszívesebben emlegeti „a mi soha dicséret nélkül nem nevezendő Mátyás királyunkat”, az „ördögös” Nagy Lajost, de legtöbbször mégis csak „jó őset, vitéz Szigeti Zrínyi Miklóst. Lépten-nyomon a maga emlékeit, élményeit emlegeti, a *láttam, hallottam* kifejezés majdnem minden lapon előfordul. Utal a harmincéves háborúban szerzett emlékekre, a törökkel vívott küzdelmekre. „Láttam oly ijedtembereket, akik szaladtak, hogy mikor vágta az ellenség, nem érzette”. „Láttam ötszáz törököt belehalni a Mura vizében, csak azért, hogy elveszett volt ijedtekben az eszek, és egy hajításnyival alább lévén az kelő avagy gázoló hely, nem találták meg”. A sok harcias emlék közt ilyen apró kis idilli-művészi emlékek is felbukkannak: „A veszedelmet úgy kell tartani, miként az essőt és szélvészt. Láttam egy képet egy olasz úrnál, ahol nagy fergetegben és esőben egy kis evetke a farkával befedte magát, és jó reménségben volt, oly felírással: *durabo* (kitartok)”. Az egyéniség a legszárazabb és legelméletibb fejtegetésekben is elárulja magát. Mikor a „tisztesség” szeretetére buzdít, hozzáteszi: *expertus loquor* (tapasztalatból beszélek). Máskor egy-egy sóhajtás, beszúrás, vagy jegyzet mutatja, hogy az író magára gondol; „Oly időben születetni, avagy oly seculumban élni, ahol a te geniumodhoz való állapotok vannak – nagy szerencse” – sóhajt fel egyszer.

A történelmi példák, katonai feljegyzések közt pompásnál pompásabb lélektani-erkölcsi megfigyelések, jellemzések váltogatják egymást. Olyan ember szól itt, akinek mindennapi kenyeré az elmélkedés, a magába-nézés, az emberek megfigyelése. Zrínyi a magyar irodalomnak első gyakorlati etikai gondolkozója. Ilyen finom megfigyelésre és emberismeretre vall pl. az a jó tanács, hogy a vezér tanácsadói között ne igen nyilatkozzék szándékáról, mert „ha az elein a maga tetszéseit kimondja, minden ember azont fog mondani; ha utolján, azok, akik ő előtte más tanácsot mondtak, megszügyenlik magokat”.

De Zrínyi nemcsak gyakorlati elmélkedő. A történelmi fejtegetések és a katonai szabályok rései közt helyenkint meglepő, olykor egyenesen szédítő mélységekre nyílik kilátás. Ez a vitéz katona, ez a gyakorlati szakíró, mélységes filozófiai iskolázottsággal rendelkezik. Átgondolt, egységes, minden részletben megnyilatkozó, bölcséleti és teológiai gyökerű világnézete van. A legkisebb dolgokat is a legnagyobb elvekhez, az Örökkévalóságához és a végtelen arányokhoz méri. „Nem mondhatni egy országot boldogtalannak, az ki sok időközön által és sokáig hervadhatatlanul állott virágjában, és már alább kezdett szállani, mert ez a vége a világi dolgoknak; és nem mondhatjuk boldogtalanságnak azt, hogy ennek ez világi törvénynek alája vettetett, holott minden más is úgy vagyon”.

A 16. aforizma az álmokról és látomásokról szól. Ebben az egy lapnyi kis elmélkedésben benne van egész lényé. Egy egész kis lelkidráma folyik le előttünk: a babonás század gyermeke, a realista életismerő, a víziókat tényként feljegyző ókori történetírók tanítványa és a keresztény filozófus között. Szabad-e hinni az álmoknak? – ez a kérdés. Tehát: honnan jönnek az álmok? Isten akaratjából-e vagy „csak az étkeknek füstölgő emésztetlenségéből?” Meg kell vallania, hogy sokszor megálmodta maga is a jövőt, a Szentírás is bőségesen tartalmaz álombeli jövendöléseket, Brutusnak is megjelent álmában Caesar szelleme és jóslat. „Minekünk, kik keresztyének vagyunk, nem szabad az álomnak hinnünk ... Mindazonáltal bizonyos, hogy a lélek bennünk nem aluszik, hanem fáradoz” alvás közben is. Olvasott olyat is, hogy a lelkek, a szellemek adnak jelt az álmok által, „mivel sympathiája vagyon egy

léleknek a másikkal”. Ezt sem hiszi, bár száz példáját látta „az álom jövendőjének”. A végső következtetés a gyakorlati, cselekvő keresztény emberé: „En mindazonáltal concludáлом (végső következtetésem): az álomnak nem kell hinni, és ha nem tudom micsodás rettenetes leszen is, ne rettenjen meg a vitéz hadnagy tőle. Álom, esős idő: mind elmúlik; az Istennél vagyon a jövendő, önála a szerencse és az ember szíve; Ő ad szerencsét, mikor akar, mikor tudja hogy jobb; légyen az Ő neve dicséretes”.

Külön tanulmányt érdememé Zrínyi prózai stílusa. Ez a kemény tettek-embere, aki valójában nem szívesen és nem könnyen, hazafias szolgálat-képpen írt, *akar* jól írni: mint ahogy mindent, amihez hozzányúl, jól akar végezni. („Fáradtam rajta, hogy jól magyarul írjam” – mondja a *Szigeti Veszedelem* bevezetőjében.) Pedig ez éppen nem könnyű dolog: csupa olyan dologról ír, amiben nincs előzője: maga kénytelen nyelvet teremteni, szakkifejezéseket alkotni. Egy-egy nehezebb szónál hosszan is elidőzik. „En nem tudom miképpen ezt a szót magyarul nevezni: *virtus*, maga (noha) a nélkül semmik vagyunk. Virtus a vitézség, virtus az állhatatosság, virtus az okosság, egy szóval minden jót teszen a virtus”. (77. aforizma.) Prózája a régi magyar irodalomnak talán legegységibb stílusa. Egy mondatáról is rá lehet ismerni. Valami katonás keménység, határozottság, egyenes nekivágás a főjellemezője, de ugyanakkor valami huszáros könnyedség, megragadó lendület és frissesség is. Semmi teketóriázás, semmi körmönfonság, semmi kerülgetés. Kurta, szinte kopogós mondatok, a rögtönzött élőbeszéd nyelve, de a kevés-szavú katonatiszt beszédéé. „Az hír olyan, mint a hegyről gördülő hó, az mely mind többet többet ragad magához. A hír messzéről ha jön, mindenütt nevelkedik: valaki száján általmégyen, mindenkinek az ő passióját magához veszi. És ennek hadi dolgokban van inkább hatalma. Nagynak, rettenetesnek, számosznak mondja a hír az ellenséget, akit ha meglátsz, mind kicsin, mind félénk, mind kevés. Gyakorta így vagyon, de nem mindenkor; történik olykor, hogy kisebb a hír hogysen a valója”.

Néha – ez is a rögtönzöttségre vall – összehányt mondatok: megérik, hogy mikor elkezdte, még nem gondolt a mondattömb végére. A szerencsés órákban lélekbemarkoló szenvedélyes pátosz: „Ó egek! Ó Isten! miért hoztál ki minket Scitiából... De miért kelljen elvesznünk, avagy kétségbeesnünk, még csontjainkban velő, ereinkben vér, míg Isten menyországban az mi bizodalunk lehet, míg karunkban kopját, markunkban szablyát szoríthatunk?” Meglátszik, hogy sokat olvasta Pázmány írásait, ízlelte és élvezte a nagy magyar beszélő szavai mézét és tudatosan tanult is tőle. Ő is telehinti lapjait közmondásokkal, közmondásszerű szólásokkal, pázmányias, fogható képekkel, hasonlatokkal, ritmikus mondatokkal, népies fordulatokkal. „Ne menjen ki az te aranyod az erszényedből sóhajtva, hanem ugrálva. – Aki madarat akar löni, nem pengeti a keziját. – Titok kulcsa annak a ládának, ahol a te szerencséd zárva van. – Gyalog az erő, lovas a futás. – Be kell mázolni a horgot, hogy a hal meg ne lássa. – Akinek nem borja, nem nyalja. – Az jóhír olyan, mint a vaslánc, amely nem egy karikából leszen meg, sem hárombul, sem tizből, hanem sokbul. – Ad jobbat az Isten, megsárgul a kalász. – Rossz arcucsapás az, akiért kettőt adnak”.

Mégis egészen más az íze, mint Pázmányénak; egyszerűbb, kurtább, hatásosabb. Egyetlen szeplője – a kor stílusának általános hibája – a sok latin szó belekeverése. Witnyédy levelei is tele vannak evvel. Ma ez megnehezíti olvasását. A kor nem ütközött meg rajta. Kénytelenek is voltak vele: nincsenek még magyar műszavak. Divat is volt, az emberek értették is a latint, nem érezték idegen nyelvnek. Zrínyi nyelvét ez sem képes eltávolítani tőlünk, ha belemelegsünk olvasásába, ma is magunkénak érezzük. Elemezhetetlen kedvesség ömlik el rajta, emberi meleg és meghittség, akárcsak a Mikes Kelemen levelein: a páratlan egyéniség varázsa. Mikor azonban olvassuk, rá sem eszmélünk a formára, annyira leköt a tartalom, az egyéniség, aki szól.

A Szerencse filozófiája.

Semmi sem világítja meg jobban Zrínyi legbelsőbb gondolatvilágát, problémáit, küzdeléseit, de egyszersmind gyökeres és mindent átható keresztény filozófiáját, mint a szerencséről szóló nagyobb discursus: *Hogy egy hadviselő ember a jószerencse nélkül semmi, és micsoda legyen a szerencse.*

A szerencse a humanizmus és a barokk két századának egyik legkedveltebb, legdivatosabb, legtöbbet fejtegetett témája. Tele vannak vele a költők művei, tele a történetírók és az elmélkedők, sűrűn kerül elő jelképes ábrázolása a freskó-festészetben. A *Szigeti Veszedelemnek* is szinte sablonosan visszatérő témája ez: a forgandó szerencse, amely állhatatlan és megfoghatatlan, amely nem kímél senkit, legfeljebb ideig-óráig az erőt, és amelyet nem lehet „lábunkhoz kötni”. A prózai írásokban is sűrűn foglalkozik Zrínyi a szerencse mivoltával, jelentőségével. Sokat és sokfélet mond róla; gondolatain nyomot hagytak a nagy írók és költők ide vonatkozó eszméi, első sorban a nagy mester, Macchiavelli. Zrínyinél azonban a szerencséről szóló elmélkedés, helyesebben a szerencse nevén emlegetett nagy problémával vívott lelki küzdelem, sokkal nagyobb mélységekből fakad, mint a század sablonos versikéiben és az antikizáló írók stílusgyakorlataiban. A legmélyebbről jön, az egyéni élmény, az életsors, az életirányító nagy elhatározások, az egész világgal szembeszálló, azt maga ellen kihívó lángelme tragikus forrongásából. És a legmagasabb régiókig emelkedik Zrínyi gondolata: a teológia és filozófia legnehezebb, legbonyolultabb, legátfogóbb problémái örvénylenek itt az ártatlannak látszó, sablonosan, szinte játékosan hangzó elmefuttatásokban. Nem kisebb dolgról van itt szó, mint a végzet és a szabadság, az isteni mindenhatóság és az emberi szabadakarat viszonyáról, lényegében ugyanarról a nagy kérdésről, amely a kor nagyszerű katolikus teológiai irodalmát két nagy szembenálló táborra, a tomisták és molinisták táborára választotta, és ez a két tábor még napjainkban is szemben áll egymással. De legmélyebb gyökerében összefügg Zrínyi problémája avval a nagy teológiai alapkérdéssel is, amelynek különböző megválaszolása, áttéve a megigazulás síkjára, voltaképpen a katolicizmus és a protestantizmus közt talán a legalapvetőbb különbség. Olyan súlyos és nehéz problémák ezek, olyan finom, sőt hajszálfinom megkülönböztetésekkel kénytelen itt dolgozni, aki el nem akar csúszni a síkos pályán, hogy a legjobb szaktudósokat is próbára teszi. Nem lehet csodálni, hogy Zrínyi egyes idevágó kitételei – olyan különböző időkből valók és olyan különféle kapcsolatokban előkerülők! – néha ellentmondani látszanak egymásnak, főleg, ha olyan ember olvassa őket, aki nem ismeri az író gondolkodásának egészét és nem látja eszméinek a század nagy teológiai gondolatépítményeivel való belső összefüggését. Mert aki ezekben otthon van, az előtt tisztán áll, hogy Zrínyi pontosan és szabatosan a katolikus-skolasztikus gondolkodás elveit fejté ki, egy Pázmánynak is becsületére való határozottsággal. Ám amíg ezt a tiszta látást egyénileg kiharcolta magának, a belső lélekrengéseknek egész világán ment keresztül, és ennek a belső vulkánizmusnak remegése színezi hangját!

A 6. discursus nagy erővel és félreérthetetlen világossággal foglalja össze idevágó gondolatait, a vak istenasszonyról, akinek Fortuna nevet adtak az emberek, de aki „a filozófusoknak az álma, amelyet a mi keresztény hitünk elrontott”. „Hogy igazat mondjak, ez a hatalom, akiről szólunk, semmi nem más, hanem maga az Isten, amennyire közbenveti Istenségét, a mi mind akaratunkban, mind cselekedetünkben, és a maga végére viszi a dolgokat... Az Isten megengedi ugyan, hogy törődjünk, fáradjunk a világi állapotokon, de ő azt a véget hozza ki, akit akar... Ihon tehát, akit Isten hozzáteszen a dolgoknak kezdetéhez, amelyek mi hatalmunkban vannak, az alkalmatosságokat, kiket előnkbe ad, utakat, amelyeket megcsinál és könnyebbít, akadályokat, melyeket az mi könnyörgésünk elvesz és vesz, és hogy egyszóval megmondjam, amikor a maga hatalmasságának karját dolgainknak véghezvitelére és segítségére közbenteszi: ezek azok, akiket mi hívunk szerencsének, ez az a Fortuna”. Ez az

isteni beavatkozás azonban nem a csoda országából való, hanem a természet törvényein és a szabad emberi cselekvésen keresztül történik. „Az Isten nem mindenkor akar csudákat csinálni, és nem bontja fel a dolgoknak rendit az emberek jámborsága miatt... Illendő az ő rendelkezésének törvényéhez és uraságának könnyebbüléséhez, hogy engedjen a következő okoknak szabad folyást, az magok tehetsége szerint, ez iránt, hogy az erősebb és hatalmasabb meggyőzze az erőtlenebbet és uralkodjék rajta, hogy azok, akiknek több tudományok és vitézségek vagyon, győzedelmesek legyenek magok ellenségén ... Mikor osztán választ valakit, hogy ez világnak vétkeit őáltala megorvosolja, avagy valamely országnak nyomorúságait megjobbítsa: akkor bizonyára magára veszi annak gondját; akkor ő talál néki okokat és alkalmatosságokat, hogy nagy dolgok nyúlásához szíves legyen, akkor ő önt az szívében bátorságot, elméjében értelmet, ő emeli fel az ő lelkének kívánságát, ő ad erőt és töredelmességet a véghezvitelhez, ő megtébolítja az ő ellenségét, és kézen fogva viszi a győzedelmekre és triumphusokra. Ez szerencse, és nem más; az Istennek kezében vagyon annak az üstöke, oda teszi, a hová akarja; nem akarja pedig másuvá, hanem az ki maga is segíti magát”. Minthogy tehát az Isten a maga részét mi általunk végzi el, joggal mondhatjuk, hogy a sors, avagy szerencse „nem más, hanem az mi elménknek szülése és operációja, és nem egy az okok közül, akik által ez a világi rendelés viseltetik ... A szerencsének formája és alkotmánya az emberben magában kovácsoltatik”.

„A század Fénixe.”

Zrínyi ekkor harmincadik éve körül jár. Az az erősen egyéni, férfiúi jellem, amely már a gyermekben oly jellegzetesen megmutatkozott, erre az időre már egész gazdagságában és erejében kibontakozott. A hatást, amelyet fogékony lelkekre tett, talán legsokatmondóbban jellemzi a francia Coligny herceg feljegyzése; ez egy évtizeddel utóbb azt írja róla, hogy négy dolgot csodál benne: méltóságos, tiszteletet parancsoló megjelenését, okosságát és ötletességét, előkelő modorát és ritka műveltségét, és végül azt, hogy nem tűrt hízélgést. A méltóság, az imponáló fellépés olyan embernél, aki mint Zrínyi, a szerénységnek is megtestesülése – bosszantja, ha nagyságot lát, arcképét jóformán erőszakkal lehet csak megszerezni – valóban a belső nagyságnak kisugárzása. Aki közelébe kerül, akarva, nem akarva a lenyűgöző nagyság erejét érzi, a „nagy és széptermetű, lelkű s ábrázatú embert”, akinek Bethlen Miklós is bemutatja. Ezt a súlyos benyomást az az érzés árnyalhatta, amelyet a tiszta emberrel való érintkezés kelt bennünk. Ama ritka emberpéldányok közé tartozott, akiknek jelenléte akaratlanul és észrevétlenül is nemesítőleg és vonzólag hat. Esterházy Pál rajong érte, Vitnyédy „holtig adorálja”, Bethlen Miklóst egész életére megigézi. Mély, ösztönös szemérem lakott benne; amit a *Szigeti Veszedelem* előszavában ír, hogy szerelemről is írt, „de csak csendesesen”, egész erkölcsi valójára jellemző. Egy Marino-kötetbe maga is odavet egy olasz versszakot; nem is ügyetlenül próbálja utánózni a bámult poétát; de jellemző, hogy ebben a kis dalban nyoma sincs Marino ingerlő erotikájának: végig kedves és szemérmes marad: az „igazmondókat szerető, részegest, hazugot, félénket gyűlölő” Zrínyi (Bethlen M.) írta. Arra vall az a nemes büszkeség is, amelyet minden sora és minden tette sugall. A hízélgést nem tűri, de azért tisztában van a maga „geniumjával”. A tömeget a tapasztalt emberismerő szánó fölényével nézi le; a *Szigeti Veszedelem* és az *Áfium* bőséges idézetekkel szolgálnának erre. A tiszta lelkiismeret („conscia mens recti”: ezt szívesen idézi!), az egész életét szolgálatként élő ember nagyszerű, csendes fenség öntudata kíséri végig életén. Sohasem kímélte magát, mindig a legnehezebbet követelte magától, de elnéző tudott lenni az emberek gyöngéivel, középszerűségével szemben. Ha szent cél, az ország érdeke kívánta, akár az önmegalázásig tudott alkalmazkodni hozzájuk, mint Batthyányi Ádámmal, Nádasdyval, sőt Montecuccolival szemben is nem egyszer megmutatta. Vitnyédy egyszer egyenesen azt írja, hogy az ország kedvéért „térdet hajta rosszakaróinak”.

Az élet, a cselekvés, a gyakorlat embere volt; minden elméletet fogható, elérhető, egyszerű célok szolgálatába állított, és csak ezekért becsült, de a gyakorlati részletecéloknak egy nagy egyetemes cél adott értelmet: az ország felszabadítása. Ezt pedig legmélyebb vallásos meggyőződése tette szentté, naggyá, mindenekfelett valóvá. Semmit sem vetett meg, ami az élet teljességéhez tartozott, az anyagiakat sem. Kitűnő érzékkel kezeli birtokait, nagyarányú kereskedelmet folytat szárazon és tengeren, külföldi piacok szerzésén fáradozik és három országra levelez e célból. Mikor meg akarják akadályozni a stájer rendek, hogy marháit az olasz piacokra hajtassa, hosszú levelekben tárgyal Rákóczy György embereivel, hogy a Rákóczyakkal közösen, az ő szuverenitásuk védelme alatt folytathassa országos kiviteli vállalkozásait. De óriási anyagi értékeit magától értetődő egyszerűséggel költi rá jóformán az utolsó fillérig – király, ország, osztrák tartományok helyett is – katonáira, hadivállalkozásaira, sőt a császári seregek éllemezésére.

Van benne valami a szó legnemesebb értelmében vett impresszionistából is. Harci kalandjai megtanították a pillanat döntő jelentőségére, a hirtelen áttekintés, a villámgyors elhatározás értékére, a bátor következetlenséget többre becsülte a merev elméletieskedésnél. A kockázat, a „szerencsétetés” bátorsága tudatosan hirdetett elve volt; a szerencsét éppen úgy a jó hadvezér lényeges kellékének vallotta, mint Cicero és a renaissance gondolkodói. Csakhogy a szerencse nála, mint láttuk, nem a mythologia és a humanismus játsszi istenasszonya, sem a sötét, értelmetlen végzet, hanem egy mélységesen keresztény filozófiának, egy egységes bölcseleti-teológiai világnézetnek minden oldalról átgondolt és átélt termékeny, életalakító eszméje. Mert a filozófia az ő lelkében – mint a megújhodott nagy-skolasztika korának fiához illik – elválaszthatatlanul összeolvad a teológiai világfelfogással. A jezsuita iskolában kiirthatatlanul megerősödött benne az egyszerű, meleg, érzelmi vallásosság is. Bécsben mindvégig legkedvesebb imádkozóhelye a karmeliták templomának Mária-oltára. Leányainak első nevéül a Szent Szűzét választja. Győzelmes portyázásai után legsietőbb dolga a zsákmányolt zászlókat szétküldeni magyar és német városok templomai számára. A jezsuitákkal, első nevelőivel, végig meleg barátságot tart; ahol teheti, előmozdítja érdekeiket; ők is nem egyszer latba vetik érte befolyásukat; P. Miller, Lipót jezsuita gyóntatója, Zrínyinek a bécsi udvarban legodaadóbb barátja. Föl-fölmerül ebben a vallásos érzületben mindvégig valami a középkor népies ízű, naiv motívumaiból is – akárcsak a nagy francia humanista Bodin-ében, akinek Demonomaniáját könyvtárában őrizte. De valahányszor valami efféléről szó van, megmozdul benne a humanista kritikai szellem is. „Ego non credo” – írja könyve margójára egy ilyen csodaeset olvastakor. Az álmok jóserejéről szóló értekezésében szinte nyomon lehet követni a modern humanista és teológus fölényes harcát a babonás tömegszellem ellenében.

Mert Zrínyi hite ilyen „modern”, azaz XVII. századi vallásosság, amely átment a klasszikus műveltség és a teológiai elmélyülés próbakövén. Egy bibliai idézetgyűjtemény margóján el-elárulja magát az az értelmi harc, amelyet egy-egy probléma végiggondoltakor vívott magával. De ez a harc nem a hit és a hitetlenség küzdelme, hanem az erős szellemé, aki értelmes hitet akar kivívni magának, és nem tud megállni, míg el nem jut odáig. Hite rendíthetetlen; akár gyermekinek is nevezhetnők azt az abszolút Gondviselés-hitet, amely minduntalan feltör írásaiból. A történelemben mindenütt „Isten dolgát” látja. „Jól tudja kegyelmed – írja huszonnyolc éves korában Batthyányi Ádámnak – hogy a vitézség nem a földi embereknek, hanem a hatalmas Istennek dispositiójában áll”. De ez a hit erősen „értelmes hódolat” a szónak egyenesen teológiai értelmében, mint azt a legnehezebb problémákról (pl. a szerencséről) szóló mélyreható fejtegetései mutatják. Csak a teológiailag iskolázatlan szem nem látja ezt meg írásaiban, csak az beszélhet nála világnézeti törésről, ellenmondásról, heretikus gondolatokról. Belső harcai, keserű vívódásai ugyancsak vannak, de ezek nem hitbeli és nem bölcseleti természetűek. Zrínyi nem az elméleti ember típusából való: a cselekvés férfja ő; a szablyáé, nem a pennáé. Tragikuma nem a kereszténynek, hanem

a magyarnak tragédiája: a kardot bénítják meg kezében, akaratát nem engedik egész királyi erejében kifejlődni. De éppen ezért lehetett óriási arányú cselekvő energia, mert óriási arányú szilárd, termékeny, a kétely férgétől szuverénül ment, átélt világnézetből táplálkozott. Ez a világnézet, a nagy barokk-kor zsenijéhez illően, mindent átfogó egységben lát, életet és halált, természetet és természetfölöttit, Istent és embert. A *Szigeti Veszedelem* Istene „egy szemfordulásból” nézi meg a világot. Ilyen egységesen lát mindent ő is – úgy, amint a XVII. század nagy katolikus teológiája közvetítette hozzá, mégis egyéni átélésben, olyan egyéni módon, amilyenre csak egy Isten kegyelméből való lángelme képes.

Ez a mély filozófiai háttér azonban csak ritkán villan meg a fejtegetések mögött. Az uralkodó hang a gyakorlati emberé, a vezéré és a hazafié, akit mindenben és mindig elsősorban egy dolog érdekel: *hogyan válik a magyar alkalmassá a nagy cél megvalósítására*. Ez a nagy cél, ennek a nagy elszánásnak tüze az, amely átsüt a szakszerű fejtegetések szűrkeségén és majd minden lapon a szenvedélyes drámaiság erejével lobban fel. Tacitus egy során, amelyben arról van szó, hogy egy sereg legyőzte a másikat, mert jobbak voltak a fegyverei, így csattan fel a nagy egyetlen szenvedély: „Ihon, magyar katona, ihon hajdú, a te fogyatkozásod. Ha én katonának azt mondanám: viselj muskétát és píkát, ne hágj ki az te rendedből, mit mondana nekem? legelőször megnevetne, azután meggyűlölné. Hej-hej, hun van a magyarnak régi jó híre! kivel németeket, olaszokat, törököket feljülhaladta; vajjon olyan könnyen nyerték-e a magyarok Pannoniát, amint most hadakoznak? Egy korbács az ő bizodalma, egy futó ló az ő reménysége ... Megbocsássatok, magyarok, igazat kell mondanom! Nem különben mint a ménes avagy barom járása, egy csoportban nincs több tisztviselő egy hadnagnál, senki nem néz rendtartást, senki nem kívánja, sőt gyűlöli. Nemcsak ebben vagyunk rendetlenek, de rendetlenek mindenben. Más nemzetek könyveket írnak seregek rendeléséről, mi pedig azokat nevetjük; mennyi mesterség és tudomány kívántatik ahhoz! minékünk elég, ha sok és számos hadunk. De hun van annak is fegyvere? Egy kis puska. Ó nyomorult! s azt tudod-e: azzal várakat veszesz, sáncokat megszagatsz, vered az ellenséget? ha egyszer kilövöd, veszett vagy; meddig másszor megtöltöd, addig a muskatéros négyszer lő... Tudod-e azt, hogy a lengyel solner fegyverdereket, puskát, kopját, a gyalogja muskétát, német, olasz, minden nemzetség viseli áztat: elég a magyarnak egy pánczérváll, avval mész-e az eleven tüzre? Hízlekedjél magadnak, amint tudod, én igazán megmondom”.

Valóban, megértjük ezek olvastán a kortársak csodálatát. Vitnyédyét, aki nem győzi hirdetni róla, hogy Zrínyi az a Főnix, akiből csak egyet ad Isten egy századnak, – Bethlen Miklós lelkes felkiáltását: „Akkor magyar ember hozzá hasonló nem volt, sőt az én vékony ítéletem szerint Bethlen Gábortól fogva maig sem”.

V. „A század hitványsága.”

Harc a nádorságért.

A *Vitéz Hadnagy* 5. discursusa – amelynek írását Széchy meggyőző érvelése alapján 1651-re tehetjük – egy súlyos csalódás emlékét őrzi, az elsőét azok közül a végzetes, egész életét beárnyékoló csalódások közül, amelyek olyan sötét következetességgel állanak elébe élete nagy céljának megvalósításában. 1650-ben Zrínyi úgy látta, hogy itt a jó alkalom a nagy felszabadító hadjáratra. „Hitemre, azt a conjuncturát soha úgy meg nem lelhattük volna, és az időt a török ellen való hadakozásra, mint ebben az elmúlt esztendőben... Mi lenne ha mindnyájan egyben fognánk? Ha a lengyel egyfelől, olasz másfelől, mi innen, Kazul basa tulsó részről rázni kezdenénk az ottomán fajnak fundamentumit... Mert mindenik kényszerítetik a török kárára. Velencések előttök való okért, pápa hitünk terjedéséért, német azért, hogy idő és alkalmatosság vagyon rá, és ha ezt elmúlattya, elrepül a jó óra ... Megakarná persa is a régi kárait fizetni és jövendőkről magát assecurálni...” Valóban ez az időpont szinte kiáltóan követelte a nagy keresztény összefogást. A török birodalom a gyermek Mohamed szultán alatt belső viszályokkal, anyagi zavarokkal küzdött, a Velencével folytatott háborúban vereséget vereségre szenvedett, a lengyel hatalom IV. Ulászló alatt, miután a tatár és a kozák haderőt leverte, régi erejét látszott visszanyerni, Ázsiában a kazul basák perzsái fenyegették a gyűlölt török uralmat a Van-i zendüléssel. Ám az ország elszalasztotta az alkalmat. „De immáris elrepült ez a fatális conjunctura; a keresztény világ kívánságát és várakozását mind agyonveré talám csak egy miniszternek féléken természete” – teszi hozzá néhány évvel utóbb, mikor végső formába önti értekezését. „De vajki mind másképen tudnám én ezeket replicálni... Jühet annyi resolutio (elszánás) az mi mellyünkben, de oda vagyon immár mindez!” Mikor Zrínyi ezeket írja, már újra könyvei közt ül, egy nagy politikai vereség keserű emlékével szívében, olthatatlan tanulságaival elméjében. Ezek a sorok a legkisebb részletig megértetik velünk azt a szerepet, amelyet ez évek politikai küzdelmeiben vívott.

Az 1655. pozsonyi országgyűlés idején két kérdés körül hullámszik az egész ország érdeklődése. Másfél éve, hogy meghalt Pálffy Pál: új nádort kell választani. És meghalt a király idősebbik fia, az udvar tehát – még apja életében – meg akarja koronáztatni kisebbik fiát, az eddig papnak nevelt Lipótot. Ezt a koronázást fel akarja használni egy régi terv kivitelére: rávenni a nemzetet, mondjon le a szabad királyválasztás jogáról és fogadja el a Habsburg-család örökösödését. Az udvarnak természetesen a második kérdés a fontos, ennek érdekében készíti a talajt. Röpiratokkal árasztják el az országot, amelyek a mai olvasó számára vérlázító szavakkal ecsetelik, milyen gyöngye az ország, mennyire rá van utalva, hogy megnyerje magának az ausztriai ház bizalmát és erejét. A nádorválasztásnak is ehhez a szemponthoz kell alkalmazkodnia; egyelőre nem is sürgős, Lippay primás már második éve helyettesként tölti be az üres nádori széket. Az országgyűlést pedig egyre halogatják: lehetőleg arra az időre, mikor majd sikerül megnyerni a rendek többségét az újelví koronázás tervének.

Zrínyi lelkében, mialatt a horvátországi rendekkel az országgyűlésre készülődik, egy óriási terv körvonalai bontakoznak ki. Itt a kedvező alkalom; ha nádorrá lehetne, kezébe jutna a hatalom, hogy valóra váltsa terveit, megszervezze az országot, kialakítsa azt a hadsereget, amelyről álmodozott, és rávegye az udvart a nagy háborúra, amely nélkül nincs az országnak feltámadása, s amelyre oly kedvező a történelmi időpont. Maga az első lépés, a nádori méltóság elnyerése, egyáltalán nem is látszhatott elérhetetlennek. Hiszen Pálffy elődje,

Draskovich is a báni székből került a nádori méltóságra. Lehetetlen volt nem éreznie nemcsak a maga rátermettségét, hanem azt is, hogy nincs az országban ember, akit össze lehetne mérni vele. Országszerte sok volt a híve, biztosan számíthatott a horvátországi rendekre, a magyar urak közül is mindazokra, akik hozzá hasonlóan érezték a török hódoltság tarthatatlanságát. Eleinte azt is hihette, hogy az udvar támogatására is számíthat. Tudta, hogy a király becstüli: a tábornoki és a horvát báni kinevezés világosan mutatta ezt. Nem volt oka tartani Lippaytól és a katolikus egyházi vezetőktől sem, hiszen rendíthetetlen katolikus meggyőződése mindenki előtt ismeretes volt; erről fegyverrel is tanúságot tett néhány évvel ezelőtt. Hitte, hogy számíthat a protestáns rendekre is, hiszen nem volt titok, hogy a vallási ellentétek vitáiban mindig a csendesítő, kiegyenlítő szerepét iparkodott játszani, és katolikus részről ő képviselte a legtürelemesebb álláspontot. Joggal gondolhatta tehát, hogy a protestánsok, akik az országgyűlésen immár kisebbségben lévén, protestáns nádorra nem számíhattak, szívesebben fognak melléje állni, mint bárki más mellé a szóbajöhető jelöltek közül.

Amint egyszer elhatározta magát, a minden tettét jellemző határozottsággal, körültekintéssel és szívóssággal fogott hozzá terve megvalósításához. Szándékából nem csinált titkot. Nemcsak barátaival értett szót, hanem Bécsbe is elment, hogy az udvari köröket is rávegye. És a helyzet nem látszott reménytelennek. „Én nem régen Bécsben voltam – írja egy levelében 1655 februárjában – úgy tetszik, hogy nagyobb respektussal voltak hozzám most az német urak, hogyszem azelőtt; bizony azt is Nagyságod kegyelmességének köszönhettem, mert Nagyságod gráciája, kivel egyszer másszor is látogatott, tettek ünálok is considerabiliorem (figyelembe veendőbbé). Mindazonáltal semmi bizonyos reménységem még nincsen, hogy üfölsége candidatusok köziben méltóztatik-e tenni. De bízom Istenben és az nagyságod fejedelmi assistentiájában”.

Zrínyi és II. Rákóczy György.

Ez a levél (bőségesen megtűzve titkos írásjegyjű részekkel), II. Rákóczy Györgynek számol be a nádorságért tett lépéseiről. Ez nem első levele az erdélyi fejedelemhez. Ekkor már, úgy látszik, évek óta bizalmas érintkezésben áll Rákóczyval. A fejedelem öccse már négy évvel előbb családja jóakarójaként emlegeti; a fejedelem bizalmas emberei többször megfordultak Csáktornyan. Rákóczy egyszer szép hátslólal kedveskedik neki, Zrínyi pedig kéziratait küldi meg olvasásra, és biztosítja a fejedelmet, hogy hű lesz hozzá, amíg csak egy csepp vére marad. Levelezésük meleg, bensőséges hangja Pázmánynak és I. Rákóczy Györgynek hasonló levelezését juttatja az ember eszébe. Zrínyi leveleinek udvarias, szerény, szinte alázatos hangján is átérzik a nagy ember önérzete. Tisztában van vele, – hiszen nem egyszer értésére adta – hogy a fejedelem nagyrabecsüli hű ragaszkodását, viszont ő maga nemcsak a nagy névnek és a szuverenitásnak, a „magyar fejedelemnek” kijáró tisztelettel tekint az ifjú Rákóczyra, aki őt „atyjafiának és öccsének” fogadta, hanem nyilvánvaló optimizmussal, valami gyöngéd és féltő szeretettel. Rákóczy az ő szemében ebben az egyetlen komoly magyar reménység, „az kit az Isten sok kegyelmességgel, úgymint hazájához való buzgó szeretettel, vitéz fejedelmi szívvel és ehhez ennyi triumphussal és győzedelmekkel megáldott, az kit az Isten magyar nemzetnek megvidámítására megkezdett kegyelmesen mutatni, mint szélvészűl hanyattatott hajónak, aki semmit szélvészűl és sötétségnél, kétségnél többet nem látott, égen való csendes derülést és verőfényt”.

Csakugyan, Rákóczy ebben az időben hatalmának és dicsőségének tetőpontján állt. Csak az imént verte le a moldvai lázadást, semmisítette meg Lupuj vajdát, és győzelmes hadjárata mindenfelől feléje irányította a gyilkos békében tespedő magyarok szemét. Annál is inkább, mert hiszen nemrég ajánlotta fel a királynak szövetségét egy török elleni hadjáratra. Nagyravágyó álmai, a lengyel, sőt a magyar korona felé szálló kalandos gondolatai még nem voltak ismeretesek. Úgy látszott, hogy semmiképpen sincs ok félni tőle, és minden jót lehet

tőle várni. Ezekre a reményekre nagyon jellemző apróság, hogy egy lakomán maga a nyitrai püspök, Szelepcsényi György köszönti fel a fejedelmet, és iszik dicsősége emelkedéséért. Erre Zrínyi, aki egyébként sohasem ivott bort, maga is kiüríti kelyhét, mint a többi urak „késsel csapván el fölöt”. Bécs azonban nem nézte jó szemmel a protestáns erdélyi fejedelmet; egy pillanatra sem némult el a gyanú, hogy ő is atyjának nyomába talál lépni. A katolikus főurak harciasabbjai és a püspökök elsősorban az amúgy is folyton forrongó, sérelmeiket panaszoló protestáns rendek nagy támaszát és reménységét látták benne. Zrínyi vele való sűrű levelezésének és a kettőjük közti követjárásnak előbb-utóbb bizalmatlanságot kellett keltenie. Azért leveleiben nagyon óvatosan fejezi ki magát, titkos jegyeket alkalmaz, a legkényesebb dolgokat nem is bízza papírra, és ismételten kéri a fejedelmet, hogy érintkezésüket szigorú bizalmassággal folytassa. Természetesen mégsem maradt egészen titokban ez a gyanús barátság, annál is kevésbé, mert Zrínyi nem egyszer elárulta érzelmeit. A helyzetet legjobban jellemzi egy későbbi adat; mikor Rákóczynek lengyel törekvései nyilvánvalóvá lettek, egy keresztelőn Wesselényi azért emelt poharat, hogy „Rákóczy fejedelemnek mostani föltett szándékában nyaka szakadjon”; Zrínyi erre evvel az erősen pázmányi ízű mondattal vág vissza: „nem erre iszunk, hanem arra, hogy Isten segítse meg, mert ha Erdély elvész, Magyarország is bukik”.

A nádorválasztás előkészületei között Zrínyi elszánja magát és nyíltan Rákóczyhoz fordul pártfogásért. Ez a pártfogás igen sokat jelentett, hiszen Rákóczy nemcsak mint a legközelebbi protestáns hatalom volt befolyással a protestáns rendekre, hanem úgyis mint magyarországi nagybirtokos, tekintélyével, gazdagságával, dicsőségének presztízsével. 1653 őszén Zrínyi emlékiratot küld a fejedelemnek, amelyben – óvatosságból harmadik személyben szólva magáról, mintha egy meghitt embere írta – „igaz lelkiismerettel és tökéletes magyar szabadsággal” kifejti a nádorválasztásra vonatkozó gondolatait. Vácsolja az európai helyzetet, amely olyan roppant fontossá teszi, hogy arravaló ember kerüljön a nádori székbe. A császár beteg, a spanyol király gyermektelen, és ha meg talál halni, akkor „az európai státus felfordul, mint az komédián való scéna, immár is kezd a successió (öröklés) végett nagy zenebona támadni”. A török birodalom egyre gyöngül; „bizony, ha volna erős és körmös kéz, most volna a törököt lehetséges megtántorítani, holott szemlátomást látni az ő monarchiájoknak kisebbülését, az melyet adjon Isten a mi időnkben érnünk még jobban!” Az előjelek azonban nem arra mutatnak, hogy az udvar az ország érdeke szerint akarná betölteni a nádorságot. Sorra veszi a szóhajóhető jelölteket, és kimutatja, hogy „szégyenünkkel meg kell vallanunk, egy sincs érdemes országunkban erre a tiszteletre”. „Azért itten az én uramnak, Zrínyi Miklósnak önagyságának, azt az modestiát (szerénységet), akit a maga személyinek emlékezetiben szokott viselni, le kellett tenni, és mind erőtelenségét meg kell vallani, mind elegendőségét nem tagadni.” Sem vágya, sem érdeke ugyan a nádorság, de mivelhogy a hazája-szerető magyarnak nem azt kell tekinteni, hogy mi kedves, hanem micsoda hazájának jobb és hasznosabb, meg kell mondania, hogy egyiknél sem tartja magát alábbvalónak, „ha nemzetit, ha esztendeit, ha készségeit, ha cselekedettel tett bizonyosságait, ha hazájához való szeretetét – akivel bizony mindeneket meggyőző – tekinti. Haszontalan volna nagyságodnak az én uram éjjel-nappal azon való törődését: miként szolgálhasson hazájának? haszontalan volna buzgó szívéből való gyakor mondásit és beszédit számlálnom. Elég azt mondanom, ha többet nem mondhatok, hogy urának, hazájának, nagyságodnak és minden jó magyarnak senki bizony nem tud többet, sem kíván többet szolgálni, mint az én uram, senki úgy magát nem kész fogyni, mint Önagysága.” Kéri hát Rákóczyt, hogy álljon melléje, de egyelőre ne nyilvánosan, mert „az rossz magyarok s ehhez az magyarra örök gyűlölség-hordozó németek” olyan gyanússá tették a fejedelem nevét, hogy róla még csak jót mondani is szentségtörésnek számít az udvar előtt.

Zrínyi és Lippay primás.

A nádorság kérdésében Zrínyi élesen szembekerül Lippay György primással, a királynak a magyar ügyekben megbízható emberével. Az érsek, ez a hatalmas, vérmes, keményakarátú, parancsolásra és harcra termett ember, éppen úgy Pázmány mellett szerzte döntő benyomásait, egyházi és politikai szempontjait, mint Zrínyi. Csakhogy ő még – húsz évvel volt idősebb Zrínyinél – a harcias, a Bethlen ellen küzdő Pázmány környezetéből indult ki és legfogékonyabb éveiben élte át Bethlen győzelmeit, a főpapok bécsi menekülését, a magyar katolicizmusnak nagy megaláztatását. Ezeket az emlékeket hozta magával a főpapi székbe. Egyébként igaz tanítványa Pázmánynak. Van érzéke a kultúra iránt: Pázmány egyetemét ő kezdi kibővíteni jogi fakultással. Kemény magyar, aki fölfelé sohasem csinált titkot véleményéből és Bécsben „fáradtig elől-beszéli nyavalyáinkat”. Esterházy nádorhoz írt levelei tele vannak keserű panaszokkal a miatt, hogy a bécsi körök nem hallgatnak szavára; a tanácsosok célzatosan elferdítve közlik beadványait a császárral, és „bételjesedik a régi mondás: olyak adnak az királynak tanácsot, kik nem ették az alföldi kalácsot”. Zrínyi törökellenes törekvéseit minden erejéből támogatta. Egyben azonban az ő merevebb egyénisége nem tudta követni Pázmány messzebblátó, rugalmasabb, sokféleszemponútú, történelmi gondolkodásának fejlődését: az öreg Pázmány Rákóczy-barátságát, Erdély-szeretetét nem tudta megérteni. Nagy buzgalommal, sőt szenvedéllyel folytatja a rekatolizálás munkáját; a döntő, egész országrészeket visszahódító főúri áttérések egymást követik. (Nádasdy állítólag 40,000 jobbágyát téríti vissza egyszerre a katolikus egyházba.) A linzi béke rendelkezéseibe sohasem tudott beletörődni, ünnepélyesen protestált ellene, és a linzi határozatok törvénybe iktatását mindvégig ellenezte. Mikor ez mégis megtörtént (1647), akkor sem szűnt meg tiltakozni; ettől kezdve egész politikáját a protestáns sérelmi politika elleni védekezés, és az ellen-reformációs gondolat vezeti.

Mivel a bécsi körökben ennek a politikának készséges szövetségeseket talált, egyidőre szorososan csatlakozik a királyi törekvésekhez, hajlandó feláldozni még a szabad királyválasztás jogát is – hogy aztán később csalódása és hazafias felháborodása a Wesselényi-féle összeesküvés élére kergesse. Így az évek során egyre jobban ellentétbe került Zrínyivel, aki sohasem csinált titkot belőle, hogy az egyházpolitikai szempontokat nem tartja elsőrangúaknak, és szelvében idézték mondását, hogy bár volna százezer jó katolikus, százezer luteránus és százezer kálvinista katonája, hogy kiverhetné velük a törököt. Törvénytisztelte nem tudta megérteni, hogy Lippay megakadályozza a szentesített törvények végrehajtását; gondolkodásmódját jellemzi, amit az 1662-i országgyűlésen mondott a protestáns rendeknek: „Én más valláson vagyok, de a kegyelmetek szabadsága az én szabadságom, a kegyelmeteken esett sérelem, nekem is sérelmem”. Lippay, aki már Pálffy Pálnak sem tudta megbocsátani, hogy a protestánsok szavazataival került a nádori székbe, a választás idejére végképp ellene fordul Zrínyinek. A bán nemsokára megütődve kénytelen tapasztalni, mennyien vannak irigyei és ellenségei. „Sohasem hittem volna, – írja – hogy ennyi nem-jóakaróim legyenek Magyarországon, holott én mindennek szolgálni igyekszem!” Minél világosabb lett, hogy az udvar kegyéből kiesett, annál jobban szaporodtak és annál hangosabbak lettek ezek a nem-jóakarók.

Az elhúzódó tárgyalások során Zrínyi világosan látta a helyzetet, keresztüllátott ellenfelein, de úgy látszik, mindvégig bízott ügye sikerében. Februárban írja Rákóczynak: „Érsek, Puchheim főznek valamit, meglássuk, quid parturiunt (mit hoznak létre), énhozzám mindkettő nagy exhibíciókkal (tüntető jóakarattal) vannak, én is szintén úgy hozzájuk. Nem hiszem, hogy ők hinnének nekem, de bizony én sem önekik”.

Rákóczy csakugyan minden befolyását latbavetette Zrínyi nádorsága mellett. Az udvar azonban – legfőképp éppen az erdélyiek és a protestáns rendek támogatása miatt eleve elejtette Zrínyit. Először azt tervezték, hogy nem töltik be a nádori széket, hanem Lippay fog

kormányozni, mint helytartó. Mikor ez jóformán az egész ország ellenállásába ütközött, egyideig, úgy látszik, Puchheim János komáromi főkapitány nádorságát tervezték, aki Lippaynak és Wesselényinek jóbarátja, és a király bizalmas embere volt; van rá adat, hogy még a török udvar támogatását is megszerezték számára. A rendek azonban hallani sem akartak róla, hogy német nádor kerüljön az ország élére. Így aztán az udvar kénytelen volt a teljes alkotmányosság útjára térni. Zrínyi megválasztását csak úgy hiúsíthatta meg, hogy jogával élvén, nem vette föl a négy jelölt közé. Így történt, hogy nagy többséggel – magának Zrínyinek szavazatával is – Wesselényi Ferenc lett a nádor; a másik sokat bízott jelöltet, Nádasdyt az országbírássággal elégitették ki. (Kialtón jellemzi a történelem fordultát, hogy egy évtized múlva valamennyien, a két Zrínyi is, Lippay, Wesselényi, Nádasdy is együtt vannak a szervezkedni kezdő fölkelés élén!)

Zrínyinek ez a szégyenletes megalázása általános megdöbbenést keltett. „Az urak, mint az agyonütöttek, úgy járnak” – írja Rákóczynek egyik országgyűlési követe. Maga Zrínyi sem tett lakatot nyelvére, és első fölháborodásában kemény szavakat ejtett el az érsek, sőt a király ellen is. A pletyka természetesen szájára vette ezeket, és egyesek már arról suttogtak, hogy Zrínyinek megmérgezésről kell félnie. Ő maga, úgy látszik, az Erdélybe költözés tervével foglalkozott. Haragja azonban hamar lelohadt, néhány hónap múlva már azt írja Rákóczynek: legnagyobb szerencséi közé számlálja, hogy palatinus nem lehetett. Lippayra már csak kesernyés megjegyzései vannak: „Ha pap uram annyit jót kívánna hazájának, amint illenék olyan személyhez, nem mérné embereknek affectióit (hajlandóságait) a maga privatumaihoz, hanem hazánk szükségeihez... De minden fának vagy férge”. Az országgyűlés fényes külsőségek közt folyt tovább, Zrínyi résztvett az ünnepségeken, lakomákon, vadászatokon; az új királyné koronázási ünnepélyén ő vitte a királyi pálcát. Minél jobban elkeserítette Zrínyit a mellőzés, annál nagyobb erővel és nyíltsággal lépett fel az udvar másik törekvése, a szabadkirályválasztás eltörlése ellen. A fényes külsőségek mögött elszántan folyt a harc. Az izgalmat, amelyet a lelkekben fölvert, és Zrínyi lelki állapotát egyaránt jellemzi az az adat, hogy az indulatain rendesen annyira uralkodó Zrínyi, egy alkalommal nyíltan hazaárulónak nevezte Forgách Ádámot, aki hajlandó volt a bécsi javaslat megszavazására. A kormány végül is kénytelen volt meghátrálni, és Lipót főherceget szabad választással, a szokásos hitlevéllel koronázták királlyá. Ezeknek az elkeseredett országgyűlési harcoknak emléke az a *Siralmas panasz* című röpirat, amely elkeseredetten cáfolja az örökletesség mellett felhozott érveket, és vad németgyűlölettel kel ki az udvar és párthívei ellen. Ez a kis irat valószínűleg Zrínyi környezetéből került ki, hihetőleg az ő bizalmas embere, és jogtanácsosa, a luteránus köznemesség egyik vezérembere, a kitűnő tollú Vitnyédy István írta.

Csalódottan, keserű szájjal vonul vissza Zrínyi csáktornyai magányába. Ez a csalódás annál keservesebb, mert akik okozták, akik az uralkodóval elejtették, magyar emberek, régi barátai, akikre számított és további terveiben is számítani kellett. Lippay és Wesselényi aligha sejtették, hogy milyen terveket semmisítettek meg a valóság első pillanatában. Ők csak hatalmi kérdést, az egyházpolitikai viszálykodások elintézésének kényelmesebb módját, pillanatnyi politikai pozíció-harcot láttak maguk előtt; nem tudták, hogy a század legnagyobb magyar álmát ölték meg. A nádori méltóság az ő szemükben csak annyit ért, hogy még egy Puchheimre is rábízta volna, holott Zrínyi terveiben ez az első lépcső volt, ha Isten úgy akarja, talán az egész európai kereszténység megszervezésére: a török hatalom összetörésére. A nagy terv összetört, de romjai alatt az örökké tevékeny Zrínyi gondolatában már egy más terv alapvonalai kezdtek feltetszeni. Újra előveszi könyveit, újra elmerül szenvedélyes elmélkedéseinek világába, hogy megtalálja magát, tisztázza az új célt.

Elmélkedések Mátyás királyról.

Gondolkodásának és tanulmányainak iránya adva volt. Pozsonyból a maga bukásának fájdalmán kívül még egy sajnó sebet hozott magával. A második küzdelem, az örökletes királyság elleni, egyelőre győzelemmel végződött, de Zrínyi tisztában volt vele, hogy ez a győzelem nem végleges. Jól tudta, hogy az uralkodóház az egyszer felmerült tervet többé elejteni nem fogja, és hogy csak a politikai erőviszonyok alakulásától függ, mikor áll elő újra követelésével. A maga sorsán tanulta meg, hogy ha az udvar nagyon akarja, előbb-utóbb meg tudja szerezni akarátának érvényesítésére a magyar rendek többségét, főleg ha olyan idő talál jönni, amikor nem fog akadni köztük hozzá hasonló vezetőszellem, és ha meg talál gyöngülni a magyar önérték nagy támasza, az erdélyi hatalom. Nem tud tehát napirendre térni a kérdés felett. Annál kevésbé, mert az a röpirat, amelyben a szabad királyválasztás ellenségei érveiket kifejtették, és amely az utcáról került kezébe Pozsonyban, kíméletlen magyargyalázó támadásaival még egyre égette önértékét. Legjobban bántotta az érvelésnek az a része, amely gúnyos kicsinyléssel illette legkedvesebb eszményeit, a régi magyar nemzeti királyokat, köztük azt a Mátyás királyt is, akit ő „a mi soha dicséret nélkül nem nevezendő Mátyás királyunk” nevével emlegetett a *Vitéz Hadnagyban*. Mátyás alakja, amely legelső olvasmányai óta vonzza és izgatja érdeklődését, most az eddiginél is ellenállhatatlanabb erővel ragadja meg. Elhatározza, hogy tisztára mossa a nagy király emlékét, és nagyságát abban a hasonlíthatatlan ragyogásban állítja kortársai elé, mely az ő lelkében veszi körül. Most először fog az íráshoz úgy, hogy eleitől nemcsak magára gondol, nemcsak kevesekre, – a felállítandó magyar hadsereg tisztjeire – hanem minden magyar emberre.

Előveszi Bonfiniust, elolvassa és végigelmélkedni a nagy király tetteit. Soha még magyar történetíró így együtt nem érzett hősével, soha még ilyen szenvedélyes líra nem egyesült ilyen fölényes, hideg, sőt kritikai történetiszemlélettel és ugyanakkor ilyen gyakorlati, cselekvő, szinte napipolitikai akarással, mint a *Mátyás király életéről való elmélkedésekben*. Ez egyszer nem, vagy legalábbis nemcsak a katona szemével nézi tárgyát. Mátyást a királyt, a politikust és katonát, az embert és az európai arányú birodalomszervezőt akarja megmutatni. A király alakja óriási nagyságban áll előtte. „Nem mindenik seculumban születik Fénix, és sokszáz esztendeig kell fáradozni a természetnek, meddig formálhat oly embert, aki világ s országok megbotránkozásának gyógyítója legyen s maga nemzetének megvilágosítója. Ilyen vala a mi jó Mátyás királyunk, aki mellé avagy igen kevés, avagy senki keresztyén királyok közül, kik utána voltak, ne álljon hasonlatosságért, mert bizony megocsúsodik érdeme Mátyás mellett, s elvész tündöklősege, mint, a csillagoknak nap támadásán. De mivelhogy a természet ezen az ő alkotmányán sokat fáradt, hihető, hogy meg is fáradt: mikor nyugszik meg másnak építésére, nem tudom. De legalább az mi időnkben inkább kívánható, hogysen reménlhető gondolat”.

A csodálattól és a szeretettől minduntalan átforrósodnak mondatai. Már az elején kijelenti, hogy az ő királyi erkölcséiben gyönyörködni boldogság. Mikor egy német történetírónak egy méltatlan gyanúsítását utasítja vissza, önfeledten kiált fel: „Hitetlen eb, ugatsz az megholt oroszánra, de nem árthatsz neki!” A király származásáról szólva, elítéli azokat, akik mindenáron előkelő származásúnak akarják feltüntetni. Mátyás nem szorul erre: „Hunyadi Jánosnak fia Hunyadi Mátyás, s nem elég az? Mutasson nekem egy ilyen apát és ilyen fiát egy historikus, aki ezer esztendőre fonja is némely királynak genealógiáját!” Annyira szereti a királyt, hogy mikor halálát leírja, nem tud elfojtani egy sóhajtást: egész lelkét foglalkoztatja Mátyás örök üdvösségének kérdése. „Hihető, nagy készüllettel volt ez a nagy lélek az Isten eleiben. Az ő szájából soha az Isten neve el nem fogyott. Ha mit ítélni lehet az ember az örökségről (örökkévalóságról), nem ok nélkül mondhatjuk, hogy Isten magához vette lelkét, holott az ő bajnokja volt a földön, soha nem is vont volna kardot keresztyén ellen, ha az okvetetlen szükség nem kényszerítette volna”. Szinte személyesen kíséri végig a

királyt hadjáratain, küzdelmein. Nem egyszer meg is szólítja. „Nosza most, vitéz király, – mondja mikor német, török és cseh ellen kell védekeznie – lássuk, vagy-e olyan, mint Herkules, aki bölcsőben két sárkányt ölt meg egyszermind, mindenik kezével egyet. De a te állapotod annál is nehezebb volt, mert mindenik kezedre egy ellenség jutott: az harmadikat mire számlálod? az áruló szolgálodat. Mit fogsz csinálni, hová fogsz kapni?”

De nemcsak a Mátyás királyért rajongó Zrínyi van jelen a sorok közt, hanem a sebzett nagy ember is, akinek szívében ott ég az országgyűlési kudarc szégyene, a keserűség Lippay és hívei ellen. Mikor Mátyás egyházpolitikai megokolással támad a cseh királyra, megszólal a hasonló ürügy alatt elbuktatott nagy ember. „A mostani világ (hogy ne nevezek egy fejedelmet is) mikor szűnt (színt) akar adni a maga hadakozásának, religiót obtendál (a vallást hozza fel ürügyül); de hun vagyon az az egész keresztyének regulájában vagy Krisztus urunk tanításában, hogy fegyverrel kell eretneket, törököt az mi hitünkre hoznunk? Sehol bizonyára én azt fel nem találom, de találom azt, hogy békességessen tűréssel, szenvedéssel szenyvedjünk mindent. Az mi hitünk más vért nem akar ontani, hanem az maga fiáéit az Isten dicsőségére ... Különb professiója vagyon az katolika hitnek, az ő geniumja idegen a háborúságtól... Csupán a religio titulus alatt rámenni valamely szomszédunkra vagy keresztyén fejedelemre, nem hiszem, hogy sem Isten előtt volna ez az ok kedves, se emberek előtt elegendő.” Mikor Vitéz János összeesküvéséről beszél el, akkor is Lippay ellen fakad ki. „Az érsek hasonlót gondol, de bolondul. Tudja a világ mire rendeltetett az Istentől a papság ... Aki egyházi ember, ne hágjon ki az ő circulusából, az isteni szolgálat az ő feltett célja, ennek praetextusában (ürügye alá) ne keverjen minden világi dolgot ... Látta az mi időnk, most is látja ennek hasznát, avagy igazán, hogy megmondjam, ártalmát... Nem ez volt a mi Szent István királyunknak intentumja (szándéka), de mi az ő szent gondolatjával abutálunk (visszaélünk)”.

Szinte izgatónan érdekesek a tanulmányban azok a részek, amelyekben bírálatokkal illeti hősének tetteit. A józan és puritán Zrínyi nem állhatja meg, hogy kritikát ne mondjon, de mindig talál mentséget is Mátyás számára. Mátyás megválasztásáról szólva nem titkolja, hogy az erőszakkal történt, fegyveres hadsereg nyomása alatt. „Példának nem kell ezt tartani minden időben, mert nem jó volna, ha szabad országban ily móddal kellene mindenkor királyt választani”. De Mátyásról mindenki tudta, hogy ő való királynak, és ha a szabadságnak sérülését a király jó volta helyrehozza, csak válasszon máskor is így a magyar. Különbön pedig világos előtte, hogy „az Istennek keze volt itt”. A fejedelmek választását Isten intézi. Itt is ő választotta eszközül Szilágyit. „Isten a magyarokat azzal a választással megáldotta volt, s nem kell tulajdonítanunk emberi tanácsnak”. Szilágyi Mihály fogságba vetéséért megrója a királyt: ez hálátlanság volt. De azért Szilágyi sem ártatlan egészen, mert „ha ifjú is volt a király, nem kell vala úgy mint más ifjúval vele banni”. A törökverő harcos, akinek egyetlen célja az ország felszabadítása, nem tudja megállni, hogy el ne ítélje Mátyás nyugati hadjáratait, melyek megakadályozták, hogy minden erejével a török ellen forduljon. De ha nem is volt helyes ez a hadjárat, Mátyás katonai zsenialitása, mint kimutatja, elsősorban ezekben mutatkozott meg. Nagy buzgósággal védelmezi a király erkölcsi egyéniségét. Hibái neki is voltak, de ezek a hibák királyokban kevésbé súlyosak és voltaképpen ezek sem egyebek, mint „fogytékos erények”. Az egész tanulmányban talán legérdekesebb része az a szakasz, ahol Mátyás vallásosságáról szól. Bonfini összeveti a királyt Frigyes császárral és kiemeli, hogy az buzgóbb volt nála a külső vallási gyakorlatokban. „De bizon az én ítéletem szerint avval nem kevélykedhetik császár a király felett, mert... ezek az áhítatosságok inkább illenek alacsonyabb rendű embereknek, hogysen királyoknak és nagy állapotú uraknak. A királyok szolgálják ötöt (Istent) az igazságnak egyenlő osztásával, maga országoknak szorgalmatos gondja viselésével, az *ő nevének dicséretére nézendő nagy actiókkal, pogányok romlásával* s a maga félelmével: hogysen a mikor ők aljosabb áhítatosságokat keresnek, és semmi más dicséretre méltót nem

cselekednek. Ezek az áhítatosságok inkább vannak ama melancholiai inclinációból (komorságra való hajlamból) és az nagy dolgoktól való félelemből, hogysen isteni szeretetből és igaz buzgóságból”. Mennyire benne van ebben a néhány sorban mélységes, rendíthetetlen vallásossága, de benne a katonai és államférfiúi lángelme férfias kemény hite is, amely nagy akciókban akar megnyilatkozni.

A tanulmány egyébként is úgy tele van Zrínyi vallásos lelkének nyomaival, mint a *Szigeti Veszedelem*en kívül egyetlen műve sem. A történelmi eseményekben mindenütt Isten akaratának érvényesülését látja. Amint Mátyás megválasztását isteni intézkedésnek tulajdonítja, ennek nyomát látja minden sikerben, Isten büntetését a vereségekben. Mikor a szultán Mátyás győzelme után „elkel Jajca alól, mint a füst”, otthagyván sátorait, ágyúit, gazdagságát, Zrínyi fölteszi a kérdést: „Kicsoda ijesztette el? Az Isten, aki Mátyás király nevének oly rettenetességet engedte, hogy meg nem meri vala várni senki mezőben”. Mátyás zvonoki kudarca viszont Isten büntetése a Szilágyin elkövetett hálátlanságért. „Ki tudja, ha nem az Isten büntetése-e az, és ezen a nagy hálátlanságon való bosszúállása, hogy Mátyás király Zvornik alól szintén olyan kissebbséggel elszálljon és fusson, mint az előtt Mahomet császár Jajca alól?”

A nagy „propositum.”

Az isteni jelenlétnak és közremunkálásnak ez a minduntalan való felbukkanása mintegy a végtelenség égboltja alá állítja az egész világot. Az ő világa a természetfölöttibe torkollik, helyesebben az örök természetfölöttiség érezteti realitását az ember természetes világában. De tekintete nemcsak fölfelé fűrődik a végtelenbe: a földön is messze túlér a kis magyar látóhatáron. A kis Magyarország az ő szemében mindig az egész európai, sőt világtörténelmi helyzet háttérében jelenik meg, mintegy centruma, szíve az egész kereszténységnek. A magyarság ügye nemcsak a *Szigeti Veszedelem*ben az egész kereszténység ügye: Zrínyi úgy érzi, hogy a történelmi valóságban is az, ma is az. Mátyást a török ellenében cserbenhagyták a velencések és a császár, mint azóta is annyiszor a magyart: az Isten megverte és megvakította őket, hogy ne lássák saját érdeküket, „Látja most mind az egész világ, hogy a magyar nyavalyája nem csak magáé, hanem közönséges (egyetemes), holott a török rá jöhet Bécsre, mikor akarja, rá velencések országára, mikor szereti. Cyprus oda van, Candia halódik; mit fogsz azután mondani Sicilia hozzá, talán nem juthat neked ebben a tűzben ebből? Ne nevesz bár, Olaszország. Barbarossa egy villanás volt, aki a dörgések és mennykövek előtt mutatja meg magát. De te, Spanyolország, sem menekedtél meg úgy a maurusoktól, hogy még egyszer nyakadban ne jöhessenek. Carolus Quintus (V. Károly császár) fáradtsága semmivé lett, Tunis és Algier nem a te devotiódban (hatalmad alatt) van, Afrika melletted ólálkodik, azt mondod-e, nem félsz túle? Nem okos vagy, az te eleid is azt mondták azelőtt, de hiúságossan, mert sok száz esztendeig oly igát vetettek a nyakokban, kinek kék helyei most megismerszenek nyakatokon. De ezek hagyján; az én *propositumom* (javaslatom) *nem ez*”. Vajjon mi ez a propositum, mivel gondolja Zrínyi, hogy segíteni lehetne a kereszténységen? A következő sorok néhány keserű mondata rávilágít: „Vagyon ugyan remediumja (orvossága), de nehéz az embereknek általkodása miatt. Ha a mi urunknak alattvaló magyar nemzethez való diffidentiáit (bizalmatlanságát) nem nevelnék, sőt kigyomlálnák a rossz tanácsok, kik között mind német s magyar vagyon, de rossz; ha el nem hitetnék vele, hogy nem bír másképpen a magyarral, hanem mikor nyomorult; ha viszont nemzetünket annyi kétségben hajon fogva nem húznák, és ha ugyan akarja ellen is, régi jó állapotra fel igyekeznének emelni: kész volna a dolog, örülhetne a keresztényiség, nem telnék tovább az ottomán hold”. De úgysis hiábavaló a jótanács, hasztalan a történelmi szükségesség, hiába egy a magyar érdek az egész kereszténységével, minden megtörik azon a konok értetlenségen, amely a nádorválasztás merész kezdeményét derékbátörte. Lemondó

sóhajtással végzi a gondolatot: „De valamint lehetetlen a szeleknek fújását a tenger háborúságára meggátolni, így lehetetlen a fejedelmek tanácsától az ilyen rossz elméjű tanácslókat eltiltani”.

És mégis lehetetlen a Mátyás-tanulmányt olvasva meg nem érezni, hogy a nagy múltból való elmélkedés a jelennek szól. A legnagyobb magyar király jellemzése azt van hivatva megmutatni, *milyennek kellene lennie az igazi magyar királynak*. Az egész munka hangja nem a lemondásé – élő, cselekvő erő feszülését érezzük benne. Inkább reményt és ígéretet, mint merengést az ősi dicsőségen. Voltak értelmezők, akiket ez a benyomás annyira rabul ejtett, hogy nem is tudták másként érteni: Zrínyi önmagát rajzolja Mátyás alakjában, királyi programot ír. Mintha arra gondolna, hogy ő maga lehet ez az igazi magyar király, aki hivatva van, hogy Európát megszervezze a török ellen és a törököt „által üzze a tengeren”. Zrínyi egész gondolkozása, tetteinek és megnyilatkozásainak ismerete nem támogatja ezt a merész feltevést. Magában a gondolatban semmi lehetetlenség nincs; tisztában volt a maga értékével, elég volt benne az elszántság, sőt hovatovább a kétségbeesettség az óriási felelősség vállalására is; de ebben az időben még aligha fordult meg lelkében efféle gondolat, hiszen épp ekkortájt jegyzi fel egy mondását bizalmasa, Vitnyédy: a Zrínyiek legnagyobb dicsősége éppen abban áll, hogy sohasem akadt köztük, akit gyávának, *vagy urához hűtelennek* lehetett volna mondani. De az adatokból amúgyis világosan megtetszik, mire gondol Zrínyi, kiből reméli az eljövendő kor Mátyás királyát. Maga a gondolat, hogy a magyarnak újra nemzeti királya lehet, egyáltalán nem tartozott akkortájt a lehetetlenségek közé, és teljes alattvalói hűséggel is számolni lehetett vele. Félreérthetetlenül kifejti ezt Zrínyi 1655 februárjában Rákóczyhoz írt levelében: „Császár beteges és erőtlen, és minden ember prófétálja halálát nemsokára, az öregbik fia pedig igen ifjú és sok változásokhoz alája vettetett, míg megért emberkort ér. Az kisebbik egészségtelen és kevés reménységű. Az Isten tartsa meg őket hazánk és körösztenség javára, de *ha valahogy az állapot változnék*, gondolja meg Nagyságod, minémű állapotok lennének.” A következőkben a diplomatikus sorok félreérthetetlenül elárulják, hogy kire gondol: „Ha szóval Nagyságodnak az én sensusimat (véleményemet) megmondhatnám, bizony szerencsésnek tarthatnám magamat, de levélre nem merem, és semmi karakterre (betűre) nem bízhatom, Istentől, időtől és jószerencsétől kell várnom.” Kire is gondolhatott volna másra, mint Rákóczyra, akit ebben az időben még „az ég alatt a legjobb magyarnak” tartott, és akinek egész eddigi viselkedése, fiatal lendülete, uralkodása első éveinek ügyes és tapintatos politikája, réglátott győzelmei (a Havasalföldön), mindeddig még méltónak sejtettek a bizalomra. A szomorú magyarországi helyzet, az itthoni kilátások teljes hiánya csak szíthatta ezt a várakozást. A nagy realistát és emberismerőt – ha ugyan hihetünk a közte és Rákóczy közt közvetítő erdélyi megbízott Klobusiczky lelkendező leveleinek – ez egyszer megérintette az illúzió édes szele. Az itthoni környezet törpesége megnövelte a messze Erdélyből átszillogó fejedelmi alak arányait; a folytonos kudarcok és a bécsi tehetetlenség árnyékában a valónál is csillogóbbnak látszottak Rákóczy győzelmei. Nem látszik valószínűtlennek Klobusiczky adata, amely szerint Zrínyi nem egyszer mondogatta előtte, hogy „ma tenne koronát, ha lehetne, Rákóczy fejére”, hiszen ez a *ha lehetne*, nem jelenthet egyebet, mint: ha a törvényes királyi ház kihalna. Az egész fogadkozás voltaképp nem más, mint a karakterre nem bízható propositum szóbefoglalása a meghitt közvetítő előtt.

Mikor kezdett meginogni Zrínyinek Rákóczyba vetett bizalma, nehéz megállapítani. Nem tudjuk, mi ment végbe lelkében, mikor egymás után kapta a híreket, sőt Rákóczy személyes leveleit a lengyelországi hadjáratra való készülődésekről. Nagyon nehéz elgondolni, hogy Zrínyi, aki olyan jól ismerte az európai helyzetet, olyan bámulatos finomsággal tudta mérlegelni a katonai és diplomáciai erők viszonyát, ne látta volna ennek a vakmerő kalandnak iszonyú kockázatosságát, ne sejtette volna a szörnyű véget. Hiszen jól tudta, hogy a becsvágyó fejedelmet mindenki lebeszélte szerencsétlen vállalkozásáról: óvta a kalandtól

bölcs édesanyja, Lorántffy Zsuzsanna, lebeszélte – Szelepcsényi György kancellár útján – a bécsi udvar, tiltotta a török hűbérúr. Lehetetlen volt nem látnia azt is, hogy ez a svéd-erdélyi szövetség, a katolikus Lengyelország ellen, dinasztikus hatalmi célokon kívül kizárólag protestáns érdeket szolgál, és alig lehetett föltenni, hogy a Habsburg-hatalom, tehát a törvényes magyar király, meg ne segítse lengyel szomszédját. Mindennél erősebb lehetett azonban lelke mélyén a rettegés: mi lesz, ha Rákóczy alul marad, és a török bosszút áll az engedetlen Erdélyen? Ezeknek az elfojtott aggodalmaknak hangját érzem ki utolsó leveléből, amelyet a hadbakészülő fejedelemhez intézett; minden jót kíván neki, ellenségi ellen való győzedelmet; céloz rá, hogy a kozákokkal és másokkal (értsd a svéd hatalommal) való szövetsége „nagy gondolkodást indított az udvarban, és tudnivaló, hogy ha lehet, bizony minden mesterséggel meggátolják”. Egy udvariasan fogalmazott mondatból kihallszik, mi az, ami neki a legfontosabb. „Tudom, Erdéllyel úgy cselekszik mindent, hogy minden történhető dolgokat megnéz, és provideál (gondoskodik) előbb Erdélyről”. A levelet – hiszen alighanem nagyon jól tudta, hogy Rákóczy egyáltalán nem provideált Erdélyről – egy fájdalmas, talán csak magabiztatásnak szánt sóhajtással végzi: „Az Isten engedjen, hogy Erdély által virradjon meg szegény magyarnak!”

Erdély romlása.

Rákóczy ekkor már elvetette a kockát, megegyezett X. Károly svéd királlyal és elindult végzetes útján. Minden politikai megfontolásnál és bölcs tanácsnál erősebbnek bizonyult könnyelműsége, nagyravágyása, kalandos vakmerősége és Comenius biztatása, meg egy hóbortos, fanatikus rajongó „morva testvér” tüzelő próféciai. Elindult, Erdély biztosítása nélkül, tartalékok nélkül, katonailag képzett tisztek nélkül, és – olyan nagyon bízott a maga rátermettségében – igazi vezér nélkül. A magyarországi protestánsok egy része azt várta tőle, hogy Zrínyit hívja magával hadai élére. „Az én katona uram jó segítség volna!” – írja Vitnyédy. De hát ez akkor is lehetetlen lett volna, ha Zrínyi jobb belátása és királyhűsége ellenére el tudta volna magát szánni a lehetetlenre. Ugyancsak Vitnyédy egy leveléből tudjuk, hogy az ő ura „a fejedelemnek nem kellett, mert félt tőle”. Hiába mutatott hát hozzá annyi bizalmat és kegyességet leveleiben, követi útján, hiába nevezte édes öccsének, valójában ő sem bízott benne: egyedül állt Zrínyi a korban végzetes nagyságában. Rákóczy csillaga a kezdet sikerei, a krakkói bevonulás, a svédekkel való egyesülés, Varsó elfoglalása után gyorsan szállott lefelé. A szorongatott lengyeleknek török, osztrák, francia diplomácia siet segítségére, a dán király betör az országba, a svéd szövetséges cserben hagyja a fejedelmet, és a császár is sereget küld a lengyelek védelmére – a sors gúnya, hogy a kósza hír Zrínyit emlegette a Rákóczy ellen harcolandó sereg vezéréül. A fejedelem végül is vereséget szenved, megalázkodik, menekülni kénytelen, és a drága erdélyi sereget a derék Kemény Jánossal szégyenletesen otthagyja a tatár rabjául.

Zrínyi nagy izgalomban éli át ezeket a hónapokat csáktornyai magányában, ahová csak lassan érkeznek el a végzetes eseményekről szóló hírek. Amit lehetetlen volt előre nem látnia, bekövetkezett. A nagy fejedelem, a „legjobb magyar” méltatlannak bizonyult bizalmára. Rákóczy Györgyből nem lesz új Mátyás király, amint belőle nem lehetett nádor: életének második nagy álma is összeomlott. Mit érezhetett ez az érzékeny, heves, szenvedélyes lélek, mikor újra tehetetlenségre látta magát kárhóztatva? Hogyan gyötörhette ez a nagy tragédia, hiszen önmarcangolásra termett lelkében a kis kudarcok is nagy visszhangot vertek. Egy jelentéktelen bosszúságról pl. így ír egyszer: „Elismerem, hogy ez az Isten fenyítő vesszeje, mellyel bűneimért sújt. Mint ilyet, tisztelem és csókolom. Ez kínozza belsőmet féregként. Edződöm általa, mert megpróbáltatom, mily erőm és béketűrésem vagyok.”

Türelmetlenségét, hevesességét maga is megvallja a *Vitéz Hadnagy* 97. aforizmájában: „Igazán megvallom az én fogyatkozásomat, hogy én is inkább ezekkel (t. i. a hevesvérű franciákkal,

nem az okos spanyolokkal) tartom, mert a természetem inkább impetusra propendeál (szenvedélyességre hajlik), hogysem hosszú patientiára (türelemre)”. Egyszer a bécsi titkos tanácsból hazajövet, ahol pedig nagyon megbecsülték, így fakad ki egy levelében: „Adj Isten hosszú türelmet, fékezd haragomat!” Haragját megfékezte, a hosszú türelmet kiharcolta, de drága árat fizetett érte: végképpen magába zárkózik és némán emészti magát. Sohasem tartozott a vidám emberek közé: már fiatal korában megfogadta, hogy sohasem táncol, bort sohasem ivott – ritka dolog századában! – a társaságban szótlan és nehézkes volt, pedig ha akart olykor, nagyúri finomsággal és lekötelező előkelőséggel tudott föllépni. Egy rokonának levelére, aki farsangolni hívja, azt feleli, hogy nem megy el, mert jelenléte nem kedvet, hanem bánkódást keltene. Második házassága óta még jobban magábavonult. Most a második nagy belső kudarc után még jobban elkomorult.

És a csapás nem jár egyedül: a mindent betöltő nagy történelmi szomorúsághoz családi szerencsétlenségek járulnak: meghal első gyermeke, a hároméves kis Mária Terézia, és betegen sorvadoz, utóbb meg is hal néhány hónapos fiacskája Izsák, a „gyönyörű madárka”, aki minden reménysége volt. Ekkor szólal meg utoljára a lelkében eltemetett költő: „De heában sírok, Utánna óhajtok, Fátum irigy énnekem”. Betegeskedik is. A hűséges Vitnyédy jól ítéli meg ezt a betegséget, amikor így ír Tökölinek: „Az én uram betegeskedik; adja Isten, halál ne legyen vége; azt az mi szerencsétlenségünk emészti, látván előttünk levő veszedelmünket, s nem látja az megorvoslására való igyekezetit is az embereknek.” Szomorúságának okát – egész életének tragédiáját, de a század Magyarországnak tragédiáját is – ebben a klasszikus mondatban foglalja össze egy latin levelében: „Hogy itt tétlenségben sínylődöm, nem én vagyok oka, hanem a század hitványsága.” Vallásos lelke fensőséges erejére jellemző, hogyan viseli a csapásokat. „Ha ezt az istenek oly szándékból cselekszik, – írja egy barátjának – hogy a magtalanság fejében örök dicsőséget adjanak, nem szomorkodom, mert így egyre szabadabb leszek és egészen Isten és a haza szolgálatára szentelhetem magam.”

A tétlenséget a következő években a legnagyobb külső és belső izgalmak teszik szinte elviselhetetlenné. „Rákóczy gyalázatos cselekedeti”, kapkodása, könnyelműsége, fősvénysége – az egész ország megbotránkozására sem áldoz óriási vagyonából a tatár rabságban gyötrődő népének kiváltására – a legrosszabb sejtelmeket keltik Zrínyiiben. „Adj Isten, – írja egy levelében – azon szegény hazát ennél is gonoszabb ne kövesse és még az mi szegény hazánknak is ne jusson benne!” Sejtelmei borzasztóan valóra váltak. Rákóczy nem hallgat senki tanácsára, Zrínyiére sem, pedig figyelmeztette rá, hogy „magnanimitással, generositással, és liberalitással” (nagyelkűséggel, nemességgel, bőkezűséggel) még segíthetne magán. Minden hiába. „Erdély bizonyára nagy zajjal el fog esni” – írja Zrínyi egy barátjának. Mikor ezt írja, a tatár már Erdély déli részeit rombolja, égeti, rabolja. Szörnyű évek következnek most a szegény Erdélyre. A török – mint Szekfű mondja – most mintha egyszerre akarná kiönteni rá mindazt a borzalmat, amelyet Magyarország másfél századja szenved, mintha most akarna bosszút állani azért a függetlenségért és virulásért, amelyet Bethlen Gábor és I. Rákóczy György alatt olyan irigy szemmel nézett. Az árnyék-fejedelmek – a kapkodó Rákóczy, a tehetetlen Rédey Ferenc, Barcsay Ákos – semmit sem tehetnek, a megfélemedett rendek hol egyikhez, hol másikhöz állnak, folyik a fejedelmek harcaiban a testvér-vér, és minduntalan új meg új török-tatár hordák zúdúlnak rá a szerencsétlen kis országra. Rédey lemond, Rákóczy elesik, Barcsay vérpadon végezi életét és rövid felkerekedése után Kemény János sorsa is a csatatéri halál. A török pedig egymásután foglalja el a nagy fejedelmek alatt még magyar kézen maradt várakat; elesik Jenő, és 1660-ban Ali szerdár Nagyvárad alatt áll, hogy Szent László városát, két ország szemefényét és kulcsát is elfoglalja.

Zrínyi, Lippay, Wesselényi minden lehetőet elkövetnek, hogy a királyt és tanácsát rávegyék Erdély megsegítésére, mert – mint Lippay írja – „bizon nem maradunk mi sem

üttetlen, sőt ezeknek veszedelme az mi veszedelmünk”. Zrínyi kis fia halálos ágyától siet Bécsbe az új király, az ifjú Lipót haditanácsába, és megint csak elkeseredve tér vissza. „Engem a szerencse – írja egy latin levelében – Bécsbe vezérelt. Láttam az új királyt, láttam az új udvart, új minisztereket, szóval első tekintetre minden újat; de a bölcs király mondásaként mélyebben vizsgálódván, valóban semmi sem tűnt fel újnak ama nap alatt; mások ugyan az emberek, mások a nevek, más a dolog külseje, de ugyanaz a szokás, ugyanaz a halogatás, ugyanaz a vágy még a dicstelen béke után is; sőt a tespedésnek, hogy úgy mondjam, bálványozása is csak a régi... Elveszett az ország kardja, Pannonia jobbkarja, a kereszténység paizsa, védőbástyája, Erdély. Elveszettnek mondom, mert mi van még hátra, hogy azzá legyen, hisz a városok feldúlva, a templomok elárulva, a fejedelmi méltóság meggyalázva, a két Rákóczy, apa és fiú letéve, helyettök két árnyék választva, előbb Rédey, most Barcsay, a nép rabságra hurcolva ... Van, aki akarna segíteni, csak tudna; van aki tudna, csak akarna; de aki akarna is, tudna is, csakugyan nincs senki. Többet mondok: van, aki e romlásokon nem siránkozik, nem gyászol, a hajó farán ülő nem retteg gyűlöltében a hajó orrán ülőnek elmerülésétől; azt mondja, örömet elvész, csak a másik előbb vesszen; van, aki e tűzben gyönyörködik, hogy melegedhessék nála... De csak a csekély gondok panaszkodnak, nagyok hallgatnak – elnémulok.” Ugyanez a keserűség hangzik ki Lippay primásnak ez időben kelt leveleiből. „Bizony ezek a jámborok – tudniillik a bécsi miniszterek – minden igazságunkból és szabadságunkból ezennel kivonnak bennünket. Minden magyar dolgot német tanácsra bocsátanak.” Már azon gondolkodott, hogy itt hagyja „az hamis tökéletlen magyar világot”, és elmegy Rómába szerzetesnek. Minden sürgetés hasztalan volt. Zrínyi, mint egy kortárs történetíró írja, süketeknek énekelt. A török megszállja Váradot, Souches generális Wesselényivel együtt a rakamazi sáncok közül „szemmel nézi henyélvén hazánk pusztulását” és eltűri Szeidi Achmed goromba üzeneteit. A magárahagyott várost hős polgárai 46 napig védik bámulatos hősiességgel, de végül is kénytelenek megadni magukat. Várad elesik, a török kirabolja a várost, szétszórja a szent királyok tetemeit, ágyút öntet a Kolozsváry testvérek Szent László-szobrából és a templomok tornyáról leüti a keresztet. „Nincs most a magyarnak szabója, valamit az törökök akarnak, most mindent megcselekedhetnek” – írja Wesselényinek Barcsay fejedelem.

Van a magyarnak szabója, de a kezét, amely forgatni akarja, tilalom béklyózza. Zrínyi mégsem tudja megállni, hogy tétlenül nézze Várad pusztulását. Az ostrom legelején kapja a hírt, hogy Kanizsa, a délvidék legerősebb török vára kigyulladt. – Éppen velencei útjáról érkezett haza. Összegyűjti seregét, Nádasdy sietve csatlakozik hozzá, körülzárja a török várat. El akarja foglalni Várad fejében. Az egész ország öröme és reménysége kíséri vállalatát. A kanizsai török már végsőkig kiéheztetve alig tartja magát, mikor megérkezik Portia herceg, a császár minisztere és megtiltja az ostrom folytatását. Az udvar most is attól tart, hogy Kanizsa elfoglalása háborút okozhat. Zrínyi földhözvágja kardját és némán tér Csáktornyára. Ebben a lelkiállapotban, ebben a történelmi pillanatban született a század legnagyobb magyar irodalmi alkotása, a *Török Áfium*.

VI. A Török Áfium

„Ne bánts a magyart!”

Nem tudjuk, mit gondolt Zrínyi, mikor Kanizsa ostromára szánta magát. Egyszerűen a keserűségnek engedett-e, és egy szenvedélyes pillanatban fúvatott csak felülöt vitézeinek. Csak olyan portyázó kalandnak szánta-e, aminőt majd minden évben véghezvitt néhányat. Vagy pedig már ekkor az a kétségbeesett gondolat fogamzott meg benne, hogy az egész világ ellenére egymaga erőszakolja ki a török háborút. Most a kudarc – a nádorság bukása és Rákóczy letörése után immár a harmadik – végképpen megérteti vele, hogy senkire sem számíthat önnönmagán kívül. A magyaron nem segíthet más, csak a magyar. Nincs más erő, mint a magunké, nincs más vezéri kard, mint az övé, – és nincs más reménység, mint egy nagy országos háború.

Abban a pillanatban, amikor tisztán látta maga előtt ezt a helyzetet és levonta a végső kétségbeesett következtetést, már neki is fogott a munkának. Ami előtte ilyen félelmesen világos, arról meg kell győzni másokat is. Minden magyart! Legalább is mindenkit, aki cselekedni képes. Újra előveszi régi kedves szerzőit: Macchiavellit, aki Olaszország felszabadításának módjait mérlegelte; Busbequiusnek, a XVI. századbeli tudós flamand Exclamatíóját, aki úgy, mint ő most, meg akarta győzni Európát, elsősorban Rudolf császárt, hogy meg kell szervezni a kereszténységet a török ellen; Vegetiust, a római katonairót. Kiírja belőlük a céljára hasznos helyeket, aztán nekifog és olyan alapos, szakszerű, kiszámított művészettel tervezi meg munkája épületét, mint akár egy évtizeddel előbb a *Szigeti Veszedelemét*. Most az egyszer prózában is művet akar alkotni; nem odavetett jegyzeteket. Adatokkal és okoskodással, példákkal és tekintélyekkel, a leghidegebb ész is meggyőző logikával akarja megmutatni minden magyarnak azt, aminek megértése élet-halál kérdése az országra: „a török áfium (ópium) ellen való orvosságot, avagy az töröknek magyarral való békesége – e nemzetgyilkos béke – ellen való antidotumot” (ellenszert): hogy „fegyver kell a jó országunkban; miképen s hogy kelljen azt rendelni, tartani”. A munka homlokára két mondatot helyez: Mintha azt akarná mondani, hogy ezen a kettőn fordul minden: *Sors bona, nihil aliud*, – jó szerencse, semmi más: ez az első és a legfőbb, a szerencse, azaz (mi tudjuk, hogy ez nála egyet jelent): Isten kegyelme. És rögtön utána: *Ne bánts a magyart! Az Áfium* minden sora, életének minden cselekedete mutatja, hogy ezt így kell érteni: Ne engedd magad bántani, magyar! Az a fenséges és vad páthosz, amely ebből a két jelszóból árad, már a mű címlapján az egész munka alaphangját üti meg. A legmélyebb és legnemesebb szenvedély, egy óriás lélek és egy tragikus élet sötét tüzei parázslanak a sorok mögött.

A megrázó munka egy képpel kezdődik: Círus király néma fiáról, aki atyja halálos veszedelmében megszólal és felkiált: Ne bánts a királyt. „Vajjon nem hasonló-e az én mostani felkiáltásom, édes nemzetem, tehozzád? Látok egy rettenetes sárkánt, mely méreggel, dühösséggel teli, kapóul és ölében viseli a magyar koronát; én csaknem mintegy néma, kinek semmi professióm (hivatásom) a mesterséges szólásra nincsen, felkiáltok mindazonáltal, ha kiáltásommal elijeszthetném ezt a dühös sárkányt, kiáltván: ne bánts a magyart!”

De a magyarok alszanak. Mint a tengeri medve, amely az égdörgés közt is bátorságban hiszi magát. Pedig itt a veszedelem: „Magyarok, tinéktek szólok. Ez a rettenetes sárkány, a török, Váradot, Jenőt tőlünk elvette, sok ezer magyar lelket rabságra vitt, sokat a kardnak élivel emésztett meg, Erdélyt, koronánknak egy legszebbik boglárát, felprédálta, zavarta, fejedelmét eltiporta, gázolja nemzetünket, országunkat, mint egy erdei kan a szépen plántált

szólót... Forgassuk elő a históriákat, és megtaláljuk, hogy miolta az caspiai barlangok közül kijött a török dühös nemzet, keresztény vérnek patakúl folyása soha meg nem állott. Több száz esztendejénél már, hogy a frigynek árnyéka minket nem nyugotott, hanem rontott, és ez alatt ugyan megromlánk.” Ne mondja senki, hogy magunktól elégtelenek vagyunk magunk oltalmára. „Én nem látok egy szomszédot is, sem egy idegen nemzetet is, aki a mi kedvünkért kockára tegye magát.” És most következik egy nagyszerű külpolitikai szemle, amely azt a másik hasonlót juttatja eszünkbe, amelyet Kossuth mondott 1848-ban, a *Megadjuk!* nagy nemzeti pillanatában. A lengyeltől nem várhatunk semmi segítséget, mert maga is elgyengült és létéért kell küzdenie. Német a másik szomszédunk. „Ki kell itt választani a többitől a mi kegyelmes urunkat, királyunkat, aki kétség nélkül minden igyekezetével azon vagyon, hogy minket mint sajátját oltalmazzon. (Az ember nem tudja, hogy ezekben a sorokban az alattvalói hűség, a politikai alkalmazkodás, vagy az irónia ereje a nagyobb-e, – a következő sorok mindenesetre erre a harmadikra vallanak!) Noha sok hadakozási alkalmasént megemésztették az ő tárházait és haereditarium (örökös) országait; noha most sem bizonyos Svécia igyekszik, amelyek új tumultusokat az imperiumban kezdenek, noha a francia királytúl, régi antagonistátúl tartani kell; noha az imperiumbeli electorok (birodalmi választófejedelmek) is nem oly egyirányú sinceritással (őszinteséggel) vannak ő Felségéhez az mint kívántatnék; noha spanyol királyt is, ha súlyosodni kezd a hadakozás az portugallusokkal, nem hadhatja segítség nélkül, úgy mint atyjafiát. Hanem szóljunk in genere az német nemzetről és az imperiumról. Azért azt tudjuk-e, hogy a német nemzet maga veszedelmével megcserélje a békességet és boldogságot, melyben otthon vagyon? azt tudjuk-e, hogy a magyar névnek oly obligatusa (lekötelezettje), hogy egy ilyen nagy bestiával, mint a török, kockára vesse a maga securitását? (biztonságát), hogy elfelejtette a régi hunnosokat Attilával és azután is más magyaroknak Németországban való rablását és pusztítását? hogy kívánja a magyaroknak is még oly talpra állását, a kitül azután is tartani kelljen? hogy a mi kegyelmes urunknak is, az császárnak, szeressenek annyi hatalmát és accessióját (gyarapodását) látni, kitül a magok libertását azután féltetni kelljen magoknak? És ha szintén ad is segítséget, az mint elhiszem, hogy ad is valamit, hogy az vagy derekas legyen, vagy continuálandó (folytatólagos), hogy az elegendő léssen megmaradásunkra, hogy az mi nehézségünk nélkül léssen, hogy az mit nyér, magának ne akarja tartani azt, hogy az in tempore (kellő időben) legyen, akit rákháton mondanak a magyarok, hogy jár: alig hihetem.” – Az olasz túl van a tengeren és ellentétes érdekű kis fejedelemségekre oszlik. A spanyol messze van és maga is hadat visel. A francia nemzet bizonyára hadakozó, dicsőséges, hatalmas. De nyilvánvaló, hogy nem sok jót lehet várni tőle, mikor nem magának hadakozik. A magyar történelem tud erről példát. Aztán „a francus, ha győzedelmes, eltűrhetetlen, ha nyomorodott, semmirekellő”. A muszkáról szólni is álom volna, hiszen az ő országuk messze, az ő népük goromba, az ő hadakozásuk semmirekellő, vitézségük nevetséges, politikájuk ostoba, birodalmuk tyrannis; kinek kelljen hát az ő segítségük! – Anglia „csaknem más világ, más természet, más hadakozás” – nincs rá szükségünk: nem is kívánhatjuk.” Íme sehonnan sem remélhetünk segítséget, de különben is megtanít a magyar történelem, hogy ámbár a magyar is sok helyen botlott, mindazonáltal a derekas veszedelmek az idegentől estek. „Mert akinek nem borja, nem nyalja, és a magyar nemzet Magyarországgal egyenlő természetet mutat; valaki idegen jön belé, avagy nem tud, avagy nincs szerencséje az operáláshoz ... Bizonyára az mi sebünk senkinek nem fáj, mint minékünk, senki nem érzi nyavalyánkat úgy, mint mi.”

„Fegyver, fegyver, fegyver!”

Ha már most azt kérdi valaki, hogy mit tanácsolok: „Én arra rövideden felelek, meg is duplázom kiáltásomat: fegyver, fegyver, fegyver kívántatik, és jó vitézi resolutio! (elszánás).

Ezen kívül én semmit sem tudok, sem mondok. Avagy azért magyarok, evvel oltalmazzuk meg magunkat, avagy vitézül haljunk meg mindnyájan, mert non datur aliud medium (nincs más eszköz). Elfussunk? nincs hová, sehun másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki maga országából barátságunkért ki nem megyen, hogy minket helyheztesen belé: az mi nemes szabadságunk az ég alatt sehun sincs hanem Pannoniában. Hic nobis vel vincendum vel moriendum est. (Itt győznünk vagy halnunk kell.)”

„De miért kelljen elvesznünk, avagy kétségben esnünk, míg csontainkban velő, ereinkben vér, míg Isten mennyországban az mi bizodalunk lehet, míg karunkba kopját, markunkba szablyát szoríthatunk? Avagy külön compositióból (szerkezetből) vagy-e az mi ellenségünk felépítve? vagy nem azoktúl a vitéz magyaroktól származtunk-e mi, kik kevés néppel számtalan sok ezer pogányokat kergettek? Nincsen-e Istennek hatalmában Hunyadi győzedelmeit, Mátyás király dicsőségeit kezünkben még újonnan megvirágoztatni? De úgy, ha mindnyájan egy szívvel egy lélekkel, segítségül híván Istennek szent nevét, körmösen nyúlunk a magunk dolgához, és fáradunk, vigyázunk, tusakodunk az mi életünkért. Hiszen teljek a históriák a mi magyar nemzetünknek dicsőségével, és Európának egy szeglete sincs, aki az mi eleinkről becsülettel ne szólna; de meg kell vallanunk, noha nyögve és pironkodva: olyan messze estünk mi mostani magyarok a régiektől, hogy ha előljönének mostan másvilágról azok a mi vitéz eleink, sem mi őket, sem ők minket meg nem ismerhetnének. Csúfsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek pedig valahonnan jön reánk, prédájává. Miért? A vitézségnek disciplinája (fegyelmének) meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymásgyűlölésért és ezer ilyen vétünkért. Én nem hízelkedhetem édes nemzetem teneked, hogy hazugsággal dicsérjelek, hanem ím megmondom magadnak fogyatkozásodat, olyan szívvel és szándékkal, hogy megismervén, magad is vesd ki ezt a mocskot lelkedből, reformáld vétkeidet, öltözzél igazságban, övedzzél erősséggel, hídd segítségedre Jehovát és magadnak oltalmára kössünk kardot a pogány ellen.”

És most a magyar társadalomnak olyan kritikai szemléje következik, amelyhez hasonló keserű erejű csak Széchenyinél található. Leírja a hadakat, amelyek mentül rosszabb, hitetlenebb, istentelenebb, tolvajabb népből gyűltek össze sípolásinkra. A hadnagyokat: „aki megelőzte a többi részegséggel, garázdasággal, kevélységgel, aki a maga vitézsége rudimentáit (előgyakorlatait) vagy kassai kereskedőkön, vagy kecskeméti tózsérekén, vagy soproni kalmárokon, vagy más szabad városok s szegény polgárok kárán végezte el, aki nem a jó hírért, névért, becsületért, hazájához való szeretetéért íratta be magát a hadakozásban” hanem, hogy mindezt szabadabban űzhesse. Ilyenek a mi közhadaink; de mivel jobb ennél a nemesség? mivel jobb az úri rend? „Bizonyára mind egy bordában szóttek vagyunk, egy cseppnyire is egyik rend a másikat nem csúfolhatja. A mostani nemes nem gondolja meg, micsoda az igaz nemesség, mivel nyerték meg az mi eleink a nemességet, mivel tartatik is meg. Egy nemzet sem pattog úgy s nem kevélykedik nemesség titulussal, mint a magyar, maga (noha) annak bizonyítására, conservatiójára (megtartására), látja Isten, semmit sem cselekszik; ülnek haszontalanul fiaink vagy otthon atyjoknál és anyjoknál, vagy, ha ugyan derekasan látni, hallani akarnak (az mint ők mondják), egy magyar úr udvarában beállanak és szerződnek; ott mit tanulnak? innya; mit többet? pompáskodni, egy mentét arannyal megprémezni, egy kantárt pillangókkal felcifrázni, egy forgóval, egy varrott lódinggal pípeskedni, egy paripát futtatni, egy szóval: esküdni, hazudni és semmi jót nem követni” ... Ha udvarban nem megyen is az ifjú, sem hadban, sem végekben, sem idegen országokban vitézlő mesterségeket tanulni, tehát vagy prókátorságot patvarián, (nem az igazságnak szeretetiből pedig, hanem másokat nyomorítani kívánván) tanul, vagy papságra adja magát, Isten tudja micsoda indulatból. Az úrfiak szintén ilyek, az ital legnagyobb mesterség és katonaság, s mentől aljasabb, rosszabb lovászokkal s kóborló katonácskákkal társalkodnak, legnagyobb katonaságnak tartják. Osztán ha húsz esztendő alig érnek is el, mindeniknek feleség kell; ha tízen is vannak egy famíliában, senki nem tanul jó tudományt, senki nem

lészen szarándokká (senki nem megy külföldre tanulni), hogy láthasson, hallhasson, tudhasson abból hazájának valamit szolgálni. Ezek kívánják osztán a generálisságot, és ugyan ezeknek is kell adnunk; mivel más nincs jobb.”

Ez után a lesújtó nemzeti lelkiismeretvizsgálás után – megint egészen Széchenyi-féle szökkenéssel – a nemzeti önérzet lobogó tüze csap fel: „Mindazáltal ha kérned, kit kívánok s micsoda nemzetet akarok oltalmomra, azt mondom: a magyart kívánom. Miért? Azért, mert ez a legalkalmasabb, legerősebb, leggyorsabb és ha akarja, legvitézesebb nemzetség. Kétszáz esztendeje leszen immár, hogy a magyar törökkel harcol... De mégis Isten nem hagyott mindnyájunkat elveszni; azért magyart kívánok oltalmamra. Csak jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, tegyük régi helyére és méltóságára militarem disciplinam (a katonai fegyelmet) *egy nemzetnél sem vagyunk alább valók.*”

Itt következik Zrínyi négy pontból álló szabatos javaslata az ország megmentésére. 1. Szükséges, hogy a magyar nemzet, ha megmaradást kíván, tartson fegyvert kezében: tartson egy armádát lábán készen, aki mindenfelé, minden órában, minden szempillantásban, télen-nyáron oda mehessen, ahová a szükség kívánja. 2. Ennek az armádának száma békében legyen négyezer gyalog, nyolcezer lovas. 3. Ezt a hadsereget elegendő fizetéssel és minden szükségessel el kell látni, hogy ne legyen kénytelen kóborlani, lopni, szökni. 4. Fegyelem. „Itt énnekem Istenemet kell kérnem, engedje meg az ő szent nevéért nemcsak kimondhatnom, az mit tudok, kívánok, hanem persvadeálnom (rábeszelnem) is az én magyarimnak, hogy erre applicálják magukat (szánják rá magukat) minden tehetségükkel, kívánságukkal, akaratjukkal.” – „Jobbnak kell lennünk vitézesebbnek is, tanultabbnak is, ha a törököt meg akarjuk verni”.

Félre kell tennünk minden impedimentumot (akadályt). Mindenekelőtt a kételkedést és a magunkba vetett bizalom hiányát. Vagyon országunkban jó és elég nép, ha jól viselünk gondot. Ha nem telik a nemességből, a pórból kell előállatnunk hadi népünket; ez jobb amaz eltunyult nemesnél, és jobb amaz udvarokban nyalakodó részeges katonánál, jobb annál is, aki végbeli név alatt semmit nem tud egyebet, hanem szegény embert nyomorgatni. Ha nincsen elég tisztünk, fogadjunk egyelőre idegeneket. Elsősorban Skóciából, amely nemzet vitéz, hű, állhatatos, tűrő, idegen országokban örömet szolgáló – vagy németeket, de nem a mi szomszédunkból, Ausztriából, hanem az impériumbelieket, akik a régi jó nemzetüktől még nem degeneráltak. Vagy svájciakat, noha ilyent nehéz találni; hollandokat, a német hadakban forgott olaszokat; nem szégyen tanulni attól, aki többet tud. De mihelyt a magyar megtanul, nem kívánok aztán ilyent is másutt keresni, mint ahogy Mátyás király idejében sem keresett a magyar másutt tiszteket, sem a Báthoryak, sem Bethlen Gábor idejében. Ne féltsük a fegyelemtől szabadságunkat sem. Bizonyos, hogy a szabadságnál nincsen szebb dolog, de aki a katonai fegyelmet a szabadsággal ellenkező dolognak tartja, vagy bolond, vagy tunya, rossz és rest. Éppen a fegyelem fogja megtartani szabadságunkat. – Persze egyes ember, úr, vagy generális, ezt végbe nem viheti, csak az egész ország. Az egész nemzetünknek unanimes consensus (egy lélekkel való megegyezése), kellek erre. A pénzt is meg kell rá találnunk. Ne mondja senki, hogy nincs pénz; a görögök is azt mondták, mikor Mahomed császár Konstantinápoly ellen készült, de mikor a törökök megvették a várost, tömérdek kincset találtak benne. „Vegyük elő valahun vagyon, ha az oltáron is, még annyival inkább, mert az Isten nevéért akarunk vele élni... Keressük élő ládáinkban mindnyájan és Istenünkért, hazánkért, feleségünkért, gyermekeinkért... hadjunk békét egy sokáig a pompának és vendégségnek, a kerteknek és más haszontalan épületeknek, a prêmes köntösnek, az ezüst kupáknak és más haszontalan cifraságnak, csináljunk pragmatikát (számvetést) mindenünkről, reformáljuk magunkat elsőben, kik elei vagyunk az országnak, azután az alattvalókat.”

„Hallj meg engem, élő magyar”.

És most, amikor megsemmisítette az ellenvetéseket, most bukkan fel a főgondolat, amely voltaképpen az egész röpiratot sugallta: Ez a tizenkétezer főnyi hadsereg, ez csak a béke idejére való. „Ha hadakozás volna, nem tíz-tizenkétezer embert kellene felfegyveroznünk jó módjával. Minekünk magyaroknak valamink vagyon, fegyverrel nyeretett az a mi eleinktől, úgy tartaték eddig, és nincs kérdés már abban, ezután is úgy kell megtartatni; a békesség, a frigy, a csendes élet haszontalan gondolkodás nélkül, kárunkkal megtanultuk; az mi első politikánk fegyver volt, most is annak kell lenni. Az mi régi Szent István királyunknak koronája semmi a pallosa nélkül; héában azzal koronázza fejét, aki oldalára kardját nem övedzi. Más nemzetek, kiktől messze vagyon a pogány szomszéd, kik a veszedelmet nem olyan közelről látják, mint mi, öltözzenek bíborban bársonyban, kamukában; mi, kik immár a pogánnyal ennyi kárunkkal összebomlottunk és háborodtunk, nem viselhetünk egyéb öltözetet a fegyverderéknál, páncélnál, egyszóval vasnál és fegyvernél”. Mert *nem elég a védekezés, nekünk támadnunk kell.* „Azt tanácslom, hogy azt a hódoltságot, kit megoltalmazhatunk a török ellen, kit békesség alatt elvett tőlünk, elvegyük a töröktől; mert mire való volna ez a hadtartás, provisio (gondoskodás), nehéz és dispensiosus (költséges) fáradság, ha jobbára az egész ország hódult, és ha csak abban akarunk maradni... Ha Váradot vissza nem vesszük, ha Erdélyt elvesztjük, ne is hadakozzunk már azután, *hanem avagy most, avagy sohasem;* fussunk ki az országból, ha eztet resteljük. Úgy hallom, Braziliában elég pusza ország vagyon; kérjünk spanyol királytól egy tartományt, csináljunk egy kolóniát, legyünk polgárrá (gyarmatossa). De ha ki bízik Istenében, szereti hazáját, vagyon egy csepp magyar vér benne, kiáltson fel az égben az Istenhez, énekelje velem ez Debora énekét: „Új háborút készít az Úr és az ellenség kapuit ő maga forgatja fel. Az én szívem szereti Izrael vezéreit; akik a magatok akaratjából ajánljátok fel magatokat a nagy vállalkozásra, áldjátok az Urat. Amen, amen amen”.

Ki ne érezné az *Áfium*-ban a katonai, politikai fejtegetések és szónoki tirádák mögött a legszemélyesebb lírát is? Aki ezeken a lapokon szól, arról beszél, ami a legfontosabb, az egyedül fontos számára, amire életét tette rá és halálát sem szánná. Mindjárt az első lapon megszólal a legmélyebb, lírai pátosz hangja, a magányos, egyetlen próféta nemzet-ébresztő kiáltása „Szegény magyar nemzet, annyira jutott-e ügyed, hogy senki ne is kiáltson fel utolsó veszedelmedben! hogy senkinek szíve ne keseredjék meg romlásodon! hogy senki utolsó haláloddal való küszködésedben egy biztató szót ne mondjon! *Egyedül legyek-e én őrállód,* ki megjelentsen veszedelmedet? Nehéz ugyan a hivatal nékem: de ha az Isten a hazámhoz való szeretetet reám tette, *imé kiáltok, imé üvöltök: hallj meg engem, élő magyar!* ihon a veszedelem! ihon az emésztő tűz! Imé tudományt tészek előtted, nagy Isten, mindent, amit tudok kikiáltok, hogy éntőlem elaluvásomért ne kérd elől nemzetem vérért!”

VII. „Provokálom a Fátumot.”

Zrínyi-Újvár.

Az a heroikus szenvedély, a kétségbeesésnek az az elszántsága, az a hidegen számító és ugyanakkor tűzhányószerűen forrongó hősiesség, amely a *Török áfium* igéit sugallta, többé nem hagyja el Zrínyit a cselekvésben, a politikai és történelmi küzdelemben sem. Mintha végképp elhatározta volna, hogy kierőszakolja a döntést, a nagy történelmi erőpróbát: a nagy török háború megindulását is, és a maga vezérségét is. Éberségét, hadi készülődéseit kettőzött ütemben folytatja. Amikor csak teheti, ahonnan csak remélheti, – Bécsből, Grácból, magyar fegyvertársaitól – fegyvert, lőszert, kézigránátokat, katonákat kér, követel, sürget. Portyázó kalandjait az eddigénél is sűrűbben folytatja, hol ezt, hol azt a basát veri meg, falvakat pörzsöl, rabokat gyűjt, Kanizsának külvárosát dülja fel, gyülekező csapatokat ver szét, a török panaszokat, bécsi intelmeket hallatlanra veszi. Mindezek a régtől megszokott harci részlettevékenységek azonban némileg más jelleget mutatnak ezekben az utolsó években, mint azelőtt. Nemcsak számuk szaporodik, tempójuk sűrűsödik, hanem mintha ez az egész tevékenység egy határozott központ köré, jól elgondolt egységes terv felé illeszkednék.

A távolabbi cél nem lehet kérdéses: a nagy török háború. Zrínyi joggal remélhette, hogy a nagy döntés már nem késhetik soká. Nagyvárad eleste óta mindenkinek éreznie kellett, hogy a helyzet tarthatatlan, és a leszámolást nem lehet sokáig halasztani; az ország közvéleménye egységes volt ebben az érzésben. A magyar vezető körök éppúgy sürgetik a kormányt a háború megindítására – egyelőre Kemény Jánosnak, a császári pártfogáshoz folyamodó fejedelemnek megsegítésére – mint a pápa követe. A török birodalomban is megváltozott a helyzet. A fejtelenség szünőben, új, erőskező nagyvezérek kerülnek a kormányrúdhöz, harcias, dicsőségszomjas basák tűnnek fel a magyar végeken. Zrínyi tisztában volt vele, hogy az összeütközés közeledik; a maga feladatának azt tekintette, hogy eljövételét meggyorsítsa, a török belső erejének nagyobb megnövekedését megelőzze, és – legfőképpen – hogy a háború az ő elgondolása szerint induljon meg: a cél ne legyen kisebb, mint az ország felszabadítása, és a haditerv ehhez alkalmazkodjék. Mindennek igazi biztosítékát most már, annyi csalódás után, csak abban látta, ha sikerül kezébe ragadnia a vezetést, a kezdeményezést: mintegy önmaga körül csoportosítani az eljövendő eseményeket. Ilyen nagy tervek, ilyen messzemenő, vakmerő és végzetes elgondolások irányítják, amikor alapos megfontolás, a szóhajóhető terepek gondos megvizsgálása és szakértőkkel való beható eszmecserék után 1661. június 14-én hozzáfog Zrínyi-Újvár felépítéséhez, mint egy kortárs írja: „a töröknek dühére, vetélytársainak irigységére, és mindenek csodálatára.”

A hely, amelyet épülő vára számára kiszemelt, a Mura balpartjának magaslatain terült el, közel ahhoz a ponthoz, ahol a folyó a Drávával egyesül. A terület az egykori Zrínyi-birtokokhoz tartozott, az új vár egy régi kisebb erősségnek, a Kecskvárnak romjain épült, amely a szigeti hős egyik vitézének parancsnoksága alatt állott valamikor. A hely voltaképpen a török hódoltság határán belül feküdt, de eddig senki sem törődött vele; Zrínyi családja történelmi jogán a magáénak tekintette. A török azonban joggal kétszeresen is egyenes kihívásnak vehette az e helyen való várépítést, nemcsak azért, mert a jogszerinti béke tiltotta új várak építését – hiszen ezt a tilalmat ő maga is minduntalan megszegte – hanem főleg azért, hogy éppen ezen a helyen és éppen az az ember építette, akinek érzelmei és szándékai felől sem Kanizsán, sem Budán, sem Konstantinápolyban nem lehettek kétségben. Zrínyi nagyon jól tudta, mit cselekszik, amikor hozzáfogott az építéshez. Semmi sem mutatja ezt annyira, mint az építésnek szokatlanul nagyszabású és erőltetett gyorsaságú módja.

Mindenekelőtt biztosítani akarta a nyugodt munkát, azért hatalmas katonai fedezettel vette körül az építés színhelyét; az adatok ötezer főnyi seregről szólnak. A munkára minden rendelkezésre álló erőt felhasználta; egész megyék, sőt egy ízben az egész Muraköz jobbágyságát kirendelte dolgozni. Az építés egész ideje alatt elárasztotta leveleivel barátait, a magyar főurakat, sőt a katonai hatóságokat, hogy küldjenek segítséget, pénzt, munkaerőt, felszerelést. Mérnökeivel együtt dolgozott, sőt egy adat szerint maga is mindennap órákon át talicskázta a földet a bástyákhoz. A hűséges Vitnyédy személyesen járja fel a magyar urakat és a bécsi minisztereket: kér, könyörög, bizonyít, rábeszél, sőt a maga politikus módján még fenyegetőzik is. A magyar uraknál nincs is nehézség, Wesselényi nem ellenzi a tervet, Lippaynak éppen kedvére van, Nádasdy maga is latba veti mellette bécsi befolyását. A bécsi körök maguk is szemelláthatóan zavarban vannak: az egymásnak ellentmondó leíratok sűrűn váltják egymást; hol leintik a munkát, mikor a török nagyon erőlyesen fenyegetőzik, hol hallgatnak, hol meg – legalább titkon – egyenesen biztatják.

A törököt természetesen a legnagyobb mértékben fölingerli a semmi jóval sem biztató új erősség. Még jóformán el sem kezdődött az építés, Szeidi Ahmed, a kanizsai basa kétezer emberrel vonul ki, hogy birtokába vegye a veszedelmes területet, mielőtt a vár még fölépülne. De a biztosító magyar sereg láttára óvatosan visszavonul, és csak követei útján kérdegeti Zrínyit, hogy tud-e a király az új építkezésről. Zrínyi az egykorú feljegyzés szerint szellemes kitérő válaszokat adogat: jelentéktelen vállalkozás az egész, csak barmai számára épít aklot a maga földjén és jószágán, hogy kár ne essék övéiben, ha a király barmai össze találának keveredni a kanizsaiak barmaival; nem is ajánlja a basának, hogy ezután jószágait kibocsássa Kanizsa környékére, „mert ebben az akolban mindig nagy kutyák lesznek”. A követek megkérdezték, hogy mi szükség van a juhakolban ágyúkra; mire Zrínyi azt felelte, hogy ezek az ágyúk vadászatra valók, farkasok és medvék ellen. A török természetesen nem érte be evvel a szellemes válasszal, hanem egy másik basát küldött ellene. Ez az Ali – aki jól ismerte Zrínyit, hiszen egy ideig mint kanizsai basa, sokszor összecsapott vele, – így ír neki: „Miótán a kanizsai generalátustól megváltam, Egerben, Temesvárt, Jenőben voltam basa, s a tengeren túl oly fejedelemség vala kezem alatt, melyet sem a budai, sem más vezéri állással nem cseréltem volna el; de mivel az én leghatalmasabb császáromhoz annyi panasz és jajveszékelés érkezett Nagyságod ellen, őfelségének úgy tetszett, hogy ismét ide jöjjenek szomszédságodba. Igen kedves testvér, te bizonyára amaz ősi nemzetségből vagy, de nem tudom, kinek tanácsából építéd új váradat. Nem kell messzi menned példakért. Hol van Rákóczy, hol Kemény János? Jól tudod, igen kedves testvér, hogy a törökök császárával senki sem dacolhat, a mikor megindul. Elegendők volnának, a miket te míveltél, ha Kanizsa és Szigetvár már tied volna és Budán német császár lenne. Féltetek, hogy az lesz véged, a mi Rákóczynak. Tudd meg, hogy Eszéknél német követekkel találkoztam, s azok azt mondják, hogy a mit Zrínyi mivel, arról a német császár mit sem tud. Amiről a leggyorsabban választat várom”. A török természetesen nem maradt meg a szónál és az írásnál, újra meg újra hadseregek vonulnak az építkezés megghiúsítására, Mohamed basa tizenötezer emberrel, néhány hónap múlva újra nyolcezer fővel vonul fel az épülő falak ellen, de a támadás elől mindig újra visszavonul – pedig ez utóbbi alkalommal Zrínyi betegen feküdt és mindössze négyszáz lovas tudott eléjük küldeni. Mohamed basa mégis jobbnak látta visszavonulni Kanizsa alá, és Bécsben sürgetni az építkezés megtiltását. A szultán türelme azonban egyre fogyott. Szeidi Ahmednek selyemzsinórt küld, amiért nem tudta megakadályozni a vár felépítését, Bécsben pedig egyre sűrűbben hangoztatja, hogy ha a várat le nem bontják, véget vet a békének. Egy eléggé nem ellenőrizhető hír szerint egy ízben még Nagyváradot is kész lett volna visszaadni Zrínyivár lebontása fejében.

Zrínyi sem a fenyegetésektől, sem a bécsi parancsoktól, sem az ellene vonuló hadseregektől nem befolyásoltatta magát. Az építés iramát szinte lázas ütemben folytatja. A török katonai erőt folytonos portyázásokkal tartja távol – egy ízben 38 hódoltsági falut éget

fel, máskor 15 falut és három várat pusztít el. Bécsbe pedig hol Wassenhoven mérnököt küldi fel, hol leveleiben magyarázza szándékait, terveit, a vár jelentőségét, sőt októberben, mikor betegségéből felgyógyul, személyesen megy föl Bécsbe, igazának megvédelmézésére. Levelei, melyeket ebben az ügyben a haditanácshoz intéz, szinte drámai erővel éreztetik meg, milyen fontos volt neki ez a vállalkozás, mennyivel nagyobbat várt tőle, mint egy egyszerű végvártól. Hosszasan, fejtegeti, hogy milyen szükséges ez a vár; nemcsak a Muraköznek, hanem az egész végvidéknek védőpajzsa lesz és biztosítani fogja Stájerország nyugalalmát; a töröknek nincs joga a béke megszegéséről panaszkodni, hiszen köröskörül maga is egyre építteti az új erősségeket; ő különben is a maga birtokán épít, ebbe senkinek sincs beleszólása. A haditanács fő szemrehányását – hogy az építés előtt nem értesítette tervéről a királyt – elismeri, de önérzettel vállalja érte a felelősséget: minden jó szolgának kötelessége, hogy gyűlölséges dolgok felelősségét ne hárítsa urára, hanem vegye magára. Ha a török megtámadja, meg fogja tenni ellene, amit Isten tennie enged, utolsó csepp véreig, még ha senki nem segítené is. Az építést folytatja, ha elvonják tőle hadimérnökét, akár egymaga is, amint Isten sugallja neki. Aki pedig hasznos munkájában gyávaságból magára hagyná vagy éppen meggátolná, azt „Isten bírói széke és rettenetes ítélete elé” idézi.

Nem is annyira e levél okfejtése, mint inkább hangja, egyes helyeinek szinte az *Áfiumra* emlékeztető mélységes pátosza érteti meg, mit akarhatott Zrínyi az új várral, amelyet a maga nevére nevezett el. Kortársak és újabb történetírók sokféleképpen próbálták magyarázni a vár katonai jelentőségét, Zrínyi szándékait. Volt, aki nem látott benne nagyobbat, mint védőerősséget, amelyet portyázó csapatai visszavonulásának biztosítására szánt. Zrínyinek és a várnak nagy ellensége és lekicsinylője, Montecuccolli is ezt a nézetet terjesztette. Mások – mint Zrínyi fő katonai méltatója, Rónai Horváth Jenő – úgy fogják föl szándékát, hogy az elveszett Nagyváradért akart vele kárpótlást szerezni az országnak. Életírója, Széchy Károly, Zrínyi említett levele alapján azt bizonyítja, hogy a légrádi vár helyett építtette, mert azt a Dráva áradásai nagyon alámosták, sok házát összedöntötték, úgyhogy már-már kiürítésére kellett gondolni; így szükség volt hát a török kezén lévő Kanizsa sakkban tartására erős új végvárra. Egy külföldi történetíró, aki személyesen győződött meg jelentőségéről az elkövetkezett háború alatt, védekezésre és támadásra egyformán alkalmasnak találta, és nemcsak a Mura és a Dráva, hanem Stájerország bástyájának is nevezi. Vitnyédy, Zrínyi terveinek bizalmasa, a vár lerontását nemcsak szegény hazánk, hanem a szomszéd országok veszedelmének is látná. Zrínyi maga nem győzi hangsúlyozni, hogy az új vár az egész környéken uralkodik, az összes déli és nyugati végek bástyája lesz, és meg fogja védeni a déli osztrák tartományokat is. Igazi szándékára azonban leginkább egyes mondatok világítanak rá. Azt reméli, hogy az új várból „hamarosan *agyonynyomhatja Kanizsát*” – a hely „védett fekvése miatt *háború esetén* igen alkalmas a csapatok gyülekezésére. Ezek a sorok elárulják írójuknak ki nem mondott, de minden szava és tette mögött ott virrasztó alap gondolatát. Háborúra gondol, még pedig támadó háborúra, amely Kanizsa „agyonynyomásával” kezdődik, és ki tudja hol végződik – Zrínyi vágyaiban, elképzeléseiben mindenestre a török hatalom megtörésével, legalább is az ország felszabadulásával. Erre a háborúra Zrínyi-Újvár bástyáinak védelme alatt gyülekezik majd a keresztény hadsereg: ez a vár lesz a központ, a vezéri centrum, innen intézkedik az elindító akarat. Ez az akarat – most már tisztában volt vele – nem lehet más, mint az övé.

„Csaknem magam vagyok.”

Milyen sötét pesszimizmussal, rettentő emberismerettel és mégis halálosan harcos elszánással nézte már ekkor a nemzet sorsát, minden szavából, tettéből kitűnik. Tragikus erővel, Széchenyit idéző pátosszal írja le egy valamivel később kelt levelében ezeket a vérfagyasztóan mai sorokat: „Kérem, megérdemli-e az magyar most, hogy oly nagy csudát,

és nem csak szokott csudát, hanem duplázván duplázva valókat cselekedjék az Isten érettünk, hogy ily hatalmas nemzeteket, mint akik minket három felől környül vettek, mi értünk elrontson és semmivé tegyen... hogy egyességet közinkben teremtsen, hogy az mi szívünkben még hazánkhoz való szeretetet plántáljon?... Mi, az kik erre a csúfra, az melyben vagyunk, Európának magunk tunyaságával adtunk okot; mi, az kik egymást jobban, hogysen akármely nemzet az világon, gyűlöljük és csaknem mint az ebek vagyunk; mi, kik minden nyavalyánkban csak egymásra szánkat tatjuk, egyikünk az másikra vet, s minnyájan vagyunk pedig az rosszak s az vétkesek; mi az kik mindenik az maga privátumáért eleget perel és pattog, az publikumért megnémul, és készek vagyunk s örömet látjuk felebarátunknak házát égve látni, csak legyen annyi hasznunk benne, hogy annál melegedhessünk fél óráig...; Ó nyomorult, ó elfajzott Magyar, ilyenekből reméljem-e én, hogy az Isten égből leszálljon, hatalmasságosan érted mindent cselekedjék? te semmit se! hogy küldje angyalát és verje meg az Senacheribet, s te alugyál?... Ne ítéljen azért kegyelmed felőlem, hogy oly desperatióban [kétségbeesésben] vagyok, csak mint az oktalan állat... Nem múlatok el semmit is, ha mi remedium [orvosság] volna... Várok Istentől és kész vagyok minden occasióra [eshetőségre], kit ébren és nyitott szemmel várok... Engem sem az, hogy nyiltan látom veszedelmét hazámnak, sem az, hogy kevés egy kakuk egy nagy erdőben, és hogy csaknem magam vagyok az ki viriliter resolváltam [férfiásán elszántam] magamat, el nem ijeszt immár az én hazámhoz való obligatiómtól, hanem készen várom, az Isten mit ad, és mit disponál felőlem, és immár annyira contemnáltam [megvettem] minden rettenetességeket, hogy *ultra provocalom az fatumot* [önként hívom ki a végzetet]”.

Neki magának kell tehát a háború gyújtópontjává lennie: magára kell vonni a törököt, hogy lehetőleg egyenesen ő ellene induljon, mint egykor Szolimán a szigeti hős ellen. Íme a stratégiai okokon túl ilyen mindenre elszánt heroikus akarat ég a különös varépítés körül. Ezért a kihívó vakmerőség, hogy a török területén épít: éppen ez a kihívás a cél. Ezért a hol éles, hol gúnyos, de mindenképpen ingerlő válaszok a basák üzeneteire: egyenesen saját személye ellen akarja felgerjeszteni haragjukat. Ezért az egyre sűrűbb, egyre vakmerőbb, kegyetlenebb portyázások, betörések a hódolt területre, gyülekező török seregek váratlan szétverései, basák megcsúfolásai: érezzék, hogy tőle és ettől a vártól kell legjobban tartaniok. Ha rákerül a sor a döntő hadjáratra, ne jusson eszükbe másfelé fordulni, mint ő ellene, az ő vára ellen: oda, ahol természetszerűleg csak ő lehet a háború mozgatója, vezére. Mikor a következő évben csakugyan megindul a háború, számítása be is válik, legalább, ami a törököt illeti. Az „egész világ” beszélte, a kanizsai basa levélben figyelmeztette, hogy „egész Törökország” ellene fog indulni.

Montecuccoli Rajmund.

Volt azonban valaki, aki a tapasztalt vezér és tudós katona éleslátásával felismerte, de talán még inkább a vetélytárs ösztönével meg is érezte Zrínyi gondolatát, és az első pillanattól kezdve résen állt, hogy megghiúsítsa. Ez a hatalmas ellenfél Montecuccoli Rajmund, a császári hadak tábornoka, a Kemény János megsegítésére vállalt erdélyi hadjárat hírhedt vezére volt. A tábornok, a nagy olasz condottiereknek ez az osztrák talajba átültetett késői utóda, Zrínyi utolsó éveiben jóformán állandóan ott áll a hőssel szemben, mintegy szimbóluma az őt és vele együtt az országot elpusztító végzetnek. Előkelő, finom és csillogó szimbólum, de hallgatag, hideg, számító és könyörtelen, mint maga a végzet. A modenai születésű tábornok kilenc évvel volt idősebb Zrínyinél, apró, száraz, olajszerű emberke, tizenöt éves kora óta katona. A két férfiú, mint két kibékíthetetlenül ellentétes világ megtestesülése néz szembe és vív engesztelhetetlen harcot egymással. Pedig sok köztük a rokonság is. Mind a kettő nagy műveltségű, kora legnagyobbjaival egyenrangú szellem. Mindketten az olasz humanizmus irodalmán, tudományán nőttek fel; ízlésük,

gondolkodásmódjuk a barokk világszellem forrásaiból táplálkozott; mindketten szerelmesei a költészetnek, előkelő szaktudásai koruk katonai tudományának, hírrel koszorúzott hadvezérek, sőt végelemzésben tulajdonképp még a török háborúra vonatkozólag is egy volt a célkitűzésük: a török hatalmat végképp kiszorítani az országból. És mégis alig lehetne elképzelni összeférhetlenebb erőket, mint amelyek egymás ellen dolgoztak bennük.

Ellentétes már maga az az embertípus, amely testet ölt bennük. Montecuccoli, a zseniális barokk udvari ember, – félig professzor és dilettáns literátor, félig zsoldos-tábornok – aki ott ajánlja fel szolgálatra kardját, ahol legnagyobb kilátás csábít a sikerre, a karrierre. A teológiához éppúgy értett, mint (hadtudományi műveinek tanúsága szerint) a logaritmus-számítás titkaihoz, és ha alkalmá nyílt, egyforma gyönyörűséggel csevegett mindkettőről, szabad óráiban pedig csinos szonettek faragott. Az ő számára az élet művészete az első: a kifinomult, előkelő életformák, az udvari kegy, a szellem felsőbbrendű élvezetei, irodalom, művészet, előkelő társaság, kényelem és előmenetel. Ebben az élettervben a hadtudomány úgy szerepel, mint egy úri szenvedély tárgya, előkelő gyönyörűség és az emelkedés fölényes eszköze. A katonáskodás pedig az ő szemében a tudományos elmélet gyakorlati megvalósítása, szellemi életforma, egyszersmind legbiztosabb és legdicsőségesebb módja a nagy életnek és a császári kegy megszerzésének: mindenképpen formális valami, aminek önmagában van az értéke. Ezzel szemben egyénileg nem fontos számára, hol és milyen ellenség ellen hadakozik. Ezen az életfelfogáson belül azonban megvan benne a katonáembernek és a barokk udvari embernek becsületessége: „urának hű szolgája”. A császár ügyét, akinek majd négy évtizede immár, hogy szolgálatába szegődött, fenntartás nélkül magáévá tette, annál is könnyebben, mert ezt semmiféle ellenkező meggyőződés meg nem nehezítette, és minden egyéni érdek megkönnyítette számára. Ez a politikai helyzet egymaga is eldöntötte volna Zrínyivel szemben való állásfoglalását. A császári kormány számára a németországi hadszíntér a fontos, Magyarországon a lehetőség legvégső határáig fenn akarja tartani a békét. Montecuccoli tehát, bármilyen kecsesítő is lehetett számára a „kereszténység megmentőjének” dicsősége, amelyet egy győzelmes felszabadító hadjárat meghozhatott számára, vezéri akaratát könnyedén és véglegesen alárendelte ennek a politikai rendszernek. A magyarországi hadszíntéren – amíg ez a császári politika meg nem változik – nem volt hajlandó többet kockáztatni, mint amennyit feltétlenül kellett. A nyugtalan Zrínyi, akinek neve jóformán egyet jelentett a háborúval, akinek folytonos béke-zavaró portyázásai és óriási, az országot vezető nádort és primást is befolyásoló tekintélye minden pillanatban véget vethetett a törökkel való békének, már csak ezért is ellenszenves volt előtte. Növelnie kellett ezt az ellenszenvet Zrínyi katonai sikereinek, a külföldre is elható dicsőséges hírének, országos népszerűségének, amely magára a fiatal uralkodóra sem tévesztette el hatását; hiszen az utóbbi idők dicsőséges portyázásai után Zrínyi nem egyszer magától a királytól kapott dicsérő kéziratokat, amelyekben Lipót király biztosítja hálájáról. „Ezek közt a szerencsétlen viszonyok közt az ön személyében van legnagyobb bizalmam” – írja neki 1663 júniusában egy sajátkezű olasz levélben; a következő időben, minél jobban nőtt s közeledett a török veszedelem, annál félreérthetlenebbül fejezte ki a király Zrínyi iránt bizalmát és csodálatát. Mindez nem maradt titokban Montecuccoli előtt, mint ahogy azt is lehetetlen volt tudomásul nem vennie, hogy egy esetleges török háború esetén a magyar urak valamennyien természetesnek fogják találni Zrínyi fővezérségét. A becsvágyó tábornoknak akarva, nem akarva vetélytársat kellett látnia a bánban.

De ha mindez nem lett volna elég ellenszenvének felkeltésére, ellenségévé tette volna Zrínyinek már maga az a hadtudományi elmélet is, amelynek hívéül vallotta magát, és amelynek korában kétségtelenül legelőkelőbb képviselője volt. Ez a módszer, amely a század katonai tudományában egyedül uralkodott, a *methodizmus*. Mint neve is mutatja, ez a módszer az elméletet, a szabályt helyezte mindenek fölé a hadviselésben. A nagy mintakép, akinek sikerei a kor katonai tudósait ihlették, a harmincéves háború dicsőséges hadvezére,

Gusztáv Adolf, a svéd király volt. Az ő nagy eredményeinek egyoldalú értelmezéséből és az ókori hadtörténelem válogatott példáiból szerkesztették meg az elméletírók, – köztük legnagyobb tekintélyű éppen maga Montecuccoli – azt a rendszert, amelynek legfőbb alapelve az óvatosság, a döntő csata helyett az ellenfél ügyes kifárasztása és a szabályokhoz való módszeres alkalmazkodás. „Ez elvek alkalmazása egy egész különös hadviselési módot teremtett, melynek eredményei valának: a hadműködési vonal biztosságáért való túlzott aggályoskodás, a várak és erődök hadászati értékének túlbecsülése, határozott hadműveletek mellőzésével a tétovázó manővrozolás dicsőítése, a hadműveleti célok jelentéktelensége, a csaták és döntő ütközetek gondos elkerülése, – mert a harc csak erőpazarlásnak, sőt hibának tekintetett még akkor is, ha azt győzelem követte – végre a hadjáratok céltalansága és eredménytelensége” (Rónai Horváth Jenő).

Ezzel szemben Zrínyi egész egyénisége élő tagadása ennek az elméletnek. Ő is ismeri az ókori hadtörténelem példáit, ő is ezekből és korának közkezenforgó katonai irodalmából indul ki, de elméleti műveiben és gyakorlati csatározásaiban egyaránt a zseniális egyéniség önállóságával használ fel elméletet és tapasztalatot. A *Vitéz Hadnagy*ban is kifejtette, hogy a régi megoldások nem alkalmazhatók mereven minden helyzetben, hanem a vezér belátásának, a pillanatnyi helyzet felismerésének és a bátor okosságának kell döntenie. Míg Montecuccoli bámulatos szerencsével úgy tudott szert tenni a nagy hadvezér hírére, hogy ügyesen mozgott, vonult, táborozott, operált a németek ellenében, de voltaképpen csatát a szentgotthárdi győzelemig egyetlen egyet sem nyert, Zrínyi elmélete és gyakorlati hadvezetése mögött a személyes haditetteknek és az egészen maga kivívta, bár kisebb arányú, de éppen nem könnyű győzelmeknek szinte beláthatatlan sorozata állott. Az ő hadviselési módja a végvári élet igényeihez, a magyar és horvát legénység testi-lelki adottságaihoz, az ország területi viszonyaihoz alkalmazkodott, azért a gyorsaság, a meglepetés, a viharos lecsapás, a zseniális ötletesség, a magára és vitézeire való biztos számítás és a nagy egyéni teljesítmények jellemezték. A háború az ő számára nem volt öncél, hanem a legnagyobb, az egyetlen fontos dolog, élet-halál kérdése, a jelen fennmaradásának biztosítója, a nemzeti jövő reménysége, ő csak egy célt ismert, amikor kardot kötött: minél jobban ártani a töröknek a jelenben, hogy egészen felszabadíthassa az országot a jövőben. Ezt a célt pedig nem volt hajlandó alárendelni semmi más magasabbrendű célnak, mert ilyet nem ismert el a magáé felett. Az öncélú magyar életöszton került itt szembe az öncélú birodalmi politikával és annak katonai megszemélyesítőjével. Ez a két világ nem érthette meg egymást.

A magyar érzés Montecuccoli hadseregében nem láthatott mást, mint egy idegen akarat eszközt, idegen célok szolgáját, amely ráfekszik az országra és kiszívja az életerejét, élőszködik rajta, de nem harcol érte. Csak azt látták, hogy a zsoldosok szállást, élelmet, takarmányt követelnek, rabolnak és erőszakoskodnak, a harc elől pedig visszavonulnak. A methodista hadviselés azokra az országrészekre, amelyeken átvonult, alig volt kevésbé borzalmas, mint a töröké, tehát csak borzalmat és gyűlöletet keltett. Eredményt azonban Magyarországon nem ért el. Természetes tehát, hogy Montecuccolit ellenségnek nézték, haditudományát gyávaságnak minősítették, erdélyi hadjáratából pedig csak azt látták, hogy német katonái „bestiák módjára” pusztítják az országot. Montecuccoli viszont, akinek a maga methodista elméletében és a hadjárat nehéz körülményeiben (élelmisszerhiány, betegség, a lakosság fenyegető magatartása) megvolt a maga jó oka mindarra, amit tett, mélyen lenézte az ellenségesen bíráló magyar közvéleményt és azt az egész „magyar haditudományt”, amelynek nevében szembefordultak vele. Tudományának és tekintélyének fensőbbiségéből mélyen lenézte Zrínyi sikereit is. Ezek az ő szemében a véletlenek, a szeszélynek, a durva és tudománytalan vakmerőségnek művei voltak, és a győzelmek, amelyeket elért velük, megannyi új okok voltak érzékenységének és fölünyeskedésbe burkolódzó gyűlöletének gerjesztésére.

Mindezek alapján könnyű megérteni, hogy Zrínyi-Újvár építése a legnagyobb mértékben kihívta Montecuccoli bosszúságát; a kortárs bíráló szerint amúgy is a hadiépítészet volt a leggyengébb oldala a tudományának. Mindent megtett az építés megakadályozására. Gáncsoskodva bírálta a terveket, kifogásolta a vár helyzetét, szándékosan elrajzolt terveken mutatta ki, hogy semmi hasznát nem lehet venni, megbízottakat küldetett ki, hogy a helyszínén állapítsák meg a mű elhibázottságát és adatokkal mutassák ki, hogy a katonai érdek követeli az épülő bástyák lerombolását. Felkapta azt a szellemes szállóigét, amely Zrínyinek Szeidi Ahmed kérdésére adott fölényes válasza óta elterjedt a katonák között és ő is (immár kicsinylő értelemben) csak „juhakolnak” nevezte a várat, mint amelynek semmiféle katonai értéke nincs. Mikor a bánt végre sem tudta megakadályozni akaratának keresztülvételében, és a vár állott, sőt egymás után három török ostromot vert vissza, elhallgatott kifogásaival és csak bizalmas körben gúnyolódott tovább, de persze ez a kudarc csak elmélyítette Zrínyi iránti ellenszenvét.

Az 1662.-i országgyűlés.

Végképpen kiélezte a két hadvezér közti ellentétet az az országos felháborodás, amely Montecuccoli erdélyi hadjárata nyomán támadt és az országgyűlésre készülő rendek közt oly nagy izgalmat teremtett, hogy már-már az országgyűlés megghiúsulásától kellett tartani. Amilyen várakozás kísérte Montecuccolit Erdélyben, olyan nagy volt a kiábrándulás és a felháborodás, amikor a harc elöl kitérve, kardcsapás nélkül hagyta ott a török torkában vesztébe Kemény fejedelmet. Egy pillanatra felvillant a remény, úgy látszott, hogy a kormány elszánja magát a háborúra, Erdély összefog az anyaországgal, és együttes erővel megindulhat a felszabadítás. Az erdélyi eredménytelen „sétalovaglás” akkor is felháborodást és csalódást keltett volna a tábornok ellen, ha nem következik utána az a szégyenletes visszavonulás, amely vérbe és gyűlöletbe borította a Felvidéket. A kiéhezett, fizetetlen, lerongyolott katonák, a végvárakba helyezett, ugyancsak nyomorúságra hagyott külföldi zsoldosok, a kóborló „szabadlegények” erőszakosságai, kegyetlenségei, rablásai, vad erkölcstelenségei és vadállati gyilkolásai a megyék panaszirataiból, a hivatalosan felbecsült kártételek óriási számadataiból, ma is megdöbbentő képet nyújtanak. A nádor alig győzte csillapítani a mindenfelé elterjedő lázongó hangulatot. A rendek olyan elkeseredéssel indultak az 1662 májusában megnyíló országgyűlésre, hogy a kormány szükségesnek látta német katonaságot vonni össze Pozsony körül.

A nemzeti elkeseredést fokozta a vallási ellentétek kiélesedése. A katolikus visszahatás, amely a nagy földbirtokos családok visszatérésével ezekben az évtizedekben már országszerte túlsúlyra jutott, nagy elkeseredést ébresztett a protestánsokban. A földesúri jognak a kegyuraság alá tartozó területek vallási hovatartozását megszabó értelmezése, amely az előző században olyan kedvező lehetőségeket nyújtott a hitújítás terjedésére, most, amikor az irányadó főurak túlnyomó többsége újra a régi egyházhoz tartozott, annál is nagyobb erővel érvényesült az ellenkező irányban, mert törekvéseiket az uralkodó tetszése és a politikai hatalomnak hol nyílt, hol hallgatólagos támogatása kísérte. A templomok visszavétele, a prédikátorok kiutasítása az előző században sem ment erőszakosság nélkül egyik fél részéről sem, de most az erőszakos cselekedetek annál sűrűbbek és annál bántóbbak lettek, minél jobban feltetszett mögöttük az idegen katonák fegyvereire támaszkodó politikai hatalom. A főurak között ugyan már csak három vagy négy protestáns volt az országgyűlésen, de a nemesség és a városok követeinek tekintélyes protestáns csoportja avval az eltökéléssel indult az országgyűlésre, hogy semmit sem enged tárgyalni a vallási sérelmek orvoslása előtt. Viszont „az catholicus Magyarország gravámenit” is előterjesztették.

Az országgyűlés így nem sok jóval bíztatott. Zrínyi, akinek lelkében még ott sajtott a nádorválasztó diéta gyötrő emléke, nem is akart felmenni az országgyűlésre. Távolléte

azonban mindjárt az első napokban bebizonyította, hogy szükség van rá. A rendek csakhamar levelet intéznek hozzá „mint kegyelmes urokhöz és elfogyatkozott édes nemzetünknek még fennálló egyik magyar oszlopához”, alázatosan kérik, hogy „indítsa szánakozásra az mi édes hazánknak siralmas ügye” és annak megorvoslására mentől hamarébb jőjön el. A levelet a nádor lovas futárral küldte Csáktornyára. Zrínyi engedett a kérésnek és Pozsonyba sietett. Itt már addigra végképpen kiélesedett a szemben álló két tábor küzdelme; már közvetlenül nem is tárgyaltak egymással. Az udvar és a nehéz helyzetben tehetetlen nádor Zrínyit kérték fel a közvetítésre, mint akinek tekintélye és népszerűsége mindkét oldalon nagy súllyal esett latba. Munkáját nagyon megnehezítette az ellentétek elmérgesedése, a mindkét oldalon lobogó keserűség, az udvar siketsége (Lipót a hatodik feliratra is ugyanazt felelte, mint az elsőre) és a folyton habozó, hol fenyegetődző, hol siránkozó Wesselényi féltékenykedése. Mindent elkövetett, hogy a törvényes rendelkezéseken alapuló panaszokat orvosolják és a protestáns rendeket kiengeszteljék. Egy többszörösen is feljegyzett mondása mindennél jobban jellemzi gondolkodását, a mindent egyetlen nagy célja alá rendelő Zrínyit: „aki lélekben meg van sértve, az testben sem szolgálhat híven; ő legjobban szeretné, ha százezer luteránust, ugyanannyi kálvinistát és ugyanannyi katolikust látna maga körül fegyveresen és kiverhetné velük a törököt. Azért szeretettel kéri őket, hogy a közjó érdekében, amennyire lehet, mérsékeljék követeléseiket”. Az ellentétek összeegyeztetése végül sem sikerült és a protestáns rendek elkeseredésükben otthagyták az országgyűlést. Zrínyi, aki ebben igazolva látta eredeti álláspontját, semmi jót nem várt tovább a tárgyalástól és maga is eltávozott.

Irodalmi harc Montecuccolival.

Az országgyűlés magára maradt többsége most már annál nagyobb elkeseredéssel fordult a kormány ellen a katonai sérelmek miatt. Montecuccoli nem várta meg a támadást, hanem egy ügyes fogással megelőzte, és ő lépett fel támadó félként. A rendek között egy röpiratot terjesztettek. Mindenki tudta, hogy Montecuccoli a névtelen szerző. Ebben a nagy dialektikus ügyességgel és nem erő nélkül megírt latin munkácskában mélyen sértett önérzettel védi a maga igazát és a legkevésbé sem tudja titkolni a magyarok iránt érzett gúnyos megvetését. A röpirat címe: *Felelet ama rágalmazóknak, akik jónak látják azt terjeszteni a császári hadseregről, hogy az elmúlt évben semmit sem tett, vagy csak nagyon keveset*. Mindjárt magas hangon kezdi: Inkább dicséretre és hálaóra számított volna a gáncsolódás és hálátlanság helyett, hiszen – így fest a császári vezér szemében a szégyenletes erdélyi hadjárat – ötvenezer törököt a Tiszánál megfékezett, másik ötvenezret elűzött, Kemény Jánost visszavezette Erdélybe és a török ellenére a fejedelmi trónra ültette; Felsőmagyarországot is megerősítette, pedig az egész úton csak nehézségekkel, féltékenykedéssel és gyűlölködéssel találkozott; élelmezésről, szállásadásról, a betegek elhelyezéséről (holott a sereg fele beteg volt) szó sem volt. A magyar urak nem illetékesek ítéletet mondani felette. „A kész művet csak művész bírálhatja meg; nem illeti a vakot, hogy különbséget tegyen a színek közt. Kérdezem: ezek közt a jó urak közt – kevesek kivételével – ugyan melyik ért a hadvezetéshez? Egynéhányat kivészek, mint mondom, hiszen az egyházi férfiakra nem sértés, ha azt állítom, hogy nem értenek ahhoz, ami nem mesterségük, sem a fiatalabb uraknak nem szégyen, ha nem tudják, amit sohasem tanultak. Az az egynéhány, akik voltak már előbb is háborúban, azok is alig vettek részt két-három hadjáratban, – rövid idő ez ilyen hosszú tapasztalatot kívánó művészet megtanulására! Vannak köztük többen, akik vezettek már könnyű fegyverzetű csapatokat és horvátokat (félreérthetetlen célzás Zrínyire); ám ezeket rendszerint a hadseregtől különválasztva, csak portyázásra használták, az ilyen katonák vezérei pedig a fontosabb haditanácsokra nem voltak hivatalosak, azért nem is tudják felfogni, miért történik ez vagy az a dolog, miért kell elhagyni ezt vagy am azt, miért kell így és nem másképp viselni a háborút... Amit mi állítunk, az a megtörtént dolgok biztos alapján

nyugszik; az eljövendő bizonytalanokról tanakodni nem méltó a fáradságra. Egészen bizonyosra vehetjük, hogy akinek hatalma volt így parancsolni, az kétségtelenül tudta is, hogy miért rendelkezett így”. A magyarok jobban tennék, ha igazságtalan bíráltság helyett rendes szállásokról, magtárakról, fegyvertárakról, kórházakról gondoskodnának a német katonák részére, őrséggel látnák el a várakat és a városokat, fegyelmezett segítő hadakat állítanának ki és alkalmazkodnának a kedvező időponthoz meg a haditudomány szabályaihoz.

A rendeket annyira felháborította ez a fölényeskedő hang, hogy törvényben akarták megbélyegezni Montecuccolit. A császári vezér jónak látta eltagadni szerzőségét. Zrínyi azonban tollat ragadott, a latin röpiratra – ugyancsak névtelenül – latin röpirattal felelt és nagy erővel és fensőbbiséggel verte vissza a tábornok támadását. A hibákat, melyeket Montecuccoli a magyarok szemére vetett, senki sem ismerte jobban nála, hiszen ezekért ostorozta, ezekből akarta kigyógyítani magyarjait ő is. De most az idegentől, gyűlöletből, megvetéssel kell hallania azt, ami neki is legfájóbb sebe: kétszeresen sebzi a szó, kétszeres fájdalommal, gyilkos erővel vágja vissza. Mindjárt a szellemes kezdet elevebe vág: „Kitűnő vezér! Mivelhogy te magadat és hadseregedet egyaránt dicséretreméltónak véled, és dicséred is, engedd meg, kérlek, hogy megemlékezzem a régi római szabados szokásról, mely szerint a katonák a triumfáló hadvezérnek szemébe mondhatták, amit akartak, és én is elmondjak neked egyet-mást. Tehát visszaüztél ötvenezer törököt és Keményt visszahelyezted? Erdélyt új hadsereggel megvédelmezted? Atyánk, nagy dolgok ezek! Igen nagy dolgok! ... Ugyan mondd hát, mi haszna van Magyarországnak a te hadjáratodból? Erdélyt egészben vetted át: mondd, épen adtad-e vissza? Add vissza Erdélynek Keményt, hiszen hűséget és védelmet ígértél neki. Add vissza Erdélynek a békét, a boldogságot és a bőséget, amelyet a te hadsereged, a te segítséged üzött ki belőle. Azután diadalmaskodjál, azután mondd el magadról a híres három szót: jöttem, láttam, győztem. Akkor majd kész örömmel Marsnak, Herkulesnek, nagyszívű atyának nevezünk, aki az illatos Indiából szállt le közénk szekeren. De sajnos, te csak bölcseledel, és a bölcseledők csak szóval szoktak bölcsek lenni, ha tette kerül a sor, vajmi együgyűek. Azt mondod, távolról nem lehet hatást kifejteni. Valóban, ha az ellenséget halálra keresed, valamivel közelebb kell hozzá menned.” A szellemes iróniájú bevezetés után egyre keményebb hangok következnek. „Minthogy pedig egész öndicsőítő énekedben nem tudtad elrejtteni az egész magyar nemzet iránt érzett gyűlöletedet, és annyi hamis ostobaságot beszélsz róla: fordulj a nemzetnek egy tagjához, ha olyan nagy szíved van! Egy emberhez szólj, az hallgasson meg, az feleljen, de hagyd békén magát a nemzetet... Azt mondod, hogy nincsenek Magyarországon jó hadvezérek; engedjük ezt meg. Vajjon akkor is: dicsőségedre válik-e a mások tudatlansága, ha te sem vagy különb? Viruló hadsereget kaptál kezedhez és tönkre tetted. Többet zaklattad a jóbarátot, mint az ellenséget. Az egész országban siralmas nevet hagytál magad után. Száraz szemekkel és száraz kardokkal tudtad elnézni, hogyan hurcol százezer embert fogságba a török, – ennél rosszabbat egy hitvány hóhértól sem lehetett volna várni. Nem tagadom, kevés magyar ért olyan alaposan a haditudományhoz, mint egy nagy hadvezérnek értenie kell. De mi magyarok nem értjük azt a művészetet, hogyan kell a háborút halogatni, hogyan kell az ellenség garázdálkodását megtorlatlanul nézni, hogyan kell a magunk hazáját pusztítani, nem az ellenségét, és hogyan kell a háborúban pénzt harácsolni. Ha ezek a haditudomány szentséges titkai, akkor mi magyarok valóban semmit sem tudunk. Ehhez nem értett a mi Kinizsink, Báthorynk, Hunyadink, akik dicsőséggel estek el a haza védelmében, a kereszténység megmentésében ... Mondja meg Európa, vajjon gyáva-e Magyarország, amely nem látott napot elvonulni maga fölött övéinek vérontása nélkül, amelyben nincsen család, aki ne siratna valakit, amely két század óta egymagában áll ellent az ozmán hatalomnak és egy arasznyi földet sem engedett át a töröknek vér nélkül. Mint Diomedest Ajax pajzsa, úgy védjük mi a kereszténységet; hogy biztonságban él, nekünk köszönheti. Csak azóta veszett el Magyarország nagy része, mióta a soha meg nem ütközés titokzatos bölcsességű haditudománya elterjedt”. A gúnnal kezdett

röpirat acélkemény mondatokkal végződik: „De mikor majd nem tollal kell harcolni az akadémián, hanem fegyverrel a csatateren: akkor nincs az a magyar kapitány, aki derekabb nem lesz nálad. De minek a sok beszéd? Lássunk a tettekhez! Dixi.”

A röpirat tökéletesen kifejezte az ország közhangulatát. Az országgyűlés nyomása alatt a király végül is kénytelen volt a német katonaság legnagyobb részét eltávolítani az országból. Zrínyi azonban ekkor már újra otthon volt, sereget gyűjtött, a maga útját járva a török területen portyázott és megverte Perez Ali basát. Jól tudta, hogy az ország sorsa nem Pozsonyban és nem tárgyalásokkal dől el, hanem a kard élével. Lázás tevékenység, minden kudarc után frissen talprakelő rugalmasság, makacs célratörés jellemzi ezekben az utolsó években. És mintha a Gondviselés is erőt akarna önteni beléje az elkövetkező nagy harcokra. Megérkezik Bécsből a nagy örömhír: november 24-én megszületett a régóta epedve várt fia, Ádám. A boldog apa Sopronig siet felesége elé a februári hóban 120 szánkóval és egy kis hadsereggel.

VIII. „Avagy most, avagy sohasem.”

„Rajtam kezdje el...”

Zrínyi ekkor már tiszttában volt vele, hogy közeledik a döntés. „Avagy most, avagy sohasem” – írja egy barátjának a tavasz elején. Ekkor már tudta, hogy Köprili Ahmed országos hadjáratra készül és pedig elsősorban ő ellene. Az erélyes és harcias nagyvezér, aki rendbeszedte a török állam politikai és katonai szervezetét, nagy körültekintéssel készült a háborúra. A császári követeket, akiknek feladata volt mindenáron biztosítani a békét, újra meg újra szemrehányásokkal halmozta el, egyrészt Zrínyi-Újvár, másrészt a Montecuccolitól Erdélyben hagyott német várórségek miatt, a békének pedig mindig újabb, egyre súlyosabb feltételeket szabott. Már nemcsak a németek kitakarodását követelte Erdélyből és Zrínyivár lerombolását, hanem egész sereg várat. A bécsi kormány hiába mutatkozott késznek a megalázó feltételek teljesítésére, a váradi és jenői basák a tárgyalások alatt is egyre mélyebben nyomultak Erdélybe. De a nagyvezér nem is a békét akarta. Június elején már 120,000 emberrel áll Nándorfehérvárnál, a hódoltsági haderők Temesvár felé gyülekeznek, és a hűbéres Apafi fejedelem is parancsot kapott a csatlakozásra. Az egész világ azt beszélte, hogy a hadjárat első célja Zrínyi és az új vár elpusztítása. „Az török az eszéki hídhöz érkezett egynéhány nappal azelőtt... A Duna mellett megyen-e fel, vagy hogy erre mifelénk jön?... Mind az egész világ közönségesen azt kiáltja, hogy reám jön, nekem pediglen senki, széles e világon semmi segítséget még nem adott. Mindazonáltal az én kevés erőmmel és tehetséggemmel, amit cselekedhetem, cselekszem hazám megmaradására,” – írja júliusban Csáky Istvánnak. Ebben reménykedett a háborútól rettegő kormány is: talán beéri a török Zrínyi fejével. Porcia miniszter nem titkolta a velencei követ előtt, hogy kedvére volna, ha Zrínyi a török kezébe esne és nem nyugtalanítaná a világot.

A bán valóban nem nyugodott. Hol a horvát rendeket gyűjtötte össze és tartományát szervezte, hol a haditanáccsal tárgyalt – májusban személyesen ment fel Bécsbe segítőcsapatokat kérni – hol a hódoltságban portyázott. Egész helyzetére, félelmes tekintélyére jellemző az a válasz, amelyet ebben az időben a konstantinápolyi császári követ adott a Zrínyi tetteit hánytorgató nagyvezérnek: a grófnak saját országai vannak, ezek kormányzatára nincs a királynak befolyása, és a bán nem engedelmeskedik semmi tilalomnak. Mikor a kanizsai basa őt magát figyelmezteti, hogy ha abba nem hagyja kihívó tetteit, az egész török hatalom ellene fordul, azt írja vissza, hogy nagy dicsőségnek fogja venni, és mindenképp szerencsésének fogja tartani, ha a világ legnagyobb hatalmával szemben eshetik el, mint nagy őse Szigetnél. Lelkiállapotát megrázóan festi egy levele, amelyet májusban írt egy erdélyi barátjának. „Úgy látom, az gonosz Fátum minden jó tanácsokat az inevitabilis necessitással excludál (kikerülhetetlen szükségszerűséggel elzár) mitőlünk szegény Magyaroktól. Imo venit summa dies et ineluctabile fatum Pannoniae (Sőt: jó Pannonia végső napja és leküzdhetetlen végzete! – idézet Vergiliusból.)... Még egy gondunk kellene: hogy emberül, vitézül, magyar szívvvel, ellenségünk kimondhatatlan kárával vesznénk el, ne nevetnék senki az mi kimúlásunkon, mi pedig az mi obligatiókat (kötelességünket), kivel az mi eleinkhez vagyunk, így dicsőségesen töltenők bé... Ha veszni kell hazámnak (kell penig), *azon vagyok, rajtam kezdje el az veszedelmet*. Ez az én testamentumom és resolútióm (elhatározásom), kire Isten segéljen”. – Néhány héttel később Csáky Istvánnak: „Én itt noha mindentül elhagyatott és minden oltalomból megszűkült vagyok, várom mindazonáltal *nagy szívvvel ennek a nagy ítéletnek végrehajtását, amelyet Fatum reánk kimondott*. Higgye meg Kegyelmed, édes Gróff Uram, örömmel adok az

Istennek hálát, ha én rajtam, az mint híre vagyom, kezdődik el az utolsó romlás; kisebb keserűségemre léssen, hogy sem ha mint látnám előttem veszni ezt a dücsőséges nemzetünket!”

A nagyvezér Eszéknél áll a hatalmas török sereggel. Zrínyi, akinek portyázói Eszékiig csapkodnak, várában várja a császári sereg és a magyar országos felkelés csatlakozását, hogy felvegye a törökkel a döntő harcot. A velencei követ szerint „jóra-roszra egyaránt képtelen”. Porcia azonban most sem tudja elszánni magát. Mialatt Bécsben arról folyik a tanácskozás, hogy a török támadás esetére az udvar Linzbe meneküljön-e – a velencei követ szerint a németek úgy félték a töröktől, hogy már a nevére is megriadtak – elhatározzák, hogy Zrínyit, ha a török ellene támadna, csak titokban fogják segíteni. Hiába emeli fel szavát a Bécsbe siető Lippay, a bánt (és a hozzá hasonló vakmerőséggel portyázó Batthyányi Kristófot) a haditanács eltiltja a támadástól. Még mindig remélték a békét, amelyről megalázkodva tárgyaltak Köprilivel. A nagyvezér pedig végül is nem támad Zrínyi ellen, hanem északnak vonul a Duna mentén és Budán át Érsekújvár ostromára indul – Vitnyédy szerint volt esze, hogy arra ment, amerre Zrínyit nem talált. Érsekújvár, a megmaradt országrész legfontosabb végvára, most éppen úgy magára marad, mint két évvel előbb Nagyvárad. Montecuccoli, aki egyre szaporodó seregével Magyaróvár alatt táborozik, hogy szükség esetén fedezze Bécset, a vár felmentésére nem mozdul. Zrínyi, aki a tartományait fenyegető veszedelem elvonultával hazabocsátotta horvátjait, most a haditanács és a magyar vezérek sűrűségére („a nagy veszedelemben – írja Vitnyédy – mindnyájan neki könyörögnek, akit azelőtt igazságában megfojtottak, s ha lehetett volna, még életét is elveszik vala”) siet az országos sereghez. De hiába kiáltják ki a magyar hadak fővezérének, hiába szervezi lázas gyorsasággal haderejét, hiába arat a Csallóközben ismételt kis győzelmeket, közben Érsekújvár – és vele egy sereg felvidéki végvár – szeptember végén elesett. Zrínyi most Montecuccolihoz siet és négy napon át próbálja meggyőzni a közös támadás szükségességéről. Hiába. A tanácskozásnak a *bécsi perspektíva* (Montecuccoli gúnyneve!) avval vet véget, hogy felmutatja Porcia minisztertől kapott utasítását: tanácskozzék Zrínyivel egyről-másról, de ne egyesüljön vele. A legközvetlenebb veszedelem egyelőre elmúlt: a nagyvezér a közeledő tél elől hazavonult – bár megüzente a kormánynak, hogy tavasszal Bécsbe látogat. Montecuccoli is téli szállásra bocsátja seregét. Csak Zrínyinek nem volt nyugta. Sietve indul haza, hisz hírére vette, hogy a nagyvezér 60,000 főnyi sereget küld Zrínyivár ellen. A nagy vállalkozás nem jött létre, de a kisebb védő-támadó portyázó harcok hőstettei nem szünetelnek; nov. 27-én 300 lovassal szalasztja meg vára alól a váradi basát és 12,000-nyi seregét. A csodálatos győzelemről szóló jelentésben lobogó pátozzal „Isten szerelmére” sürgeti a segítséget, embert és hadiszert, mert e nélkül menthetetlenül elpusztul a Muraköz, de az osztrák tartományok is.

A téli hadjárat.

Most végre Bécsben is belátták, hogy elkerülhetetlen a döntés és komolyan hozzáfogtak a készülődéshez. Lipót király követi majd egész Európát bejárják, hogy szövetséget hozzanak létre a pogány ellen. A pápa sürgető szóval és nagy összeg pénzzel támogatja a tervet. A dec. 23-i regensburgi birodalmi gyűlés nagy lelkesedéssel indult, mely azonban a tárgyalások során egyre lohadt. Végül is a német fejedelmek és a birodalom – a XIV. Lajos francia király megígérte 6000 katonával együtt – mintegy 80,000 főnyi sereget ajánlott meg.

Zrínyi azonban nem tudott pihenni tavaszig sem. Az *avagy most, avagy sohasem* meggyőződése, a döntés szenvedélyes vágya tüzelte. Vakmerő vállalkozásra szánta magát. Összehívja a horvát rendeket, segítséget kér a haditanácstól, magához vonja a vállalkozóbb szellemű magyar végvári urakat, Batthyányi Kristófot, a fiatal Esterházy Pált, még Vitnyédy is hoz magával száz katonát – és 20,000 emberrel jan. 2-án nekivág a tüneményes téli hadjáratnak. Végigszáguld a Dráva mentén és villámgyors tempóban elfoglalja a déli török

határerődöket: Berzencét, Babócsát, Barcsot, Türbéket, a pécsi vár külső erődítéseit, a várossal együtt. Itt hagyja a német csapatokat, maga pedig magyarjaival és horvátjaival tovább száguld, Eszék alá, és a török ágyúk tüze közepett felgyújtja az eszéki Szulejmánhidat, ezt a mérföld hosszú hadmérnöki remeket, amely a Dráván és a mocsarakon át a török hadsereg egyetlen átjárója. Két nap, két éjjel égett a híd és hónapokra lehetetlenné tette a nagyvezér számára az új hadra indulást. Közben elpusztítja a dárdai hídfőt. Erre visszafordul, feldúlja Siklóst, Baranyavárt, Sásdot és elúzi az arra portyázó tatárokat. Mindezt rövid három hét alatt. Mivel Pécs belső várának bevételére a fáradtság, fagy és hó miatt nincsen lehetőség, febr. 14-én pihenni bocsátja embereit és 50 elfogott ágyúval, 30,000 marhával, 3000 lóval, tömérdek egyéb zsákmánnyal és fogollyal hazavonul.

A vakmerő hadjárat híre csakhamar bejárta a világot és páratlan dicsőséget szerzett hősnének. „Úgy látszik, hogy egy ember van, akinek ereje megfélemlíti az ottomán hatalmat és reménységet, biztonságot önt a földkerekség keresztény népeibe” – írja VII. Sándor pápa, aki áldásával és lelki ajándékokkal halmozza el. XIV. Lajos 10,000 aranyat küld, amit Zrínyi némi habozás után el is fogad: a további hadjárat költségeire; A spanyol király az aranygyapjút küldi, a német és olasz fejedelmek, ki pénzt, ki ágyút, ki dicsőítő leveleket. Hősnek, atyjuknak, Skanderbégnek nevezik. Ódák, énekek, prózai magasztaló írások özöne árasztja el, magyar, latin, német, horvát, olasz, francia nyelven; egy jezsuita hittérítő szerint még Kínába és Perzsiába is eljutott a híre. Ezekben a hetekben valóban az egész világ szeme rajta függ. Csak Montecuccoli nyilatkozott a téli hadjáratról fitymálóan: cavalcade-nak, sétalovaglásnak gúnyolta, hiszen irigységét és methodista hadielveit egyaránt érzékenyen érintette. Zrínyi lelkében azonban Lipót király levele vert legkedvesebb visszhangot, aki a keresztény név feltámadását látja Zrínyi hadjáratából: „Ez a győzelmes előretörés erős támaszt ad a hanyatló országnak, fölemeli a csüggedt lelkeket, és biztos alapja eljövendő még nagyobb sikereknek. Isten segítségével az ön hősiességétől és haditapasztalataitól remélem, hogy továbbra is ilyen szerencsésen megyünk előre és megtörjük az ellenség erejét”. Ez a további előmenetel, az ellenség megtörése: ez az egyetlen, ami Zrínyinek fontos volt. Az ő lelkében az egész téli hadjáratnak – amely önmagában a legjobb esetben is csak ragyogó epizód lehetett – a cél adott értéket, amelynek érdekében végrehajtotta: a tavaszi nagy háború előkészítése.

Amit maga elé tűzött vele, elérte: a török hónapokra meg volt bénítva; nemcsak a híd újraépítéséig, hanem azután is, hiszen az elpusztított vidéken csak nagy nehezen tudta biztosítani élelmezését. A király bizalmát – minden oka megvolt ezt remélni – most már végképp megnyerte; a kézzel fogható eredmények talán meggyőzik Montecuccolit is, hiszen sem jóhiszeműségében, sem katonai belátásában kételkedni nem volt komoly oka. „Most, avagy sohasem” – írja a nádornak. Egy pillanatra még egyszer fellobogott benne a remény. Ha most élére állítják az egyesült magyar-német haderőnek, elkezdődik a nagy leszámolás. Most csak egy a fontos: legyen vége ez egyszer a bécsi habozásnak; induljon meg, aminek meg kell lennie, minél gyorsabban. Addig is: ő maga nem nyugszik. Ha segítséget kaphat, míg a nagyvezér ideérhet, újabb biztató előkészítő sikert remélt: Kanizsa bevételét. Íme a nádorhoz írt rövid levél, febr. 17-ről, amely belevilágít lelkébe: „Hála legyen a kegyelmes Istennek, ezt az új esztendő szegény hazánknak vigasztalására láttuk. Ha a jó Isten tovább is ily progressusokat (előmenetelt) ad, hiszem, még egyszer nemcsak az Istennek bosszúállását a pogány ellenségen látjuk, hanem nemzetünknek még egyszer talpraállását... *Most avagy sohasem* ronthatja vagy legalább tántoríthatja meg őfelsége az ottomán hadat. *De ha sokáig tanácskozunk*, ezt is, akit cselekedtünk, elvesztegetjük. Bezzeg, ha nekem csak egy kis erőm s értékem (pénzem) volna most, több hogy sem vagyon, Kanizsát három hétig magyarévá tenném; de mindenemet, amim volt, erre az expedícióra költöttem”.

Zrínyi-Újvár eleste.

A haditanács intézkedése most sem sietett: egy hónap telt bele, míg megérkezett az engedély, de nem volt benne köszönet. A Regensburgban megállapított haditerv sem Zrínyinek, sem Montecuccoli elgondolásainak nem felelt meg. Az olasz lett a fővezér, és (régii terve szerint) megindulhatott a Duna vonalán a török ellen; de seregét nagy bosszúságára háromfelé kellett osztania: északon Souches tábornok a felvidéki magyar csapatokkal, délen Zrínyi a maga erejével és a német birodalmi csapatokkal, önálló hatáskört kaptak. Zrínyi a kért 17,000 ember helyett csak 12,000-et kapott, de még evvel a csekélyebb hadsereggel sem rendelkezett mindenestül: egyenrangú parancsnokokként adták melléje Strozzii tábornokot, a harmincéves háborúnak ezt a veterán harcosát és Hohenlohét, ezt a nyers és vakmerő katonát, aki tizenöt éves kora óta katonáskodott, hol francia, hol spanyol, hol német szolgálatban; Zrínyinek különben a pécsi meghiúsult ostrom óta haragosa: nem tudta megbocsátani neki, hogy nem juthatott hozzá a várnak szóbeszéd szerint mesés kincseihez. A német segédhadak lassan gyülekeztek (mire Hohenlohe odaért, az ostrom már javában folyt), a hadiszer még lassabban, ami jött is, silány minőségűnek bizonyult, közben a nagyvezér is megindult. Így aztán az ostrom nagyon elhúzódott, a vége pedig az lett, hogy a német tábornokok egyszerűen otthagyták a táborot. Zrínyi, mint a mellette táborozó Esterházy Pál írja, sirva maradt ott a már-már végső éhségre jutott vár sáncai alatt.

De nem ért rá bánkódni: sietnie kellett Zrínyivár védelmére. Köprili Ahmed ugyanis, miután helyreállította a leromlott hidat, május közepén átkelt rajta és most csakugyan megvalósította régi fenyegetését: egyenesen Zrínyi ellen indult. Így Montecuccoli is kénytelen volt egész seregével Zrínyivár alá vonulni, „engedelmességből kockára tévén hírnevét!” A kis vár körül szembenézett egymással a körülbelül egyenlő erejű török és keresztény sereg. Amit Zrínyi előre látott, amit akart, most beteljesült. Vára csakugyan a háború középpontjává lett. Montecuccoli azonban, hiába könyörgött neki Zrínyi, különféle okokra hivatkozva, nemcsak maga nem támadott, de Zrínyit sem engedte kardot vonni. Tétlenül nézte, hogy a török a várat, mint Zrínyi a haditanácshoz írt jelentésében írta, „ép alappal, ép falakkal, jóformán puszta karddal foglalta el”. Valóban „nincs annyi vár és annyi ország a világon, amennyit még olyan erős hadsereg el ne veszíthetne, ilyen hadviselési mód mellett”. Kétségbeesett elszántságát ebbe a mondatba lehelte bele: „Én visszamegyek a táborba, és amennyire bírom, védeni fogom a Mura-vonalat, ha egymagam maradok is, és nem hátrálok utolsó csepp vérem hullásáig, mert eljött az idő és itt a hely, hogy a haza minden fia meghaljon ... Többet nem tudok mondani a fájdalomtól.”

Zrínyi Bécsben.

A vár eleste után – melyet a török a Montecuccoli parancsára, Zrínyi tudtán kívül előre megásatott aknák segítségével felrobbantott – a császári fővezér sietve vonul visszafelé, az osztrák határ felé, hátában a nagyvezérrel. A bécsi kormány pedig gyors futárt küld a portára békét kérni, mivel a legfőbb akadályok egyike, Zrínyivár, már megsemmisült. A bánnak védtelenül maradt birtokait, amelyeket már előbb jórészt felélt a német katonaság, most előzönlí a török. A 20,000 főnyi magyar sereget egy hónapig amúgy is a magáéból élelmezte. Most jobbágyai is széjjelbujdosnak. Anyagilag tönkretéve, önérzetében megalázva siet Bécsbe: elégtételt kór és egy 12,000 főnyi külön hadtestet, amellyel egészen a saját belátása szerint működhessék: még mindig hitte, hogy megfordíthatja a végzetet. Bécsben az utca népe zajos ünneplésekkel, a nuncius a pápa aranyérmével fogadja, a velencei követ erélyesen támogatja közös ellenségük legnagyobb rémét; híre jár, hogy a lengyelek őt szánják lemondani készülő királyuk helyébe. Porcia miniszter már-már hajlik is kérésére. A tanácskozások, tárgyalások, kihallgatások azonban addig-addig húzódnak, hogy híre jön a

Szentgotthárd melletti győzelemnek. Montecuccoli az osztrák határon végre is kénytelen volt megütközni és – hála a közben hatalmasra gyűlt seregnek, a francia hadtest vakmerő bátorságának, és annak a nagyvezért megzavaró vakhírnek, hogy a Zrínyiek közelednek, – döntő győzelmet aratott. A győzelem örömhírét néhány nap múlva nyomon követte a szégyenletes vasvári békéé, amelynek feltételei egy nagy vereség után sem lehettek volna lesújtóbbak.

Ezek után persze Zrínyi – a háború élő szimbóluma – csak kellemetlen lehetett Bécsben. A Szentgotthárd alól érkező francia lovagok, – a francia főnemesség színe-java, lelkes, valósággal tüntető hódolattal keresik fel. „Az Ön példája lelkesített bennünket – mondogatták – valójában az Ön vezérlete alatt győztünk”. Az udvarnál egymás után emel szót mellette Lippay, a nuncius, maga a pápa. Hiába. Most már csak bókokat és ígéreteket kap. Végül, hogy a sértés teljes legyen, a király egy erszényben ezer aranyat küld neki kárainak pótlására. Feldúlt lélekkel fordít háttal a császárvárosnak. A nuncius ezt írja a pápának: „Könnyen megtörténhetik, hogy a kétségbeesés erőt vesz lelkén.”

A következő utolsó három hónap története nem egészen világos. Az ország forrong. A békét mindenki megaláznak, kihívónak, a nemzet ellen irányzottnak érzi. Még Grémonville lovag, a francia király diplomatája is, aki a francia hadtesttel érkezett Bécsbe, úgy látja, hogy e feltételekkel Magyarországot akarta gyengíteni a kormány. Beszéli, hogy a békeszerződésnek van egy titkos záradéka, amelyben a Porta végképp kiszolgáltatja a magyarokat Bécsnek. Wesselényi valósággal kétségbe van esve. Lippay kijelenti, hogy inkább a bőrét nyúztatja le, de ezt a békét el nem ismeri. A béke beiktatásáról való tanácskozásra összehívott titkos tanácsot el kell halasztani, mert az urak nem hajlandók felmenni Bécsbe. A nemesség körében kalandos hírek, fantasztikus tervezetések járnak; le kell tenni a királyt, szövetkezni kell Erdéllyel, Moldvával, Havasalfölddel, franciákkal, svédekkel, vagy éppen a törökkel. Zrínyi látszólag mindezen kívül áll. A szokott keretek közt él Csáktornyan, életét családja és könyvei közt osztja meg, októberben összehívja a horvát rendi gyűlést, országos ügyeket intéz, szabad napjain az erdőket járja puskájával.

Közben háromfelől is megindulnak a titkos politikai és diplomáciai tárgyalások, amelyek később a Wesselényi-féle összeesküvés néven emlegetett szerencsétlenségű nemesi szövetkezésre vezettek; és a mozgalom elindítói mind az ő személyére építenek. Az egyik kezdeményező Zrínyi Péter, aki már előbb, a kanizsai kudarc után felajánlotta a maga és bátyja hódolatát XIV. Lajosnak, most pedig felesége, Frangepán Katalin, és más megbízottak útján a francia király velencei követével lázadásról tárgyal, amelyet a franciák pénzzel, esetleg katonával is támogatnának, és amelynek során Lajost magyar királlyá választanák. Másfelől Bécsből Grémonville veti fel királya előtt, hogy fel kellene használni a magyarok elégedetlenségét; most lehetne kezdeni valamit, és a mozgalom vezetésére Zrínyi volna alkalmas. A velencei diplomácia is elkezdte munkáját, hogy a neki oly hasznos új török-háború megvalósulhasson, és felvetette a gondolatot, hogy Zrínyi lenne a legalkalmasabb magyar király. Péter tárgyalásaiban, úgy látszik, a francia király alatt helytartói vagy kormányzói szerepet szántak neki. Mi volt ezekből a tárgyalásokból komoly, mi csak kalandos álmodozás vagy diplomáciai félrevezetés? – tudott-e, és mennyiről Zrínyi? – nem lehet biztosan megállapítani. Ami biztosnak látszik, annyi, hogy XIV. Lajos nem gondolt komolyan a magyarokkal való szövetkezésre, egyetlen célja (a spanyol örökösödés miatt várható Habsburg-ellenes háborúra való tekintettel) az, hogy zavart keltsen Magyarországon és evvel lekösse a király erejét. Legkevesébbé gondolt arra, ami Zrínyinek a legfőbb lehetett: hogy a vele barátságos török elleni háborúra nyújtson segítséget.

Hogy Zrínyi tudott ezekről a tárgyalásokról (legalább Péteréről), arra nézve adatszerű bizonyíték nincs, de alig lehet elgondolni, hogy Péter mindenestül bátyja tudta nélkül merészelt volna vállalkozni erre a szerepre. Hogy azonban a szenvedélyes, vérmes Péter, az elkeseredett horvát patrióta és németgyűlölő, messzebb ment, mint amennyit bátyjának be

mert vallani, éppen nem tűnik lehetetlennek. Ami az egész tervezgetésben lényegesnek látszik, és ami egészen Zrínyire vall: próbálkozás a török háború mindenáron való folytatásának lehetővé tételére, külföldi támogatással. A tárgyalásokból minduntalan kicseng ez a hang; ezt látszik megerősíteni Lippaynak a velencei követhez írt egy levele is, amelyben kéri a köztársaságot, hogy ne kössön békét a törökkel, mert Magyarországon a közel jövőben nagy lázadás fog kitörni; Zrínyi Miklós Bécsbe készül a követtel tárgyalni, hogy pénzt kapjon *új háború kezdésére*. Gondolt-e Zrínyi is lázadásra, kalandos királyválasztásra, nem tudjuk. Lehetetlenséget nem láthatunk benne, még a hagyományos és a nuncius előtt utolsó bécsi tartózkodása alkalmával is hangoztatott királyhűsége szempontjából sem, hiszen az összeesküvők később is az Aranybulla záradékában biztosított törvényes jogra hivatkoztak. Hogy azonban fő és egyetlen igazi célja az új török háború és az ország felszabadítása volt, azt alig vonhatja kétségbe, aki tudja, hogy egész életén át sohasem ismert más célt.

A csáktornyai vadászat.

November 18-án megjelent Csáktornyan egy rokonszenves fiatal erdélyi főúr, Bethlen Miklós. Lippaytól, Vitnyédytől, Grémonville-től jött, a francia diplomata egyenes megbízásával, hogy Zrínyivel tárgyaljon. A következő napokban beköszöntött Vitnyédy is. És megjött a bécsi meghívó is, kettő is – a nagypecsétes latinnyelvű és a kispecsétes németnyelvű bizalmas császári kézirat – az elhalasztott tanácskozásra, a török béke ügyében. Hiába beszélte le az utazásról az óvatos Vitnyédy, hiába figyelmeztette, hogy Lippay sem akar fölmenni, Zrínyi megtette előkészületeit az utazásra: mert „a jó lelkiismeret neveti a hazug szóbeszédeket”. Mit tárgyalt Zrínyi ezekben a napokban e két jóemberével, nem tudjuk. Bizonyos, hogy az ifjú Bethlent bizalmába fogadta, szeretettel vendégelte. De bizonyos az is, hogy az az egyetlen feljegyzés, amelyből valamennyire e napok hangulatára következtethetünk, mély rezignációra vall. Az ismert mese ez az egyszeri emberről, akit az ördögök visznek a pokolba, de akinek lehetne még rosszabb is az állapota, ha t. i. az ördögök vitetnék magukat vele ugyanoda. A példa félreérthetetlen.

Ezt a mesét november 18-án délután mondta el a hintóban, amelyben a két jóbaráttal vadászatra kocsizott a kursaneci erdő felé. Az erdőben már várta a történelmi vadkan, amelyet a végzet kiválasztott, hogy egy félszázadra eldöntse Magyarország sorsát. Bethlen, a szemtanú így írja le a tragédiát:

„... No, elmenénk vadászni. Zrínyi levetvén a nagy, bő csizmát, melyet a telekes bocskorra is felvonhatott, maga puskával beméne, és szokása szerint csak egyedül bujkálván, löve egy nagy erdei disznót, a gyalogok is lövének egyet a szállónál, s vége lön a vadászatnak. Kisregegnék a hintóhoz, az úr is, hogy immár haza menjünk; estefelé is vala. Azonban odához a végzet egy Paka nevű vadászt, ki mondá horvátul: Én egy kant sebesíttem, mentem a vérin, ha utána mennék, elveszthetnök. Az úr mindjárt mondá nekünk Zichyvel ketten, látván, hogy el akarunk véle menni: Öcsém uraim, kegyelmetek csak maradjon itt. Vitnyédynek, Gusich kapitánynak (Zrínyi várkapitánya): Csak beszélgessen itt kegyelmetek, öcsém uraimékkal, csak meglátom, mit mond ez a bolond, t. i. Paka; mindjárt visszajövök. Csak bocskorban, lóra kapott, rövid puska kezében, Paka után nyargala, egy szárd Majláni nevű ifjú gavallér, Gusich öccse inasa, meg egy Angelo nevű kedves olasz inasa és a lovász nyargalának utána; mi ott a hintónál beszélgeténk. Egyszer csak hamar ihol nyargal Gusich, mondja a bátyjának: Hamar a hintót, oda az úr. Menénk, a mint a hintó nyargalhat és osztán gyalog a sűrűbe befuték én, hát ott fekszik, még a bal kezében, a mint tetszett, az ütőér gyengén vert, de szeme sem volt nyitva, sem szólott, csak meghala. Majláni így beszélte, hogy a mint Paka után bément a disznó vérin az erdőbe, amíg ők a lovakat kötözték, csak hallják a jajsztót; Paka szava volt. Majláni legelőbb érkezek, hát Paka egy

horgos fán, az úr arccal a földön, s a kan a hátán; ő hozzá lő, elfut a kan, érkezik Gusich és Angelo, az úr fölkel és mondja: Rútúl bánék vélem a disznó, de ihol egy fa (melyet csatában is magával hordozott zsebébe), állítsátok a sebnek vérit véle, az arra igen jó. Eléggé próbálták véle, de hijába, csak elfolyt vére, először ülni, azután hanyat fekünni, végre csak meg kelle halni, mert a fején három seb vala: egy bal felől a fülén feljül, a feje csontján ment csak, és a kannak agyara a homloka felé szakasztotta rútúl a feje bőrit; más ugyan a bal fülén alól az orcáján, a szeme felé, rút szakasztás; de ez a kettő semmi, hanem a harmadik jobb felől a fülén alól a nyaka csigájánál ment bé s elé a torka felé ment és a nyakrajáró minden inakat kettészakasztotta; az ölte meg, a vére elmenvén; volt a kezén valami kis körömsölés, de a semmi sem volt. Rettenetes sírás lőn az erdőben, a legalább való, csak a gyermek is siratta. Azt akarják vala, hogy én vigyem a hírit a feleségének, de én, mint új esméretlen ember, elvetém magamról Zichy Pálra. Fogók a testet és a mely kétfelől erősztős hintón kimentünk volt, abból az üléseket kihányván, abban nyujtztatók, és én az ablakban ülék és hazáig fejét, mejjét tartottam. Otthonn fejr bársonydolmányba öltöztették és aztán eresztették a feleségét hozzája, a ki eszén sem volt búvában. Így lőn vége Zríni Miklósnak; csuda, olyan vitéz sem lőtt, sem vágott a kanhoz, puska, kard lévén nála”...

A nemzeti igazságérzet nem tudott belenyugodni ebbe a végbe. Jóformán a halál órájában elkezdődött a végzetes vadászat körül a mondaképződés: megölték a nagy embert, – Paka ölte meg, a vadász, véletlenül vagy szándékosan – felbérelték, a haragos Nádasdy, a gyűlölködő Montecuccoli, vagy éppen a bécsi kormány. A horvát hagyomány szerint a bán maga óhajtotta a halált, az ő parancsára lőtt a vadász. Mindez költészet: Bethlen adatainak hitelességéhez nem fér szó. A halálos küzdelemnek azonban nem volt szemtanúja. Küzdött-e valóban? – „csuda, olyan vitéz sem lőtt, sem vágott a kanhoz”. A költészet, Aristoteles szava szerint, itt is filozófikusabb a történelemnél.

A holttest egy hónapig feküdt a ravatalon, aztán eltemették ősei mellé, a csáktornyai Sz. Ilona kolostorba. A lelkevesztett Magyarország pedig lassan elindult a szerencsétlen úton: a szomorú emlékü Wesselényi-összeesküvés, a bécsújhelyi vérpad, az eperjesi vértörvényszék, Majthény és Rodostó felé.

Jegyzetek.

Zrínyi életrajzát nagy részletességgel Széchy Károly írta meg a Magyar Tört. Életrajzokban: Gr. Z. M. Bp. 1896–1902., 5. köt. Ebben bőségesen felhasználja a régibb irodalmat, közte Forstall Márk kéziratos Stemmatographiáját (1664) és Rátkay György Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae c. munkáját (Bécs, 1662), és az egykorú történelem dokumentum-anyagát. Bár számos része elavult, mégis nélkülözhetetlen alapja a Z.-irodalomnak. Gazdag anyagot közöl Takáts Sándor a Bp. Szemle évfolyamaiban és következő önálló köteteiben: Régi magy. kapitányok és generálisok, 1923., A magyar mult tarlójáról. 1926., Szegény magyarok, 1927., Magyar küzdelmek, 1929. Az életrajz külső adatait, ahol az alábbiakban meg nem jelölöm, ezekből, a Széchy Függelékében és Markó alább idézendő kiadásában közölt Z.-levelekből és a Z.-hez oly közel álló Vitnyédy István leveleiből merítettem. (Fabó András: Vitnyédy István levelei. 2 köt. Magy. Tört. Tár. 1871.) Megbecsülhetetlen útbaigazítóm volt Szekfű Gyula nagy munkája (Hóman–Szekfű: Magy. Tört. V. köt.) és Riedl Frigyes egyetemi előadásai. Verseit Négyesy László kitűnő kritikái kiadásából idézem (Gr. Z. M művei. I. köt. 1914.), a prózaiakat Markó Árpádéból (Gr. Z. M. prózai munkái. A Magy. Szemle Klasszikusai. 1939.)

Az I. fejezethez. – Z. gyermekkorára: Salamon Ferenc: Az első Zrínyiek. 1865., Kanyaró Ferenc: Z. születése. Figyelő, 1886. Lukinich Imre: Gr. Z. M.-nak, a költőnek, születési éve. Századok, 1919., Ferenczi Zoltán: Észrevételek Lukinich Imre cikkére. Századok, 1920., Takáts Sándor: A Z.-úrfiak. A magy. mult tarlójáról., u. a.: Z. M. gyámjai. Bp. Szemle, 1917., u. a.: Z. M. nevelőanyja, u. o. 1916., Fraknoi Vilmos: Z. a költő tanulóévei, u. o. 1917. – Itáliai benyomásaira: Király György: Z. és a renaissance. Nyugat, 1920., Kardos Tibor: Z. a költő a XVII. század világában. Pécs, 1932., – Tollius leírása közölve az Életképekben, 1845. 802–3. l. – A végvári harcokra Takáts idevágó számos művén kívül főleg: Hajnal István: Az ifjú Z. első csatározásairól. Napkelet, 1928. – Jellemére, világnézetére (a következő fejezetek e nemű részeihez is): írásain és életadatain kívül világot vet könyvtára (l. alább); becses fejtegetések: Gr. Andrassy Gy.: Z. M., a költő. 1909., Zolnai Béla: Z. világa. Magy. Szemle, 1838., Joó Tibor: Z. történetiszemlélete és a barokk. Századok, 1932., Horváth János: Barokk ízlés irodalmunkban. Napkelet, 1924. Krajosovics Soma: A Zrínyiász valláserkölcsei eszméi. Egyet. Phil. Közl., 1895., Várdai Béla: Z. a költő. Katolicizmus és irodalom. 1921. – Z. Péter horvát érzelmeire: Margalits Ede: Horvát tört. repertórium. I. 1900., u. a.: Z. P. és Frangepán Katalin. 1898., Szegedy Rezső: Z. M. és a Szigeti V. a horvát költészetben. Irod. Közl. 1915.

A II. fejezethez. – Z. első házasságára, Takáts adatain kívül: Ferenczy Géza: Z. idilljeinek és életének kapcsolata. 1929. A régebbi feltevések Széchynél és Kanyaró Ferenc: Z. szerelme. Figyelő, 1885., Harnos Sándor: Z. Viola-idilljei. Egyet. Phil. Közl., 1903. – Lírájához ezeken kívül: Imre Sándor: Az olasz költészet hatása a magyarra. Bp. Szemle, 1865., Loósz István: Arianna sírása. Egyet. Phil. Közl. 1892. Király György i. m., Négyesy i. m. és Sántai Mária: Z. és Marino, 1915.

A III. fejezethez. – Z. jegyzetei: Drasenovich Mária: Z. M. könyvjegyzetei. Pécs, 1934. – A Szigeti Veszedelemre alapvető Arany János tanulmánya (Z. és Tasso. Prózai dolg. 1879.), továbbá Salamon Ferenc: Irod. Tanulmányok. I. 1889., Beöthy Zsolt: A magy. nemz. irod. tört. ismertetése. I. 1877., Bodnár Zs.: A magy. irod. tört. 1896, Beöthy Zs.: A Zrínyiász és irodalomtörténetírásunk. Irod. Közl. 1915., Dézsi Lajos: A magy. tört. tárgyú szépirodalom. 1927. Legalaposabb elemzése Riedl F. egyetemi előadásában, Négyesy id. kiadásában és

Alszeghy Zsolt: A magy. irod. története. III. A tizenhetedik század. 1935. – A részletkérdésekhez: Greksa Kázmér: A Zrínyiász viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz. Székesfehérvári Kat. Gimn. Ért. 1890., Arany csonka tanulmányának folytatása. A horvát fordításra: Szegedy R. i. m. és Piszarevics Sándor: A magyar és a horvát Zrínyiász. Zágráb, 1901. (sorról-sorra való összevetés). Thury József: A Zrínyiász. Irodört. Közl. 1894., Krajcsovics S. i. m. Hajnal Márton: Karnarutics és a Zrínyiász. Egyet. Phil. Közl. 1903., Margalits Ede: Karnarutics éneke és a magy. Zrínyiász. Századok, 1903., Piszarevics S. i. m., Tolnai Vilmos: Adalék a Zrínyiász forrásaihoz. Egyet. Phil. Közl. 1908., Prónai Antal: A Zr. főgondolata. Irodört. 1912., Beöthy Zs.: A Zr. magyarázatához, u. o. 1913., Tolnai V.: A Sz. V. alapeszméjéről. Bp. Szemle. 1915., Heller Bernát: A Sz. V. biblikus ihlete. Múlt és jövő, 1918., Gábor Ignác: A magyar ősi ritmus. 1908., u. a.: Z. verselése és a magy. ritmus. Nyugat, 1918.

A IV. fejezethez. – Z. könyvtára: Majláth Béla: Z. könyvtára. Akad. Ért. 1891., Erdélyi Pál: Bibliotheca Zrínyiána. Magy. Könyvszemle, 1893., Zrínyi-kiállítás. Gr. Z. M., a költő és hadvezér születésének háromszázados évfordulója alkalmából rendezti a M. Tud. Akadémia. 1919., továbbá Zolnai B. és Drasenovich Mária i. m. – Prózai munkáira: Kanyaró Ferenc: Zr., a hadíró. Figyelő, 1886., Rónai Horváth Jenő: Gr. Z. M. hadtudományi elvei. Hadtört. Közl. 1889., Biró Bertalan: Z. M. prózai munkái. 1913., Ferenczi Z.: Z. és Busbequius. Akad. Ért., 1917., u. a.: Z. A Török Áfium Ellen Való Orvosság c. művének forrásai. Egyet. Phil. Közl. 1917., u. a.: Még egyszer Z. és Busbequius. Akad. Ért. 1918., Kőrösi Sándor: Az Áfium és Busbeck. Magy. Figyelő. 1918., u. a.: Az Áfium vitás pontjai. Akad. Ért. 1918. – Macchiavellihez való viszonyára még: Kőrösi Sándor: Z. és Macchiavelli. Irodört. Közl. 1902., Pethő Sándor: Z. és M. Bp. Szemle. 1910. – A Z. világnézetére vonatkozó irod. az I. fejj. jegyzeteiben. A szerencse-problémához még: Ferenczi Zoltán: Z. jelszava. Bp. Szemle. 1921.

Az V. fejezethez. – A protestánsokhoz való viszonyára: Payr Sándor: Z., a költő és a protestánsok. Luther-naptár. Sopron. 1919. – Vítynyéd alakjára: u. a.: Muzsaji Vítynyéd István. Prot. Szemle. 1906., Hörk József: Muzsaji V. I. Századok. 1907., Pauler Gyula: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. 1876.

A VI. fejezethez. – Az Áfium és a Zrínyi-Macchiavelli-vizony irodalmát l. a IV. fejezet alatt.

A VII. fejezethez. – Az országgyűlésre: Fabó András: Az 1662-iki országgyűlés. 1873. – Z. és Montecuccoli viszonyára: Pauler Gyula: Z. M. és Montecuccoli Rajmond. Bp. Szemle. 1867., Mihóczi Rezső: Z. és M. polémiája. 1914., Kanyaró Ferenc: M. és Z. vitája. Tört. tár. 1881., Rónai Horváth Jenő: M. és Z. vitája. Hadtört. Közl. 1884., u. a.: M. és Z. közt folyt vita iratai, u. o. 1890.

A VIII. fejezethez. – A török háborúhoz: Bubits Zsigmond: Esterházy Pál Mars Hungaricusa. 1895. – A Wesselényi-szövetkezés kezdeteire: Pauler i. m. – Z. halálára: Dervarics Károly: Gr. Z. M. a költő halála. Szombathely. 1881., Lócsey Mária: Z. M. halála. Irodört. 1912., Weber Artur: A Z.-legenda. Etnográfia. 1912., u. o. Sagredo Z. M. haláláról. Századok. 1913., Friedreich Endre: Egy piarista krónikás Z. M. haláláról. Irodört. 1913.

Füljegyzet

A magyar múlt történelmi alakjai s elsősorban nagy írói közt talán egy sincs, aki annyira időszerű volna minden korban és minden sorsváltásban, mint Zrínyi Miklós, a költő. Sík Sándor már ismételten megmutatta, hogy valami különös beleérzéssel tudja megérteni és feltárni a magyar múlt nagy alakjainak életét és lelkét. Könyve hármas célt szolgál: mindenekelőtt megrajzolni Zrínyi külső életét, a magyar történelemnek ezt a tragikus hőskölteményét s még inkább a belsőt, az embernek, műnek és cselekvésnek művészi és hősi egységét. Második célja megmutatni, hogy Zrínyi úgyis mint ember, történelemalakító akarat, úgyis mint próféta, a magyarság legnagyobbjai közé tartozik. S végül megmutatni s megéreztetni, hogy mindaz, amit Zrínyi érzett, gondolt, írt és tett, égetően termékenyítő és végzetesen szól a mának is. Sík Sándor tökéletesen elérte ezt a hármas célját. Műve a tudományos Zrínyi-irodalom tökéletes ismeretében készült anélkül, hogy a tudományos anyag szárazsága bárhol is kiérződne. Mindenütt a nagy szintézisre törekszik: Zrínyi hatalmas alakját rárajzolni a kor forrongó hátterére, s életének minden munkáját, harcát és gyötrődését a korabeli magyar sorsból megmagyarázni. Ezt a könyvet tudós gondolta el és költő írta meg. Fejezeteinek címei Zrínyi egy-egy mondását idézik s egyúttal jellemzik is magát a könyvet, mert minden gondolata és sora Zrínyiiben gyökerezik, belőle nő ki s benne él.